

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО**

На правах рукопису

ЛЯШЕНКО Руслана Дмитрівна

УДК 340.1

ПРЕЗУМПЦІЇ У ПРАВІ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
ПАРХОМЕНКО Наталія Миколаївна,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАВІ		
1.1. Історіографія з проблематики презумпцій у праві		11
1.2. Природа та зміст презумпцій		30
1.3. Загальна характеристика ознак презумпцій у праві та визначення їх поняття		45
1.4. Функції презумпцій у праві		59
Висновки до Розділу 1		75
РОЗДІЛ 2. ВИДИ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАВІ		
2.1. Теоретичні засади класифікації презумпцій у юридичній науці		77
2.2. Характеристика видів презумпцій у праві		94
2.3. Особливості закріплення презумпцій у законодавстві України		112
Висновки до Розділу 2		130
РОЗДІЛ 3. ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УПОВНОВАЖЕНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ		
3.1. Місце та роль презумпцій у процесі правозастосування		132
3.2. Досвід окремих зарубіжних країн щодо закріплення презумпцій у законодавстві та застосування їх у практичній діяльності		145
3.3. Стан та перспективи застосування презумпцій у судовій практиці України		161
Висновки до Розділу 3		177
ВИСНОВКИ		178
ДОДАТКИ		183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		191

ВСТУП

Актуальність теми. Процес формування громадянського суспільства і побудови соціальної, демократичної та правової держави тісно пов'язаний з удосконаленням вітчизняного законодавства, що вимагає глибокого наукового опрацювання змісту окремих правових категорій, які займають важливе місце в системі юридичних засобів правового регулювання. До таких категорій належать презумпції, які є специфічним засобом правового регулювання.

Презумпції здійснюють ефективний вплив на суспільні відносини після їх закріплення у нормах права, в результаті узагальнення суспільної практики щодо вирішення життєвих ситуацій. Таким чином, вони набувають формалізованого, загальнообов'язкового характеру, а їх порушення або неправильне використання спричиняє застосування санкцій. Окремі з презумпцій мають загальноправове значення та виконують роль принципів права, а саме: презумпція невинуватості, знання законів та інших нормативно-правових актів, добросовісності, законності правового акту та інші. Необхідність загальнотеоретичного дослідження і узагальнення проблем, пов'язаних з дією презумпцій у сфері права, пояснюється їх важливим значенням у правовідносинах.

Останнім часом у вітчизняному законодавстві кількість презумпцій зростає, їх все частіше застосовують судді на практиці. Проте, законодавство не дає визначення поняття «презумпція» та не містить приписів щодо порядку їх застосування у практичній діяльності.

Тому актуальність дослідження зумовлюється також потребами теоретичного обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики застосування презумпцій у праві. Це дасть змогу поглибити систему наукових знань про презумпції, визначити їх місце та роль у правовідносинах, що сприятиме удосконаленню понятійно-категорійного апарату теорії права та галузевих юридичних наук.

Наукова розробка категорії «презумпція» у сфері права була розпочата ще дореволюційними вченими, такими як: Є.В. Васьковський, Ю.С. Гамбаров, Г.Ф. Дормідонтов, Д.І. Мейер, С.А. Муромцев, І.Г. Оршанський, Б.В. Попов, І.Я. Фойницький. У радянський період дана проблема отримала більш поглиблений розвиток у працях В.К. Бабаєва, О.Т. Боннера, Л.В. Васильєва, В.Л. Воложаніна, В.М. Горшеньова, В.І. Камінської, В.А. Ойгензіхта, М.С. Строговича, О.Б. Тарбагаєвої, К.С. Юдельсона, Я.Л. Штутіна та інших учених. На сучасному етапі важливий внесок у дослідження категорії «презумпція» та її значення у цивільних, адміністративних, податкових, кримінальних, процесуальних та інших правовідносинах зробили такі російські правознавці, як: М.М. Броннікова, Ю.Г. Зуєв, О.О. Кримов, О.А. Кузнєцова, В.О. Морквін, С.А. Мосін, Е.М. Мурадьян, О.О. Нахова, Ю.К. Орлов, Г.О. Печніков, І.В. Решетнікова, Ю.О. Серіков, О.В. Смірнов, І.В. Сухініна, Т.Г. Тамазян, М.К. Треушніков, О.В. Федотов, М.М. Цуканов, Д.М. Щокін та ін. Крім того, роль презумпцій в теорії права та російському законодавстві висвітлено у дисертаційному дослідженні Н.С. Караніної; проблема співвідношення презумпцій та фікцій з іншими суміжними категоріями розглянута Н.О. Нікіташиною; місце і роль презумпцій у правовій політиці Російської Федерації та сучасні тенденції їх застосування у практиці російських судів вивчено А.П. Самсоновим.

Зарубіжні дослідники теж сформулювали низку оригінальних підходів до розуміння проблеми презумпцій у правовій науці, серед них: Д.Ф. Арчболд, Ж.-Л. Бержель, У.М. Бест, Х. Бурхард, С.А. Венегас, М.С. Домінгез, Б.Ф. Кармона, Х.Д. Мендоца, Д.Х. Месьюс, С.А. Мовеллан, М.Л. Сабате, А.Х. Регла, Н. Ресча та інші.

Серед вітчизняних дослідників слід згадати праці О.М. Гаргат-Українчук, Й.М. Коржанського, Д. Луспеника, В. Масюка, С.М. Стахівського, Д.С. Суханової, В.П. Феннича, в яких висвітлюються проблеми співвідношення презумпцій з фікціями, особливості їх

класифікації, характеристика окремих видів презумпцій та їх роль у процесі розподілу обов'язків по доказуванню.

Теоретичне обґрунтування дисертаційного дослідження базується також на працях вітчизняних учених: В.Д. Бабкіна, Ю.Л. Власова, О.В. Зайчука, М.С. Кельмана, А. М. Колодія, О.Г. Мурашина, Р.С. Огірка, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, О.Ф. Скакун, В.М. Тертишника, О.Д. Тихомирова, Ю.С. Шемшученка та ін.

Не зважаючи на значний інтерес науковців до проблем презумпцій у сфері права та важливий внесок у їх дослідження, ряд питань не отримали комплексного висвітлення у вітчизняній юридичній літературі. До теперішнього часу малодослідженими залишились проблеми природи презумпцій, їх структура, функціональне призначення у праві, не приділялась увага вивченню зарубіжного досвіду цього питання, відсутні загальнотеоретичні дослідження щодо закріплення презумпцій у законодавстві України та їх застосування у практичній діяльності.

Зазначене свідчить про актуальність обраної теми дисертаційного дослідження та необхідність подальшого опрацювання загальнотеоретичних та практичних засад презумпцій у правовій науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною планових тем відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України «Теоретичні проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні» (номер державної реєстрації 0104U007590) та «Теоретичні проблеми реалізації принципу верховенства права в Україні» (номер державної реєстрації 0106U008729). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (протокол № 3 від 27 березня 2008 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний аналіз теоретичних засад презумпцій у праві та вироблення науково-практичних рекомендацій стосовно застосування презумпцій у

практичній діяльності.

Для досягнення визначеної мети передбачено вирішення наступних завдань:

- узагальнити здобутки теорії права та галузевих юридичних наук з цієї проблематики, що дозволить визначити стан дослідження категорії «презумпція у праві» та питання, які потребують подальших розробок;
- розкрити природу та структуру презумпції;
- охарактеризувати загальні ознаки презумпцій у праві;
- дати авторське визначення поняття «презумпція у праві»;
- з'ясувати функціональне призначення презумпцій у сфері права;
- удосконалити класифікацію презумпцій у юридичній науці;
- розкрити сутність видів презумпцій у праві;
- проаналізувати проблеми пов'язані з виявленням та закріпленням презумпцій у законодавстві України;
- визначити місце презумпцій у процесі правозастосування;
- вивчити досвід окремих зарубіжних країн щодо закріплення презумпцій у законодавстві та їх застосування у практичній діяльності;
- розглянути особливості використання презумпцій у судовій практиці України та обґрунтувати необхідність розробки рекомендацій щодо їх застосування.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з виникненням та реалізацією презумпцій у сфері права.

Предметом дослідження є теоретико-практичні засади презумпцій у праві.

Методи дослідження. У процесі дослідження були використані філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Серед них: положення діалектики, на основі яких досліджені презумпції, що знаходяться у взаємодії з іншими елементами правової системи; історичний метод застосовано для виділення історіографічних періодів, в яких досліджувалася проблема презумпцій; аналітичний,

узагальнюючий та конкретно-пошуковий методи використано для аналізу та систематизації наукових джерел з проблеми; методи індукції та дедукції – для з'ясування способів утворення презумпцій; системний метод – при дослідженні презумпцій як елемента національної правової системи; структурно-функціональний метод – при дослідженні внутрішньої будови презумпцій та їх функціонального призначення у сфері права; порівняльно-правовий метод – при вивченні досвіду окремих зарубіжних країн щодо закріплення презумпцій у законодавстві та застосування їх у практичній діяльності; класифікація була використана при визначенні класифікаційних критеріїв презумпцій у праві та їх різновидів; спеціально-юридичний метод – для пояснення змісту окремих понять, аналізу норм чинного законодавства, виявлення недоліків у ньому; метод контент-аналізу – для вивчення та статистичної обробки текстової інформації визначень презумпції, запропонованих різними дослідниками; статистичний метод – при аналізі даних щодо застосування презумпцій у судовій практиці; семантичний метод застосовано для з'ясування змісту окремих понять, а саме: «презумпція», «раціональність» та ін.

Комплексний підхід до використання широкого кола наукових методів дозволив всебічно розглянути теоретичні та практичні засади презумпцій у сфері права.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що вперше у вітчизняній науці теорії права здійснено комплексне дослідження теоретичних та практичних засад презумпцій у праві, в ході якого сформульовано ряд нових теоретичних висновків та узагальнень, зокрема:

вперше:

– узагальнено історіографію з проблеми презумпцій, що дозволило побудувати цілісне уявлення про стан наукової розробки цього питання у дореволюційному, радянському, сучасному періодах, крім того, окремому історіографічному огляду піддано праці зарубіжних авторів;

– запропоновано авторське визначення поняття «презумпція у праві» як припущення про наявність чи відсутність факту, що ґрунтується на спостереженнях за повторюваними аналогічними явищами, подіями, фактами та раціональному зв'язку між ними, спрямоване на регулювання суспільних відносин, що формулюється у законодавстві або/та у акті застосування права, може допускати виключення, але умовно приймається за істину, поки не буде доведено протилежне;

– визначено поняття «функції презумпцій у праві» як напрями їх впливу на суспільні відносини, спрямовані на виконання завдань правового регулювання кожною окремою презумпцією чи презумпціями в цілому, з метою внесення стабільності у правовідносини, забезпечення законності та правопорядку, захисту прав, свобод та інтересів громадян;

– вивчено досвід країн США, Іспанії та Франції щодо закріплення презумпцій у законодавстві та застосування у практичній діяльності;

удосконалено:

– положення про структуру презумпції, що складається з базового факту, презюмованого факту та раціонального зв'язку між ними;

– характеристику ознак презумпцій у праві, якими є: вірогідність, наявність раціонального зв'язку між базовим фактом та фактом, що презюмується, умовне прийняття їх за істину, можливість спростування, нормативність;

– теоретичне уявлення про функції презумпцій у сфері права, якими є: регулятивна (включає функції презумпцій у процесі застосування права, а саме: встановлення фактів, що входять в предмет доказування; перерозподіл обов'язків по доказуванню; процесуальної економії; імперативна; оціночна) та охоронна;

– класифікацію правових презумпцій залежно від їх закріплення у джерелах права в формально-юридичному розумінні на: законні, підзаконні, судові, договірні та презумпції, що містяться у міжнародно-правових актах;

отримали подальший розвиток:

– наукові знання про те, що популярна індукція є методом утворення фактичних презумпцій, які не закріплюються у нормативно-правових актах, а наукова індукція – правових презумпцій, які закріплюються у законодавстві або формулюються органами судової влади, в результаті тлумачення змісту норм права;

– положення про необхідність внесення змін до ст. 68 Конституції України щодо уточнення презумпції знання законів та інших нормативно-правових актів;

– обґрунтування, що презумпції застосовуються на кожній стадії процесу правозастосування, а не лише під час доведення;

– дослідження про застосування презумпцій у судовій практиці України та зроблено висновок про необхідність розробки правил, які б регулювали порядок формулювання і застосування презумпцій та забезпечили одноманітний підхід правозастосовників у цьому питанні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, які містяться в дисертації, можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – в процесі подальших розробок як загальнотеоретичних, так і галузевих проблем презумпцій у праві;

– у сфері правотворчості – при вдосконаленні норм чинного законодавства щодо закріплення в них презумпцій та при розробці і прийнятті нормативно-правових актів, що регулюють питання доказування;

– у правозастосовній діяльності – при застосуванні презумпцій судовими та правоохоронними органами;

– у навчальному процесі – при підготовці навчальних та навчально-методичних посібників, підручників; при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Правознавство», «Порівняльне правознавство», «Конституційне право» тощо, спецкурсів з актуальних проблем теорії держави і права, теорії правозастосування, доказового права та інших.

Результати дослідження були впроваджені у навчальний процес Житомирського національного агроекологічного університету при

викладанні курсів «Теорія держави і права» та «Конституційне право України» (Акт про впровадження від 17 лютого 2011 р.).

Апробація результатів дисертації. Висновки і положення дисертаційної роботи обговорювались на засіданнях відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Окремі теоретичні та практичні положення дисертації були представлені на восьми науково-практичних конференціях, зокрема: I Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів і молодих вчених «Логіка та право» (м. Харків, 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Реформування сучасної правової системи» (м. Донецьк, 2009 р.); Міжнародній науковій конференції «П'яти юридичні читання. Проблеми верховенства права: теорія і практика» (м. Київ, 2009 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Логіка та право» (м. Харків, 2009 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «III Наукові читання, присвячені пам'яті В.М. Корецького» (м. Київ, 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених» (м. Київ, 2010 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Наука. Молодь. Екологія – 2010» (м. Житомир, 2010 р.); Науково-практичній конференції «Актуальні проблеми громадянського суспільства в Україні» (м. Житомир, 2010 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення у тринадцяти публікаціях: у п'яти статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України та у восьми тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, одного додатку та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 234 сторінки, з них основного тексту – 180 сторінок, додаток – 8 сторінок, список використаних джерел – 44 сторінки (усього 394 джерела).

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАВІ

1.1. Історіографія з проблематики презумпцій у праві

Проблема презумпцій у правовій науці є однією з найскладніших для наукового дослідження, оскільки торкається цілого комплексу питань, пов'язаних із розумінням даної категорії, з'ясуванням її природи, сутності, значення та місця у праві. Ще стародавні римські юристи активно використовували презумпцію в арсеналі процесуальних правил для перерозподілу тягара доказування. Проте спеціальному дослідженню римськими юристами проблема презумпцій не піддавалася.

В період середньовіччя панувала система формальних доказів, відповідно до якої, для судді існували вказівки, які висновки він повинен зробити із тих чи інших фактів і на яких формальних підставах чи припущеннях він повинен обґрунтовувати своє рішення [197, с.176]. Вчення про презумпції було складовою частиною теорії доказів, а презумпція ототожнювалась з непрямим доказом.

В період буржуазних революцій погляди на презумпцію не змінились. Ж.П. Марат у праці «План кримінального законодавства» (1780), зазначав, що презумпції не є доказами, але саме вони істотно збільшують їх силу і змушують обвинуваченого зізнатись [179, с. 134]. Як стверджує Д.М. Щокін, в цих судженнях вбачається ототожнення презумпцій і непрямих доказів, що властиво для середньовічного процесу [354, с.10]. Із середини ХІХ ст. відбувається усвідомлення помилковості ототожнення презумпцій і непрямих доказів, починається процес сучасного розуміння правових презумпцій, їх місця і ролі у правовому регулюванні.

Спектр наукових джерел, що присвячений проблемі презумпцій надзвичайно різноманітний – від окремих статей, до узагальнюючих праць, що ставить перед нами завдання про необхідність їх історіографічного

аналізу. Потреба в такому дослідженні обумовлюється й тим, що на основі вивчення цих праць, можна визначити усі основні етапи дослідження даного питання та виявити концептуальні проблеми кожного окремого періоду, і на основі цього аналізу вибудувати цілісне уявлення про стан дослідження проблеми презумпцій у правовій науці.

Проведений аналіз наукових розробок, в яких висвітлюється проблема презумпцій, дозволяє нам виділити кілька історіографічних періодів. Перший – сер. XIX – початок XX ст. – дореволюційний період. Другий – 20-ті – 80-ті роки XX ст. – радянський період. Третій – 90-ті роки XX ст. і наступні роки – сучасний період. Кожен з цих періодів відрізняє загальна спрямованість і тональність вивчення проблеми презумпцій у праві та схожі стереотипи мислення.

У дореволюційний період розробкою проблем презумпцій у праві займались переважно дослідники римського, цивільного, кримінального права та процесуалісти. Серед них: Д.І. Мейєр, Г.Ф. Дормідонтов, Є.В. Васьковський, І.Г. Оршанський, С.А. Муромцев, Б.В. Попов, В.Л. Ісаченко, Ю.С. Гамбаров, Д.Д. Гримм, Л.Є. Владіміров, В. Случевський та інші. Саме вони були одними із перших, хто започаткував дослідження категорії презумпція у правовій науці.

Однією із найвизначніших робіт з цієї проблематики стала монографія фахівця у галузі римського та цивільного права, професора Д.І. Мейєра «Про юридичні вимисли та припущення, про приховані та удавані дії» (1854). На думку автора, презумпції – це аномальні явища, які мають правову природу. Д.І. Мейєр дає визначення цьому явищу: визнання факту існуючим по вірогідності, що він існує називається презумпцією [181, с.44]. Автор виділяє два види презумпцій: законні (*praesumptiones juris*) та загальні (*praesumptiones hominis*). Основною причиною закріплення презумпцій в законах, він називав, бажання усунути суперечки та прискорити розгляд справ у суді.

Інший дослідник Г.Ф. Дормідонтов, у праці «Класифікація явищ юридичного побуту, що відносяться до випадків застосування фікцій», поставив перед собою завдання ґрунтовно і всебічно вивчити одне із найважчих і найцікавіших питань юриспруденції – про вимисли (фікції) і припущення (презумпції) [52, с.143–144]. Автор проаналізував праці західноєвропейських та російських вчених з даної проблематики і критично оцінив їх погляди. Найбільшу увагу Г.Ф. Дормідонтов приділив праці Д.І. Мейєра. Г.Ф. Дормідонтов піддав критиці окремі положення висунуті автором щодо розуміння ним категорії презумпція. Він не погоджувався з Д.І. Мейєром у тому, що останній відносив презумпцію до «аномальних» явищ юридичного побуту, крім того, визначення презумпції, запропоноване Д.І. Мейєром, не відзначається великою точністю. На думку Г.Ф. Дормідонтова, він не помічає, що це визначення зовсім не підходить до деяких із тих презумпцій, які він називає законними, оскільки окремі із наведених ним прикладів не мають нічого спільного із вірогідним висновком [95, с.15]. Окрему увагу автор приділяв пошуку спільного та відмінного між фікціями та презумпціями. Він дійшов висновку, що між цими категоріями існує родовий зв'язок, але ототожнювати їх не можна.

Таким чином, проаналізувавши ряд праць своїх попередників, Г.Ф. Дормідонтов формулює своє бачення категорії презумпція та її місця у праві. Основною метою застосування презумпцій у праві є полегшення доказування певних фактів. Слід зазначити, що розроблені ним положення стали основою для подальшого дослідження цього питання.

Особливий інтерес становить стаття І.Г. Оршанського «Про законні припущення та їх значення», у якій автор відніс цю проблему до найменш розроблених у правовій науці. Причинами цього він називав: по-перше, складність самого предмету дослідження, що охоплює різні аспекти права і вимагає для його розуміння не лише формально-юридичного міркування; по-друге, римське право, яке лягло в основу сучасної юриспруденції, не давало ніякого визначення поняттю презумпція; по-третє, середньовічні дослідники

припускалися грубих помилок відносно визначення природи презумпцій, прирівнюючи презумпції до штучних доказів, що, на думку І.Г. Оршанського, не витримувало ніякої критики.

Спираючись на праці західноєвропейських учених, він звернув увагу на те, що до неспростовних презумпцій дослідники відносять різні правові норми, які не мають нічого спільного між собою, більшість цих норм, на його думку, є постановами, яким властивий імперативний характер і які не ґрунтуються на будь-якому припущенні [211, с.10].

Особливу увагу автор звертає на доведення важливої ролі презумпцій у правовому регулюванні. Існувала думка, що юридичні презумпції – це зло, якого варто всіляко уникати, закон спирається на них, лише тоді, коли він не в змозі вирішити питання прямо і природнім шляхом, а мусить розрубати його наздогад і штучно [285, с.177]. І.Г. Оршанський, не погоджуючись з критикою В. Спасовича щодо застосування презумпцій, наголошував, що головне значення презумпцій розкривається у процесі, при розподілі тягара доказування, а формалістський дух недовіри до презумпцій особливо шкідливо відображається на практиці судів [212, с.71]. На його думку, застосування різних видів презумпцій складає надзвичайно прогресивний елемент в кожній системі права і недовіра до них в нашому праві зазвичай служить перешкодою до справедливого вирішення того чи іншого питання і всюди ставить російське право нижче західноєвропейського [212, с.64].

Ряд загальнотеоретичних питань проблеми презумпцій, а саме: визначення поняття, загальна характеристика окремих видів тощо, висвітлювались на рівні параграфів підручників, в розділах про докази та доказування. Серед них – підручники В.Л. Ісаченко, Є.В. Васьковського, Й.В. Михайловського, Є.О. Нефедьєва, Ю.С. Гамбарова, Л.Є. Владімірова, В.К. Случевського, І.Я. Фойницького та інші [120, 51, 98, 183, 198, 358, 65, 80, 331, 279, 58, 195]. Так, Є.В. Васьковський у праці «Підручник цивільного процесу» (1914) розділяючи загальноприйняту у той період класифікацію презумпцій на законні і загальнолюдські, вважав, що законними

припущеннями (презумпціями) є обов'язкові за законом висновки про доведеність відомих фактів за наявності інших фактів. Загальнолюдські презумпції автор називав фактичними, та визначав їх як висновки, зроблені від наявності одних – відомих фактів, щодо наявності інших фактів, які підлягають доведенню. Прикладами фактичних презумпцій він називав такі: «мовчання – знак згоди»; «безоплатний перехід цінностей від однієї особи до іншої не припускається» тощо [51, с.242].

Слід відзначити працю Б.В. Попова присвячену проблемам розподілу тягара доказування, у якій автор звертає увагу на роль презумпцій у процесі доказування. Він наголошував на тому, що суддя зобов'язаний застосовувати презумпцію встановлену законом, і навпаки, він може не знати про існування тих чи інших фактичних презумпцій і не визнавати їх [231, с.7].

Привертають увагу дослідження В.Л. Ісаченко та К.Н. Анненкова [119, 8], у яких вони, коментуючи Статут цивільного судочинства, приділяють значну увагу проблемі презумпцій. Зокрема, К.Н. Анненков, досліджуючи вітчизняну та зарубіжну літературу з цього питання, підкреслював, що визначення презумпції дане у ст. 1349 Італійського цивільного статуту може бути запозичене нашою судовою практикою [8, с. 473].

До досліджень, в яких зроблена спроба порівняльного аналізу італійського та вітчизняного законодавства, можна віднести працю С.І. Зарудного [113], в якій автор у ході висвітлення зарубіжного законодавства, ознайомлює з презумпціями італійського права. Проте, ґрунтовного аналізу цих презумпцій автор не робить.

Слід відзначити дослідження О.Ф. Федорова, К.П. Побєдоносцева, Б.В. Нікольського, С.П. Никонова, М.Л. Дювернуа та інших дослідників, з яких ми дізнаємось про ті чи інші види презумпцій, а саме: презумпцію необмеженого права власності; презумпцію, що всі укладені торговцем угоди із категорії таких, що можуть мати відношення до торгівлі, визнаються торговими; презумпцію про право кредитора на майно боржника; презумпцію про право кожної правоздатної особи здійснювати юридичні дії,

дозволені законом; презумпцію про спільне ведення господарства подружжям; презумпцію про законність народження дітей у шлюбі; презумпцію життя особи, що безвісно відсутня; презумпцію смерті особи; презумпцію Муція, що існувала в римському праві, згідно з якою майно, що належать дружині, в спірних випадках вважається подарованим їй чоловіком; плацентинові презумпції – названі ім'ям їх автора, римського юриста Плацента, пов'язані з захистом права власності тощо [39, с.55; 322, с.148; 341, с.33–34; 323, с.43–44; 228, с.139, 142, 503, 518, 640; 97, с.307, 314, 318; 201, с.162–163; 202, с.168–170].

Таким чином, у першому періоді з сер. XIX – початку XX ст., було започатковано дослідження проблеми презумпцій у праві. Презумпція розглядалась у тісному зв'язку з іншими правовими категоріями та явищами, насамперед з фікцією, що позначилось на характері досліджень та зроблених висновках. Відтак, дискусійними були питання про існування неспростовних презумпцій, ототожнення їх з фікціями та про значення презумпцій у праві. Але, більшість вчених визнавали необхідність застосування презумпцій у процесі та їх важливу роль у праві загалом. Крім того, вченим вдалось з'ясувати сутність цієї категорії та визначити основні види презумпцій.

Для другого історіографічного періоду: з 20-х по 80-ті роки XX ст., характерна інертність у вивченні проблеми презумпцій на вихідному етапі та початок активного дослідження даної проблематики з 50-х років XX ст. З утвердженням радянської влади, розпочинається період формування нової ідеології. Єдиним науковим методологічним підґрунтям став марксизм-ленінізм, відповідно складався негативний погляд на дорадянське минуле, дуже популярною була ідея протистояння науці буржуазних країн. На цьому етапі проблемі презумпцій надавалась незначна роль. За політичними мотивами більшість радянських вчених або заперечували існування презумпцій, або ж взагалі вважали за краще не торкатися цієї проблеми. Як зазначав П. Стучка, презумпція у правознавстві звичайно відноситься до сфери процесу і доказів, а оскільки наш процес не

побудований на теорії формальних доказів, то нам нічого зупинятись на цьому питанні [359, с. 469].

На думку С.О. Голунського, презумпції є спробою утворити абстрактну істину і не узгоджуються з основними положеннями марксистсько-ленінської діалектики про конкретність будь-якої істини [71, с.59]. В.С. Тадевосян, досліджуючи проблеми істини у кримінальному процесі писав, що презумпції, як упередження, часто нічим не обґрунтовані, штучні припущення, є непотрібними і шкідливими тому, що органи слідства і суд у Радянській державі зобов'язані встановити по справі об'єктивну істину. Кому ж потрібна у такому суді, як радянський суд, презумпція? Якщо на 100 осіб, що віддані під суд, 90 визнаються винними, то яке ж значення презумпції невинуватості? Адже на 90 відсотків випадків ці припущення виявляються непідтвердженими [298, с. 71–72].

Таким чином, презумпція не вписувалась в юридичні технології того часу. Слід зазначити, що негативне відношення до презумпцій у радянському праві було пов'язане із небажанням визнати презумпцію невинуватості – як принцип судочинства.

З сер. 50-х років було закладено міцне методологічне підґрунтя дослідження проблеми презумпцій, вперше були порушені проблеми, що викликали інтерес науковців. Загальна ідеологічна лінія зберігалась, але коло проблем, що вивчались вченими-юристами, значно розширювалося, зокрема, почалась активна монографічна розробка проблеми презумпцій. Свої праці дослідженню категорії «презумпція» присвятили: В.І. Камінська, М.С. Строгович, В.К. Бабаєв, В.А. Ойгензіхт, І.А. Лібус та ін.

Зокрема, одними із перших у радянський період почали досліджувати проблему презумпцій дослідники кримінально-процесуального права – М.С. Строгович та В.І. Камінська [291, 123], які визнавали за презумпціями виключно процесуальне значення, але звертали увагу на важливі теоретичні аспекти цієї категорії. Так, М.С. Строгович вивчав логічну природу, структуру презумпції та роль презумпцій у процесі. Проте, на думку автора,

якщо стати на шлях застосування презумпцій, дуже привабливий і полегшуючий судову діяльність, то це може бути небезпечним для правосуддя [291, с.200].

В.І. Камінська продовжила дослідження логічної природи презумпції та визначила, що методом за допомогою якого утворюються презумпції є популярна індукція і розмежувала їх з суміжними правовими категоріями – аксіомами, гіпотезами, фікціями та доказами [123, с.115].

Змінив своє ставлення до презумпцій С.О. Голунський, який зазначав, що презумпція, як положення, що визнається істинним без доказів, може допускатись з точки зору марксистко-ленінської теорії пізнання, лише у тому випадку, коли попередньою суспільною практикою встановлено, що в більшості випадків це положення виявиться істинним [70, с.134].

Значний інтерес становить праця Л.М. Васильєва [49], у якій автор досліджував природу та значення фактичних презумпцій. На його думку, фактичні презумпції – це істинні і достовірні знання, вироблені суспільно-історичною практикою людства. Автор доводив, що фактичні презумпції відіграють важливу роль у процесі доказування. На жаль, в радянський період це була єдина спроба комплексного дослідження проблеми фактичних презумпцій.

Питання про роль презумпцій у доказовому праві та їх співвідношення з принципом оцінки доказів за внутрішнім переконанням слідчого та суду, розглядав І.Л. Петрухін [221, с. 63–71]. Крім того, він був автором параграфу колективної праці «Теорія доказів в радянському кримінальному процесі» [308], в якій висвітлюються можливості та межі застосування презумпцій у доказуванні по кримінальним справам.

Важливий внесок у розвиток проблеми презумпцій в радянському цивільному праві та процесі зробили Я.Б. Левенталь, К.С. Юдельсон, Я.Л. Штутін, М.А. Гурвіч, В.П. Воложанін, О.Б. Тарбагаєва, Л.А. Ванєєва, Л.П. Смишляєв, В.А. Ойгензіхт [166, 360, 352, 89, 63, 305, 304, 46, 282, 207].

Так, Я.Б. Левенталь, аналізуючи законні презумпції радянського права, помилково вважав, що презумпції виконують функцію формальних доказів у процесі та змушують суд вірити в те чи інше положення без подальшої його перевірки [166, с.55]. Це положення не знайшло підтримки серед науковців. К.С. Юдельсон розглядав презумпцію як засіб, що звільняє сторону від доказування презюмованого факту.

Я.Л. Штутін вважав, що проблема припущень в радянському цивільному процесі не повинна обмежуватися лише питанням про допустимість їх застосування у судовому процесі, слід звернути увагу на питання класифікації припущень, межі і умови їх застосування [352, с.83], саме ці проблеми стали предметом дослідження автора.

Значення презумпцій у розподілі обов'язків по доказуванню розглянуто у дослідженнях М.А. Гурвіча, Л.П. Смишляєва, Л.А. Ванєєвої. На думку Л.А. Ванєєвої, розподіл обов'язків по доказуванню і доказові презумпції – це два самостійних інститути. Вона наголошувала, що хоча презумпція є вірогідним висновком, судові рішення не може ухвалюватись на основі вірогідності, оскільки при застосуванні судом презумпції, сумнівний факт встановлюється на основі доказів [46, с.94–95]. Іншими були погляди О.Б. Тарбагаєвої, яка вважала, що презумпцію слід визначати через категорію інтерес, а не вірогідність, і характеризувала презумпцію як прийом пізнання, який орієнтує на пошук певної обставини [304, с.153–154].

Важливим внеском у розвиток проблем дослідження презумпцій у цивільному праві стала монографія В.А. Ойгензіхта [207], у якій автор характеризував презумпції цивільного та сімейного права, які закріплювались у нормах радянського права. Крім того, дослідник приділив увагу таким теоретичним питанням, як поняття, сутність та класифікація презумпцій.

Таким чином, у радянській правовій науці дослідженням проблеми презумпцій займались переважно дослідники цивільного, цивільно-процесуального та кримінально-процесуального права, які все ж звертали

увагу на окремі важливі теоретичні аспекти даної проблеми, але, при цьому, вони наголошували, що існує потреба у глибоких загальнотеоретичних дослідженнях даного питання.

Першою ґрунтовною працею, в якій проблема презумпцій розглядається з позицій загальної теорії права, була монографія В.К. Бабаєва «Презумпції в радянському праві», у якій автор розглядає логічну, політичну та правову природу презумпцій, аналізує спільні та відмінні ознаки презумпцій і суміжних правових категорій, таких як: гіпотеза, версія, фікція, преюдиція, загальновідомі факти і непрямі докази. Не обмежуючись дослідженням ролі презумпцій у процесі доказування, В.К. Бабаєв розглядає питання про значення презумпцій у правотворчій діяльності, де вони виступають логічною основою норм права. На думку автора, всі правові презумпції мають політичний характер, оскільки встановлюються панівним класом в своїх інтересах. З цією метою законодавець, як представник панівного класу, у процесі правотворчості використовує особливості і характерні ознаки презумпцій як узагальнень індуктивного характеру, наповнюючи їх політичним змістом [15, с.14–15].

Вчений зробив значний внесок у дослідження проблеми презумпцій у правовій науці. Його монографія стала важливим джерелом для подальших розробок поняття «презумпція» у науці. Необхідно відзначити, що окремі розроблені ним положення є актуальними і на сьогоднішній день.

У цей період виникло питання про місце презумпцій в теорії права. О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородський вважали, що презумпція заміняє або являє собою юридичний факт [117, с.262–263], однак вони наголошують на відмінностях між цими правовими категоріями. В.Б. Ісаков розглядав презумпцію як техніко-юридичний прийом [118, с. 90–91], а В.М. Горшенєв – як нормативний припис «нестандартного» характеру, якому не властиві елементи, що притаманні класичній моделі норми права [75, с.115]. Зауважимо, що ця проблема є дискусійною і в теперішній час.

Привертає увагу також стаття З.М. Черніловського [346], у якій зроблено спробу висвітлити появу презумпцій та їх значення у світлі певних історичних періодів та подій. Автор зазначав, що презумпції з'явилися раніше за римське право і саму латинь. Як приклад, автор наводив презумпцію знання закону, яку називав презумпцією правознайомства. Проте, автор дуже стисло зупиняється на визначенні презумпцій, аналізуючи лише три презумпції: знання закону, тлумачення права та невинуватості.

Прийняття нової Конституції СРСР 1977 року та включення в текст ст. 160 основних положень презумпції невинуватості, а саме: ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду і відповідно до закону [146], викликало інтерес вчених до цього питання. В цей час дослідження презумпції невинуватості стає пріоритетною проблемою у радянській правовій науці. Цій проблематиці свої дослідження присвятили такі науковці як: Я.О. Мотовіловкер, І.А. Лібус, О.М. Ларін, Ч.С. Касумов, М.С. Строгович, В.М. Савицький [190, 222, 169, 175, 127, 292, 184, 266, 88] та інші. У працях цих вчених розкривається історія виникнення презумпції невинуватості, її зміст та значення, як одного з важливих принципів судочинства. Підкреслюється, що закріплення презумпції невинуватості у тексті Основного Закону СРСР 1977 року є великим досягненням радянської правової думки. Але, незважаючи на такий прогресивний крок, ряд питань пов'язаних із дією презумпції невинуватості у процесі залишались нез'ясованими і потребували подальших досліджень, а саме: реалізація принципу презумпції невинуватості на стадії попереднього розслідування; розподіл тягаря доказування під час розгляду справи у суді; дія цього принципу після появи нововиявлених обставин у справі тощо. Крім того, необхідно було привести галузеве законодавство у відповідність до Конституції СРСР 1977 року.

Також, в цей період вчені досліджували інші презумпції радянського права, а саме: презумпцію знання законів [314, 178], презумпцію істинності

норм радянського права [24], презумпцію істинності рішення суду [170; 347, с.183–206], презумпцію правомірності володіння [271].

Таким чином, історіографічний аналіз праць, присвячених проблематиці презумпцій в радянський період, дає змогу зробити висновок, що до середини 50-х рр. ХХ ст. ця проблема не була предметом дослідження вчених. Крім того, існування презумпцій в радянському праві заперечувалось, але, як зазначав І.А. Лібус, радянська правова наука переборола недооцінку правових презумпцій, що мало місце в минулому [169, с.10–11]. Слід зазначити, що презумпції переважно досліджувались у працях процесуалістів, що, на нашу думку, значно звужувало сферу вивчення даного правового явища. Все ж, вченим вдалось з'ясувати такі важливі теоретичні аспекти проблеми презумпцій, як: логіко-гносеологічну природу та поняття презумпції, розробити систему класифікації презумпцій, дати характеристику окремих видів презумпцій.

Третій період дослідження презумпцій у праві починається з 90-х років – після розпаду Радянського Союзу та здобуття незалежності колишніми радянськими республіками. Почався етап формування самостійних правових систем, окремих правових шкіл та, відповідно, різних напрямів пріоритетних та фундаментальних правових досліджень. У працях сучасних російських вчених проблема презумпцій отримала більше висвітлення порівняно з вітчизняною правовою думкою.

Тому насамперед, проведемо історіографічний аналіз праць, присвячених даній проблематиці, російських вчених. Так, у 2002 р. вийшла монографія Д.М. Щокіна [354], в якій він дослідив особливості застосування загальноправових презумпцій у податкових правовідносинах та проаналізував презумпції податкового права. Автор приділяє увагу важливим загальнотеоретичним питанням, а саме – розвитку вчення про презумпції, поняттю та класифікації презумпцій.

Вагомий внесок у розробку проблеми цивільно-правових презумпцій зробила О.А. Кузнєцова [162]. Автор на основі аналізу дефініцій презумпції,

даних попередніми дослідниками, розробляє поняття презумпції, визначає місце презумпцій в системі права. Однак, дослідниця називає прийомом юридичної техніки правозастосовні презумпції, що, на нашу думку, є суперечливим. Правозастосовними презумпціями вона визначає припущення, які не закріплені у правових нормах, але можуть впливати на формування внутрішнього переконання правозастосовника [162, с.43]. Проте, у правовій науці дане визначення закріпилось за фактичними презумпціями, причому це визнається переважною більшістю дослідників даної проблематики.

В цей період значно розширилася джерельна база досліджень, що надало можливість з інших позицій розглядати проблему презумпцій у правовій науці. Змінилась і тематика досліджень, яка розвивалась у напрямі подальшої диференціації та деталізації окремих положень даного питання. За останнє десятиріччя з'явилася значна кількість дисертаційних праць, які поступово заповнюють прогалини у дослідженні проблеми презумпцій. Зокрема, у них [1, 17, 42, 96, 115, 160, 188, 189, 197, 343, 273, 299, 292, 297, 216, 349, 353] на підставі нових концептуальних підходів вчені аналізують презумпцію як правову категорію, акцентуючи увагу на висвітленні окремих видів презумпцій та особливостей їх застосування у тих чи інших правовідносинах. Проте, основна увага приділяється галузевому дослідженню презумпцій.

На особливу увагу заслуговують дисертації Н.О. Нікіташиної, Н.С. Караніної та А.П. Самсонова [200, 124, 269], у яких дане питання висвітлюється з позицій загальної теорії права. Так, Н.О. Нікіташина досліджувала категорію «презумпція» у тісному зв'язку з категорією «фікція», їх філософську та юридичну природу. На думку дослідниці, правові припущення, до яких вона відносила презумпції, фікції, аксіоми, гіпотези, версії, прогнози є різновидом загальних презумпцій. На нашу думку, це положення є дискусійним, оскільки для того щоб зробити такий висновок слід глибоко вивчити етимологічну та логічну природу цих понять, що автор залишила поза увагою.

Н.С. Караніна досліджує презумпцію як різновид нормативно-правового припису, висвітлює історію розвитку цієї категорії, її логічну модель, співвідношення з суміжними правовими категоріями та ефективність презумпції в теорії права. На думку Н.С. Караніної, ефективність презумпції можна визначити як співвідношення між фактичним результатом дії і тими соціальними цілями заради досягнення яких презумпція була введена в текст закону. Проте, у праці не згадується про призначення презумпцій у праві та недостатньо уваги приділено дослідженню ознак презумпцій.

У праці А.П. Самсонова розглянуто місце та роль презумпцій в сучасній російській правовій політиці, запропоновано рекомендації по вдосконаленню правотворчої та правозастосовної діяльності у сфері застосування презумпцій.

Основні методологічні підходи щодо вивчення проблеми презумпції у російській правовій науці аналізує Т.В. Бактемірова [16]. С.В. Гусева, Ю.О. Серіков, Є.Ю. Веденєєв, К.К. Панько, М.В. Карасьова та інші дослідники висвітлюють філософську [90], логіко-правову природу [274, 187], поняття та місце презумпцій у системі права [25, с.59; 29, 53; 125; 130; 153; 191; 218; 230].

Про спірність проблеми класифікації презумпцій свідчать статті Л.М. Володіної, В.О. Морквіна, О.К. Фетисова, Л.А. Астемирової та інших вчених [11, 62, 217, 295, 329]. Слід звернути увагу на статті О.В. Федотова [324, 325], в яких розкривається своєрідне бачення класифікації фактичних презумпцій.

Серед досліджень, які присвячені висвітленню різних процесуальних аспектів доказування, слід назвати праці О.Т. Боннера, Е.М. Мурадьян, Ю.К. Орлова, Г.О. Печнікова, О.В. Смірнова та К.Б. Калиновського, І.В. Решетнікової, М.К. Треушнікова, І.В. Цветкова [37, 194, 224, 281, 287, 318, 339]. Значущість цих праць полягає у тому, що з них ми дізнаємось про особливості практичного застосування презумпцій, їх доказову цінність. Крім того, існує низка наукових статей, присвячених дослідженню

презумпції як особливого засобу доказування [8, 114, 167, 168, 210, 223, 280] та висвітленню судової практики [5, 14, 50, 272] з цього питання.

Певний внесок у вивчення зарубіжного досвіду з даного питання зробила І.В. Решетнікова [252, с.130–131], яка в межах дослідження доказового права Англії та США, проаналізувала презумпції англійського права, а саме: презумпцію законності одруження, часу смерті, незаконності і законності народження. Вона зробила порівняльний аналіз окремих презумпцій англійського та американського права. Ці ж питання були предметом дослідження у статті В.М. Абдраштова [2, с.22–30]. Втім, ґрунтовних, комплексних розробок у вивченні зарубіжного досвіду щодо проблеми презумпцій не було.

Чільне місце у публікаціях російських вчених займає дослідження окремих видів презумпцій – невинуватості [4, 13, 20, 21, 22, 26, 43, 48, 159, 215, 242, 247, 265, 288, 345], добросовісності [244, 248, 332, 355], вини [18, 19], істинності судового рішення [6, 7, 12, 82], згоди в медичному праві [72, 112, 141, 193], авторства [102, 336] та інших [31, 44, 60, 69, 101, 173, 192, 243, 246, 270, 300].

Таким чином, проблема презумпцій в сучасній російській правовій науці не отримала комплексного загальнотеоретичного висвітлення, що спонукає вчених знову до неї звертатися.

У вітчизняній юридичній науці питанням презумпцій у праві значна увага не приділялась. Як правило, ця проблема порушувалась на рівні параграфів підручників з теорії права. Серед них – підручники за редакцією О.Ф. Скакун, Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука, Н.М. Крестовської та Л.Г. Матвєєвої, В.О. Котюка та інших вчених [103, с.211; 129, с.289–290; 152, с. 32–33; 154, с.183–185; 277, с.372–374, 393–394; 296, с.494–495; 309, с.455; 310, с.109; 311, с.122–123; 312, с.232]. Зауважимо, що серед науковців немає єдності щодо питання про місце презумпцій в теорії права, оскільки, одні викладають його у параграфах присвячених юридичним фактам, другі – принципам права, треті – проблемам правозастосування.

За останні роки з'явилися дисертаційні дослідження присвячені різним аспектам проблематики презумпцій. Заслуговує на увагу праця Д.С. Суханової [293], в якій досліджується співвідношення презумпцій, що містяться в міжнародно-правових актах та національному законодавстві. Серед них автор виділяє презумпцію невідчужуваності прав і свобод людини, презумпцію свободи пересування і вибору місця проживання, презумпцію невизнання зворотної сили закону тощо. Значну увагу дослідниця звернула на історію виникнення правових презумпцій та розвиток поняття про них. На її думку, презумпції своїм корінням сягають античного періоду, вони мали місце у римському праві та згадувались у працях давньоримських юристів. Таке довголіття презумпцій автор пояснює їх особливою роллю у правовому регулюванні. Проте, визначення правової презумпції, запропоноване Д.С. Сухановою, як логіко-юридичне положення, що являє собою припущення про існування або неіснування юридичного факту, на наш погляд, не відображає сутність презумпцій, які закріплюються у законодавстві. Крім того, поза увагою автора залишилися питання про функціональне призначення презумпцій у праві.

Значення та особливості застосування презумпцій у кримінальному та цивільному процесах розглядаються у дисертаційних дослідженнях О.М. Гаргат-Українчук та В.П. Феннич. Так, О.М. Гаргат-Українчук [66], досліджуючи презумпції кримінального процесу, з'ясовує історію їх появи та характеризує логічні та юридичні ознаки презумпцій. На наш погляд, дискусійним є положення про те, що презумпцію потрібно вважати правовим явищем, оскільки вона відображає звичайний порядок зв'язку між предметами та явищами. Вказана теза відображає причинно-наслідкове сполучення між фактами у структурі презумпції і не вказує на її правову сутність.

В.П. Феннич у своєму дослідженні [326] вивчає доказові презумпції та їх роль у цивільному процесі. Проте, спірним, виглядає положення про те, що доказові презумпції врівноважують інтереси сторін у процесі доказування

обставин цивільної справи. На наш погляд, презумпції спрямовані на захист однієї сторони, а обов'язок спростування покладається на сторону, яка її заперечує.

Таким чином, огляд дисертаційних досліджень дозволяє дійти висновку, про зростання інтересу до проблематики презумпцій серед вітчизняних науковців, що підтверджується їх вагомим внеском у дослідження цього питання.

Слід наголосити, що існує незначна кількість публікацій в яких висвітлюються загальнотеоретичні проблеми презумпцій. Необхідно виокремити статті Д.С. Гудзь [84, 85], в яких розглянуто історію виникнення правових презумпцій та їх закріплення у міжнародних документах, О.В. Ульяновської та О. Котуха [151, 320], в яких досліджено співвідношення презумпцій і фікцій, а також О.П. Солоніної [283, 284], в яких дано визначення презумпцій в різних галузях правової науки та їх класифікаційні критерії. У інших статтях [79, 139, 149, 150, 174, 180, 205, 250, 264, 289, 315, 327, 328] науковці розглядали галузеву специфіку правових презумпцій.

Найбільшу увагу вчені приділили дослідженню презумпції невинуватості. Цій проблемі присвячені дисертаційні дослідження О.В. Танцюри, В.В. Крижанівського, О.А. Осауленка, Г.Ю. Юдківської [302, 155, 213, 362]. Глибокий аналіз презумпції невинуватості та презумпції вини зроблено у монографії М.Й. Коржанського [148]. Як важливий принцип кримінального процесу, презумпція невинуватості досліджена у працях О.В. Гриненко, Г.К. Кожевнікова, С.Ф. Шуміліна та В.М. Тertiшника [81, 313]. Крім того, дана проблема розглянута у низці наукових статей [32, 35, 83, 86, 122, 156, 177, 214, 225, 226, 267, 316, 350, 361, 363].

Необхідно констатувати, що сучасні українські вчені не приділяли достатньо уваги дослідженню проблеми презумпцій в загальній теорії права. Враховуючи зростання кількості презумпцій в українському законодавстві, це питання потребує всебічного вивчення.

Потребують окремого історіографічного огляду праці зарубіжних авторів, що дають змогу з'ясувати стан вивчення загальнотеоретичних аспектів презумпцій, зважаючи на зарубіжний досвід.

На особливу увагу заслуговують праці Д.Х. Месьюса, У.М. Беста, Д.Ф. Арчболда, які започаткували дослідження проблеми презумпцій у зарубіжній правовій науці. Так, Д.Х. Месьюс [383] визначав презумпцію як принцип права та проаналізував презумпції пов'язані з правом власності.

Д.Ф. Арчболд досліджував роль презумпцій у процесі доказування. Зокрема, він вивчав на основі судової практики презумпції факту в кримінальних справах, а також проблеми та особливості застосування презумпцій під час розгляду цивільних справ [364, 365].

Інший дослідник, У.М. Бест [366], підкреслював важливість правильного розуміння категорії «правова презумпція» і принципів презумптивного міркування при розгляді кримінальних справ. У першій частині своєї праці він дослідив визначення презумпції та їх класифікацію, а у другій – охарактеризував презумпції закону і факту, які часто зустрічаються на практиці. Автор вступив у дискусію з Д.Ф. Арчболдом щодо видів презумпцій факту і запропонував їх класифікацію, яка існує в англо-американському праві і дотепер. Крім того, він першим звернув увагу на існування так званих квазіпрезумпцій – тобто змішаних презумпцій закону та факту, суперечливих, спеціальних і загальних презумпцій.

Вагомий внесок у розробку проблеми презумпцій зробив німецький вчений Х. Бурхард [369], який досліджував презумпції в цивільному праві та звернув увагу на існування матеріальних і процесуальних презумпцій, волі і випадку. Проте, два останні види презумпцій не отримали загального визнання.

Окремі теоретичні аспекти проблеми презумпцій, а саме: поняття, сутність та характеристика окремих видів, розглядаються у підручниках XIX – поч. XX ст. учених Ф. Ліста, Г. Дернбурга, Ю. Барона, Л. Маккензі,

Б. Віндшейда, М. Пляніоля та Ж.-М. Пардесуса [172, с.167–172; 92, с.27–28; 27, с.48–49; 176, с.356–357; 56, с.237–242; 57, с.237–246; 227, с.316–332; 388].

Особливий інтерес становить стаття Д. Мендонца [384], у якій автор характеризує поняття презумпції, її структуру, види та стратегії її спростування. Інший дослідник А. Регла [390] піддав критиці його погляди.

Певним внеском у розробку загальнотеоретичних аспектів презумпції стало дисертаційне дослідження Б. Кармони [371], в якому авторка розглядає поняття, ознаки та класифікацію презумпцій. Проте, основну увагу вона звернула на застосування презумпцій у податкових правовідносинах. Продовжила дослідження цих питань С. Венегас [394], яка розглядала презумпцію як важливий засіб юридичної техніки. Вона глибоко проаналізувала поняття презумпції, способи їх формування та історію появи цієї категорії [394, с.13].

Також слід відзначити працю сучасного французького дослідника Ж.-Л. Бержеля [33, с.506–510], у якій розглянуто загальнотеоретичні питання презумпцій відповідно до французької правової думки.

Філософсько-правову природу презумпції проаналізовано в праці Н. Ресче [391], в якій автор більшу увагу приділяє пізнавальній ролі презумпцій, звертає увагу на питання сутності презумпції як правової категорії. Автор дійшов до висновку, що найбільш помітну роль презумпції виконують у сфері права, коли безпосередньо містяться у правових нормах.

Глибокий аналіз сутності та значення презумпцій в процесі правозастосування міститься у праці іспанського дослідника С.А. Мовеллана [385]. Автор характеризує логічну структуру презумпції, її ознаки та різновиди. Проте, С.А. Мовеллан визнає за презумпціями виключно процесуальне значення.

Заслуговують на увагу праці зарубіжних вчених, в яких проблема презумпцій є лише складовою частиною досліджуваних ними загальних питань доказування та судочинства. Серед них праці – С. Грінліф, Е. Лівінгстон, В. Хайкман, У. Уільз, Д. Стіфен, Р. Уолкер, К. Бойл,

М.-Т. МакКраймон, Д. Мартін, К. Роуч, П. Хелі, Г. Тротте, Е. Філіпс [376, с.20–24; 381, с.676–677; 377, с.47–48; 319, с.18–27; 290, с.95–98, 108–109, 112–113, 153–154; 321, с.562–565; 389, с.25–30; 368, с.371–385; 392, с.267–279, 391]. Ці праці мають важливе значення для подальших розробок категорії презумпція та окремих її видів.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз свідчить, що досі відсутні узагальнюючі комплексні праці, спеціально присвячені загальнотеоретичним проблемам презумпцій у правовій науці, оскільки низка аспектів залишилась поза увагою дослідників. Зокрема, це стосується понятійного апарату, загальних ознак, функцій презумпцій. Крім того, потребують удосконалення питання класифікації презумпцій, причому, згідно із тими, що закріплені у законодавстві України та зустрічаються у вітчизняній судовій практиці. Фактично не дослідженим залишається зарубіжний досвід з цієї проблематики. Окрему увагу слід приділити особливостям застосування презумпцій в судовій практиці.

1.2. Природа та зміст презумпцій

Важливою складовою дослідження проблеми презумпцій у праві є з'ясування сутності та змісту цієї категорії.

У науці теорії права поняття виступають як логічна форма розуміння сутності правових явищ, як відображення закономірного і особливого у правовій дійсності. Правові наукові поняття – це змістовні, предметні уявлення, які відтворюють у мисленні об'єктивну суть реальних процесів правової дійсності і відносин, які існують в ній, та виражають специфічно правову якісну визначеність даних процесів і явищ. Предметний зміст того чи іншого поняття включає в себе також спосіб пояснення і можливість більш глибокого розуміння сутності цього поняття [47, с. 57].

Термін презумпція має латинське походження «*praesumptio*», що утворився від слова «*praesumere*» (з латинської – передбачати, передчувати,

вгадувати) і в перекладі означає припущення. Припущення – це передбачення, попередня думка, попередні наміри [264, с.112].

В етимологічному значенні термін презумпція має кілька означень: передчасне використання; припущення, чекання, надія, сподівання; риторичне захоплення суперечкою, її завчасне спростування; настирливість [49, с.9].

Тлумачні словники визначають презумпцію за такими означеннями: припущення, що ґрунтується на ймовірності [54, с.920; 278, с.457]; припущення, що визнається істинним, поки не доведено протилежне [206, с.581].

У правовій науці існує два підходи щодо розуміння сутності категорії презумпція. Прибічники першого підходу підкреслюють, що презумпція є явищем виключно правовим, і розкривають її зміст через такі поняття як: «юридичне припущення», «правове припущення». Відтак, на думку В.А. Ойгензіхта, презумпція і припущення – це тотожні поняття, але із родового поняття «припущення» потрібно виділяти певний вид, що являється правовим припущенням, якому присвоєно назву «презумпція» – назва умовна і характеризує правовий аспект припущення [207, с.9]. Такої думки дотримуються Н.С. Караніна, М.М. Цуканов, О.В. Смірнов [124, с.37; 280, с.60; 343, с.30].

Прихильники другого підходу широко окреслюють сферу дії презумпції і розкривають її в якості універсальної категорії, що використовується в різних сферах людської діяльності. З цих позицій правова презумпція виділяється як особливий різновид презумпції, що характеризується своїм впливом у сфері права. На думку В.К. Бабаєва, правові презумпції є різновидом загальних презумпцій, як філософсько-логічних категорій [15, с.5]. Такої ж думки дотримується О.А. Кузнецова, яка виділяє філософські витоки появи презумпцій, адже їх природа полягає у сутності розвитку суспільних систем, відносин, основою яких є людина. Крім того, в основі презумпцій лежить всезагальний принцип причинності. В умовах

невизначеності, масових випадкових подій виникає необхідність керуватися в праві припущеннями, що ґрунтуються на вірогідності [162, с.13–14].

На нашу думку, найбільш обґрунтованою вбачається точка зору відповідно з якою презумпція є категорією, виникнення якої, у більшості випадків, з правом не пов'язане, але вона знаходить широке застосування у цій сфері. Тому дослідженню презумпцій у праві повинна передувати глибока характеристика природи їх становлення та способу утворення.

Філософський аспект презумпції полягає у тому, що припущення є загальним правилом про існування будь-якого факту при певній, типовій ситуації, що відображає стійкі, часто повторювані зв'язки подій і фактів [53, с.43].

Як зазначає Ю.Г. Зуєв, припущення має важливе значення у процесі пізнання. Людина як суб'єкт, що отримує знання про об'єкт, його властивості, висуває припущення про наявність подібних ознак у інших об'єктів, перевіряє це, використовує у своїй діяльності, осмислює і пізнає об'єкт глибше. Філософським підґрунтям утворення та існування презумпцій є всезагальний причинно-обумовлюючий зв'язок предметів і явищ оточуючого світу [115, с.12–15].

Презумпція передбачає розумову діяльність людини, яка за допомогою індукції може припустити існування невідомого факту, який ґрунтується на зв'язку із фактом, який вже не раз був підтверджений на практиці чи не раз спостерігався. В процесі спостереження подібних явищ відбувається фіксація уваги на повторюваності у них певних ознак. Тривала повторюваність наводить на думку, що кожна із ознак – загальна для всіх явищ даного виду.

Таким чином, презумпція дозволяє лише з певним ступенем вірогідності зробити висновок про існування обставини, що підлягає встановленню. Тому в конкретному пізнавальному процесі вона орієнтує на пошук певної обставини, існування якої найбільш вірогідне в умовах, що склалися, але не дає підстав для висновку про безсумнівну її наявність.

Соціальна сутність презумпції полягає у тому, що вона є універсальним регулятором поведінки, що діє у всіх сферах людської діяльності. Будучи соціальним феноменом, презумпції зароджуються і розвиваються в рамках людського суспільства, в них відображаються різні соціальні процеси і людські настрої. Сфера їх дії не може обмежуватись будь-якою однією стороною життєдіяльності. У якості соціального регулятора вони впливають на поведінку людей, як у сфері міжособистісних відносин, так і в трудовій, культурній, науковій, пізнавальній та інших сферах [348, с.20]. Презумпція як соціальний феномен, проходить шлях від появи до розвитку, кульмінації і, припинення існування. Ще дореволюційний дослідник І.Г. Оршанський звернув увагу на те, що презумпції в різні епохи утворюються, зникають та поступаються місцем іншим, зазвичай протилежним презумпціям [211, с.23]. Спочатку, при виникненні припущення, судження міститься у свідомості людини; потім поширюється серед членів суспільства, проходить перевірку – так відбувається етап розвитку презумпції. Перевірка презумпції на істинність зумовлює роботу різних сфер знань, зокрема природничих та точних наук, законів формальної логіки тощо. На певному етапі розвитку, коли закінчиться перевірка істинності презумпції, вона стає звичним регулятором суспільних відносин.

Презумпція, як соціальне явище, може ефективно регулювати суспільні відносини, після включення її в систему правових норм. Відтак презумпція стає елементом правової системи, існує та розвивається в її межах, вона є загальнообов'язковою, а її порушення або неправильне застосування спричиняє встановлення санкцій. На відміну від правових презумпцій, фактичні загальнообов'язкового характеру не мають, у нормах права не закріплюються, але теж можуть ефективно регулювати суспільні відносини. Вони впливають на свідомість та поведінку членів суспільства, втілюють єдиний інтегрований підхід до життєво важливих ситуацій, попереджають соціальні конфлікти. Для того щоб презумпція була включеною у систему правових норм, вона повинна мати таку властивість як значущість для

більшості членів суспільства. Теоретичне обґрунтування її цінності є однією із передумов перетворення презумпції із простого судження в інструмент нормативного регулювання.

Характерною особливістю у дослідженні проблеми презумпцій є їх тісний зв'язок з питаннями логіки. Використання прийомів логіки дає можливість охарактеризувати внутрішню природу правових явищ, розглянути їх зв'язки з соціальною дійсністю, привернути увагу до питань, що не були предметом дослідження правової науки [124, с.50].

З позиції логіки презумпція є судженням неповної індукції, в якому висновок про весь клас предметів робиться на підставі знання тільки деяких предметів цього класу. Наприклад, можна зробити висновок, що Р. є позашлюбним сином С., аргументувавши своє припущення зовнішньою схожістю, матеріальною підтримкою Р. з боку С., даним йому ім'ям, співпадінням груп крові. Та на основі цих фактів зробити припущення, що Р. є сином С.

Індуктивне узагальнення широко застосовується в аргументації, його переконливість залежить від кількості прикладів, що наводяться для підтвердження. Чим обширніша база індукції, тим більш правдоподібним є індуктивний висновок [116, с.125–126].

Як відомо, неповна індукція поділяється на популярну і наукову. Зокрема, В.І. Камінська, В.О. Морквін, Д.М. Щокін та ряд інших вчених [123, с.24–25; 187, с.82; 354, с.14] відносять презумпцію до суджень популярної індукції, що виникає емпірично. Популярна індукція – це неповна індукція через простий перелік за відсутності суперечливого випадку. У цій індукції узагальнення ґрунтуються на фактах повторюваності однієї і тієї самої ознаки в кількох чи багатьох предметах певного класу і відсутності суперечливого випадку. На нашу думку, популярна індукція є методом утворення фактичних презумпцій, які в нормах права не закріплюються.

Наукова індукція – це неповна індукція, в якій на підставі пізнання необхідних ознак деяких предметів певного класу робиться загальний

висновок про всі предмети цього класу. За схемою міркування наукова індукція не відрізняється від популярної. Якщо в популярній індукції засновки для узагальнення беруться переважно випадково, то в науковій вони підбираються свідомо, з урахуванням того, наскільки істотними є зв'язки, які в них відображаються. Автори, що вдаються до наукової індукції, не задовольняються відомими фактами. Вони одержують факти, використовуючи такі методи, як порівняння, вимірювання, спостереження, експеримент. Сила наукової індукції полягає в тому, що кожний її крок пов'язаний з фактами, досвідом, вона часто піддається перевірці [317, с.174–175].

Правильною вбачається точка зору І.А. Лібус, який вважав, що перш ніж ввести презумпцію в систему права, необхідно науково обґрунтувати її або перевірити статистично ступінь її вірогідності [169, с.12].

Зазначимо, що хоча В.І. Камінська вважала популярну індукцію методом, який дозволяє утворити презумпцію, але визнавала, що цей метод повинен бути більш складним у порівнянні зі звичайною індукцією через просте перелічення [123, с.26].

Включаючи презумпцію у нормативно-правовий масив, законодавець свідомо підбирає базові факти для узагальнення, при цьому великого значення надає причинно-наслідковим зв'язкам між цими фактами. В результаті роботи законодавця, презумпції закріплюються у нормативно-правових актах. Тому методом формулювання презумпцій, що закріплюються у нормативно-правових актах, на нашу думку, слід вважати наукову індукцію. Правові презумпції виділяються особливим способом формування. На етапі остаточного формулювання і закріплення презумпцій, основна роль відводиться спеціальним представникам суспільства, які наділені владою і діють від імені держави. Такі презумпції базуються на особливому досвіді, що складається в результаті наукових дискусій, практиці вирішення спорів судовими та адміністративними органами, а також при проведенні аналізу та тлумаченні існуючих правових норм. До суб'єктів, що

створюють правові презумпції, перш за все, відносяться органи законодавчої влади, які розробляють і приймають законодавчі акти, важливу роль у цьому процесі виконують органи судової влади, які вирішують конкретні спори і узагальнюють судову практику. Такі презумпції відзначаються продуманістю і точністю формулювань. Характерною особливістю цих презумпцій є те, що можливість і процес їх спростування закладений у правових нормах, а також часто зазначаються і умови за яких презумпція вважається спростованою. Однак, незалежно від кількісного співвідношення підтверджень і спростувань презумпції, вона продовжує діяти до тих пір, поки не буде відмінена компетентним органом в установленому законом порядку [348, с.70–71].

Розвиток науки, удосконалення знань призвели до впливу на утворення презумпцій і дедуктивного методу, адже вони стали відображати наукову закономірність [73, с.236]. Ні в одній сфері людського знання індукція не застосовується без дедукції, і навпаки. Як зазначає К.К. Панько, індукція як прийом діалектичного мислення є механізмом утворення презумпцій не лише тому, що дозволяє зробити висновок із відомих нам фактів відносно фактів невідомих, але й тому, що вона пов'язана з дедукцією, що дозволяє від великої кількості випадків перейти до загального правила і із властивостей спостережуваних фактів зробити висновок про властивості не спостережуваних фактів такого ж роду, тобто включити в механізм утворення презумпції дедукцію, що встановлює необхідний характер зв'язку явищ та їх ознак [218, с.69].

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – перехід від посилок до висновку, що спирається на логічний закон, в силу чого висновок з логічною необхідністю витікає із прийнятних посилок. Характерна особливість дедукції полягає у тому, що від істинних посилок вона завжди приводить до істинного висновку [116, с.71]. Істина в готовому вигляді існувати не може – вона виявляється в результаті об'єктивної дослідницької діяльності. Для того щоб довести положення з достовірністю, необхідно від індуктивного

умовиводу перейти до дедуктивного, поєднуючи їх. За своєю природою дедуктивний умовивід полягає у тому, що із загального правила виводиться окремий факт. А це означає, що за допомогою загального правила ми встановлюємо обставину, що відноситься до окремого випадку. Дедуктивний доказ завжди приймає форму силогізму, аргументи (судження, що підтверджують положення) є посиленнями, а положення (те судження, істинність якого слід довести) – висновком. Якщо аргументи достовірні і істинність положення витікає із істинності аргументів згідно з правилами силогізму, то воно буде істинним, а факти юридично достовірними. Це пояснює логічно складну конструкцію презумпції: «припущення, яке ґрунтується на вірогідності, що визнає факт юридично достовірним». Щоб перейти від припущення що ґрунтується на вірогідності, до визнання факту юридично достовірним, необхідно індуктивний прийом для обґрунтування будь-якого положення поєднати з дедуктивним умовиводом про нього [218, с.70].

Отже, презумпція є загальним правилом, яке приймається як істинне, але в кожному окремому випадку її слід піддавати перевірці. Суттєвою ознакою, що притаманна логічній природі презумпцій є їх вірогідний характер. Тому більш правильним вбачається говорити про те, що з позицій логіки, презумпція є одночасно індуктивним і дедуктивним умовиводом.

Крім того, слід звернути увагу на проблему з'ясування природи так званих штучних презумпцій, які називають по різному: аномальними [211, с.20], псевдопрезумпціями [162, с.37], квазіпрезумпціями [123, с.6]. І.Г. Оршанський звернув увагу на те, що дуже часто презумпції вражають своєю неймовірністю [211, с.19]. Іспанський дослідник С.А. Мовеллан визначає штучні презумпції як положення, яким не властива структура презумпції, але їм законодавець надає презумптивної форми з відповідними юридичними наслідками [385, с.56]. Як приклад, можна навести презумпцію невинуватості, яка, на думку Ю.К. Орлова, має не логічну, а соціальну природу і з позицій логіки її пояснити неможливо [209, с.96]. В.К. Бабаєв

стверджував, що політична спрямованість таких презумпцій настільки очевидна, що іноді навіть виключає їх логічну природу [15, с.15].

Протилежною є точка зору В.І. Камінської, яка зазначала, що поряд з презумпціями, що відображають звичний порядок речей і явищ та можуть прийматися за істину без доказування, у праві функціонують презумпції, що являють собою штучно створені положення, які не виражають істину. Вона їх називала квазіпрезумпціями – це положення, які виражають умовно звичайний порядок речей, який визнається законом звичайним з метою вигідною і бажаною для законодавця [123, с.6].

На нашу думку, штучні презумпції є вірогідними узагальненнями, ступінь вірогідності яких є низьким. Наприклад, згідно із презумпцією знання законів та інших нормативно-правових актів, вважається, що кожен громадянин знає нормативно-правові акти, що регулюють його права та обов'язки, якщо вони доведені до відома населення. Але, ступінь вірогідності того, що особа справді їх знає є низьким. Тому формування штучних презумпцій теж можна пояснити впливом індуктивного методу, оскільки індукція це – умовивід, що не спирається на закон логіки і призводить до вірогідних посилянь, чи до проблематичного висновку.

Завданням презумпцій з малим ступенем вірогідності є переважний захист тих чи інших соціальних інтересів. Наприклад, основне завдання презумпції невинуватості полягає в створенні гарантій від необґрунтованого притягнення особи до відповідальності і не має нічого спільного з високою вірогідністю.

Отже, штучними презумпціями є припущення з малим ступенем вірогідності, що визнаються істинними, поки не буде доведено протилежне в кожному окремому випадку, вони формулюються законодавцем та закріплюються у нормах права задля більш ефективного регулювання суспільних відносин та захисту інтересів суб'єктів правовідносин.

Існує також велика кількість презумпцій, в яких висока ступінь вірогідності прямо узгоджена із завданнями правового регулювання,

передбаченими законодавцем. Такі презумпції найбільш повно відображають інтереси держави у сфері захисту соціальних інтересів громадян – у цьому їх соціальна цінність. Наприклад, презумпція батьківства щодо дитини, яка народилась у подружжя, презумпція законності вироку, що набрав законної сили тощо. При формулюванні презумпцій має вагоме значення їх логічний аспект, тому необхідно проаналізувати структуру цієї категорії. З'ясування структури категорії презумпція є проблемним, оскільки вчені пропонують різні підходи до вирішення цього питання.

О.А. Кузнєцова в системі правових норм виділяє норми-презумпції, які відносять до спеціалізованих норм. Норма-презумпція складається з трьох елементів і характеризується за наступною схемою: «Якщо А, то припускається Б, поки не доведено інше (не Б)». Перший елемент вона називає гіпотезою або умовою дії презумпції, другий – диспозицією, безпосередньо самим припущенням (фактом, що презюмується), третій – контрпрезумпцією, він містить можливість спростування диспозиції [162, с.48].

На нашу думку, запропонована схема не охоплює всі презумпції, оскільки, останній елемент – «поки не доведено інше» не є спільним для презумпцій. Крім згаданого О.А. Кузнєцовою словосполучення, в нормативно-правових актах зазвичай зустрічаються інші, а саме: «за відсутності доказів іншого», «якщо інше не передбачено», «якщо інше не встановлено», «якщо не доведено», «якщо доведено» тощо.

Наприклад, ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права» розкриває зміст презумпції авторства, згідно з якою: за відсутності доказів іншого автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору.

Крім того, запропонована О.А. Кузнєцовою структура не враховує наявність у праві неспростовних презумпцій та тих, що виводяться із правової норми в результаті тлумачення – непрямих презумпцій. Зокрема, однією із класичних презумпцій є презумпція законності рішення суду, яка

була відома ще римському праву і виражалась у формулах *res judicata pro veritate habetur* (вирок суду, що набрав законної сили, вважається істинним) і *res judicata pro veritate accipitur* (рішення суду, що набрало законної сили, вважається істинним) [273, с.179]. У наш час ця презумпція тлумачиться наступним чином: судові рішення є обов'язковими до виконання на всій території України і містяться у ст. 124 Конституції України. Також ця презумпція формулюється у рішеннях суду. Наприклад, ухвали та рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду України є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскарженими [255] – ця презумпція є неспростовною, і, навпаки, рішення судів загальної юрисдикції підлягають оскарженню. Наприклад, у рішенні апеляційного суду Житомирської області від 28.03 2006 року по справі № 22/1005 зазначено, що рішення набуває чинності з моменту його проголошення і може бути оскаржене у касаційному порядку безпосередньо до Верховного Суду України протягом двох місяців з дня набрання ним законної сили. У даному прикладі передбачено можливість спростування презумпції законності судового рішення [253].

Таким чином, при конструюванні загальної структури презумпції потрібно враховувати існування неспростовних і непрямих презумпцій в системі права.

Заслуговують на увагу погляди на цю проблему зарубіжних дослідників. Так, С.А. Мовеллан вважає, що презумпція складається з трьох складових частин [385, с.10]. Якщо до основного факту додати логічний зв'язок, то отримаємо презюмований факт, – саме ця формула, на його думку, вказує на існування презумпції. Основний факт – це прийнятий і перевірений факт, який дозволяє зробити висновок про існування іншого факту. Логічний зв'язок – це результат перевірки правила досвідом. Всі обставини, які включаються в логічний зв'язок презумпції, призводять до того, щоб розкрити дві особливості, які будуть визначати її практичне застосування: можливість доказування цієї презумпції та необхідність і складність

контролю при її застосуванні. Факт, що презюмується – це останній елемент презумпції, він повинен підлягати перевірці щодо його достовірності [385, с.29].

На думку Д. Мендонца, сутність презумпції полягає в тому, що факт вважається встановленим, якщо було підтверджено існування основного факту, який вказує на наявність іншого факту, що презюмується. Він описує структуру презумпції таким чином: якщо є P , то існує Q , де P – основний факт, який породжує презумпцію, Q – факт, що презюмується. Якщо людина приймає основний факт (P), то повіривши в його існування, вона робить умовивід про існування факту, який презюмується (Q). Відповідно до вищенаведеної формули, прийняти положення P , означає обрати P як передумову для утворення іншого факту Q на основі перевірених доказів. P – є передумовою для умовиводу. Прийняття факту P як передумови для умовиводу прямо пов'язане з його практичним застосуванням, адже він дає надію на те, що певне явище існує, але не гарантує його існування [384, с.83, 85–86]. Презумпція є свого роду логічним механізмом, який дозволяє перевіряти достовірність того чи іншого факту на практиці за допомогою доказування, що дозволяє зробити остаточний висновок та прийняти відповідне рішення.

На наш погляд, процес формулювання презумпції є інтелектуальною діяльністю – спочатку здійснюється умовивід, а потім утворюється презумпція. Презюмування – це своєрідний прийом, який постає тоді, коли пізнаються істотні, необхідні і повторювані зв'язки явищ, а знання про це можуть бути використані в якості ступенів до пізнання конкретного. На думку О.В. Левченко, використання презумпцій у пізнанні пов'язане з тим, що вони як загальні закономірності вже були доведені тривалою практикою пізнання, крім тих презумпцій, які виведені штучно законодавцем. Презюмування знаходить широке застосування у всіх сферах людської практики. Воно не можливе без контролю з боку свідомості і має свою специфіку, що характеризується вибором істинного і достовірного знання.

Процес інтерпретації знань носить припустимий, вірогідний характер. Саме процес використання знань і є процесом презюмування [168, с.72–73].

Як зазначає С.А. Мовеллан, презумпція складається з трьох елементів: основного та презюмованого фактів, і зв'язку між ними. Ми поділяємо точку зору дослідника, але вважаємо, що було б доцільно основний факт – назвати базовим, а логічний зв'язок – раціональним. Базовий факт – є своєрідним фундаментом на основі якого утворюється припущення. Презумпція може бути побудована на великій кількості базових фактів. Необхідно щоб базовий факт був очевидним і перевіреним, він повинен повністю заслуговувати на довіру.

Факт, що презюмується – це розповідний продукт, що має доказове значення, який встановлюється на основі базового факту, що був підданий перевірці в минулому.

Третій елемент презумпції – це зв'язок, що поєднує базовий факт і факт, що презюмується, він складається на основі досвіду і закріплює причинно-наслідкове сполучення між ними. Причинно-наслідковий зв'язок має свої особливості, завдяки чому його можна виявити і дослідити. Це визначається тим, що між причиною та наслідком існує «генетичний» зв'язок. На певному ступені розвитку причина породжує наслідок. Не всяка послідовність явищ у часі є зв'язком причини й наслідку. До неї можна віднести лише ту, при якій існує зв'язок породження одного явища іншим [357, с.287]. Зв'язок між основним фактом і фактом, що презюмується повинен бути раціональним. Крім того, правові презумпції повинні показувати раціональний зв'язок із законодавчими цілями після включення їх у норми права. Отже, презумпція як будь-яке інше законодавче положення повинна бути раціональною, в інакшому випадку вона буде необґрунтованою чи безпідставною.

На основі вище викладеного, ми вважаємо, що структура презумпції є такою:

$$P = A(n) + C \longrightarrow B,$$

де Р – презумпція; А(п) – базовий факт; С – раціональний зв'язок; Б – факт, що презюмується.

У презумпції відправним буде базовий факт, який в минулому підлягав перевірці; до нього додається раціональний зв'язок, який веде до утворення факту, що презюмується, він поєднує ці факти. Отже, презумпція є вірогідним судженням, оскільки, із базового факту робиться припущення про вірогідне існування презюмованого факту, посилаючись на досвід та раціональний зв'язок між цими фактами.

З'ясування природи, особливостей утворення та формулювання презумпції дає змогу зробити висновок про те, що презумпція є складним та багатоаспектним явищем. Специфіка правового поняття «презумпція» полягає у тому, що воно має категоріальний статус.

Категорія – це інструмент пізнання, що визначає зміст і сутність явища через сукупність його системних зв'язків, у динаміці їх розвитку [219, с.40]. Правові категорії склались на основі вивчення суспільної практики і необхідності узагальнення державно-правової діяльності людей. Тільки у предметній практичній діяльності вони стають реальністю, лише у процесі політико-юридичної і суспільної практики проходять перевірку своєї істинності. У правових категоріях зафіксований загальний результат наукового пізнання об'єктивної сутності права як суспільного явища [47, с.89–91]. Правові категорії – це наукові поняття, що виступають інструментом наукового мислення і слугують відображенню об'єктивної сутності правових явищ.

До презумпцій у праві відносяться ті, що функціонують у сфері права загалом. Відповідно, презумпції у праві виступають результатом узагальнення нормативного матеріалу та юридичної практики. До них відносяться також презумпції, які у нормах права не закріплюються (наприклад, фактичні презумпції).

Презумпції, що є компонентами правової нормативної структури, існують як елементи законодавчих приписів, містяться у правових нормах і є

обов'язковими для правозастосовників. Такі презумпції, на наш погляд, слід називати правовими. Оскільки об'єктивуючись у правових нормах, вони знаходять вираження у нормативно-правових актах, що видаються органами державної влади та стають інструментом правового регулювання. Таким чином, правовими слід вважати припущення, що базуються на попередньому досвіді та зв'язку між фактами, що містяться у правових нормах та формулюються в актах застосування права, функціонують як засоби правового регулювання суспільних відносин.

Отже, презумпція не є виключно правовим поняттям, для неї характерна філософська, соціальна та логічна природа. Філософський аспект презумпції полягає у тому, що вона існує як феномен загальної пізнавальної діяльності людини. В результаті спостережень за відповідними предметами, людина отримує знання про їх властивості, це дозволяє їй припускати наявність таких властивостей у інших подібних предметів. Багаторазове підтвердження наявності цих властивостей у того чи іншого предмета на практиці, переконує в його істинності. Соціальний аспект презумпції полягає у тому, що презумпції формуються, змінюються і припиняють дію залежно від світосприйняття суспільства, коли існує необхідність захисту тих чи інших інтересів громадян. З позицій логіки презумпція є одночасно індуктивним і дедуктивним умовиводом. Методом утворення фактичних презумпцій є популярна індукція, а правових презумпцій – наукова. Правовий аспект презумпції розкривається у процесі правотворчості та правозастосування. У сфері права презумпції властивий категоріальний статус. Категорія «презумпція у праві» включає презумпції, що функціонують у сфері права загалом. Вони формулюються на основі дослідження суспільної практики і узагальнення юридичної діяльності людей.

1.3. Загальна характеристика ознак презумпцій у праві та визначення їх поняття

Кожне поняття характеризується сукупністю загальних характерних ознак, за якими визначається це поняття [67, с.260]. У юридичній літературі проблема комплексного дослідження загальних ознак презумпцій не порушувалась. Але розкриваючи зміст чи сутність категорії «презумпція» окремі вчені звертали увагу на ті чи інші її ознаки, при цьому глибокому аналізу їх не піддавали.

Відтак, В.К. Бабаєв звернув увагу на те, що правові презумпції є різновидом загальних презумпцій і їм характерні всі ознаки припущень. Але окрім цього їм ще й властиві інші ознаки, а саме: 1) правові презумпції відображають «звичайний порядок» зв'язків між предметами та явищами лише у сфері права, або лише у зв'язку з правом; 2) їх застосування визначено завданнями правового регулювання; 3) вони прямо або ж непрямо закріплюються у нормах права чи інших правових актах [15, с.13].

На думку Г.Ф. Горського, Л.Д. Кокорева та П.С. Елькінда, для презумпцій характерні наступні ознаки: по-перше, вони являються результатом спостережень за стійким, часто повторюваним взаємозв'язком явищ, подій, фактів, узагальненням цих спостережень, а також відображенням певних наукових закономірностей цього взаємозв'язку; по-друге, вони дозволяють на основі одних фактів робити висновок про існування інших; і, по-третє, презумпції виражають вірогідні знання, а не достовірні, з їх допомогою можна лише з певним ступенем вірогідності робити висновок про існування тих чи інших явищ, подій чи фактів [73, с.236].

Окремі дослідники вважають, що презумпціям властивий універсальний характер. Так, Н.О. Нікіташина розглядає презумпцію як узагальнення повторюваних подій, універсальність якої полягає у застосуванні її до фактів які часто зустрічаються і постійно повторюються [200, с.20]. На думку

Л.Р. Барашян, презумпція невинуватості є універсальним конституційно-правовим принципом [26, с.25]. С.Г. Бандурін та Н.О. Громов зазначають, що у кожній галузі права дія презумпції невинуватості має свої особливості, але принципова сутність її впливу залишається універсальною до тих пір, поки вина особи, притягненої до відповідальності, не доведена і не встановлена у передбаченому законом порядку [20, с.11]. Термін універсальний з латинського означає всезагальний. Тлумачні словники трактують значення цього терміну таким чином: всеосяжний – який охоплює все чи багато чого у якійсь ділянці, сфері життя; придатний для всього або для багато чого – який має різноманітне призначення; різнобічний – який має різноманітні знання, навички і т. ін. Таким чином, правильною вбачається точка зору І.А. Лібус, що презумпції – це узагальнення, які за своєю природою не можна вважати всезагальними, універсальними, оскільки вони завжди допускають виключення [169, с.11].

До суттєвих ознак презумпцій у праві, на нашу думку, слід віднести: вірогідність; наявність раціонального зв'язку між базовим фактом та фактом, що презюмується; умовне прийняття їх за істину; можливість спростування; нормативність.

Вірогідність. Істотною ознакою презумпції є її вірогідний характер. Вперше на це звернув увагу Я. Бернуллі, який зазначав, що зробити про будь-який предмет припущення – це все одно, що виміряти його вірогідність [34, с.27].

Більшість вчених-юристів вважають, що презумпція – це узагальнення не достовірне, а вірогідне [25, с.59; 73, с.236; 162, с.25; 306, с.378].

Але Я. Бернуллі вважав, що вірогідність і є ступенем достовірності та відрізняється від нього як частина від цілого. Більш вірогідною подією можна назвати ту, яка має більший ступінь достовірності [34, с.24].

Для будь-якої презумпції характерна вірогідність припустимого в ній положення, що умовно приймається за істину. Ця вірогідність доведена і перевірена досвідом, життям. Практика підтверджує, що більшість

презумпцій є достовірними, істинними, і такими, що не потребують кожного разу доказування. Вони являють собою висновок, що базується на спостереженні повторюваних аналогічних за змістом явищ; умовивід, отриманий емпіричним шляхом, про те, що певні схожі умови дають підстави для відповідного висновку, в істинності якого немає підстав сумніватися. Але цілком допустиме спростування презумпції шляхом надання доказів того, що в даному конкретному випадку положення, що складає зміст презумпції не відповідає звичайному ходу речей і для цього випадку не є істинним (наприклад, зупинення дії презумпції невинуватості після набрання сили обвинувальним вироком суду).

Висновок, що витікає із презумпції не є незмінним. Про вірогідність висновку, що презюмується можна говорити лише на початку розгляду справи. Подальше обґрунтування обставин, з якими пов'язане вирішення справи по суті, звільняється від впливу попереднього припущення, але до тих пір, поки воно не отримає свого підтвердження. Неможливість його спростування є достатньою підставою на користь презумпції. Так, вірогідність попереднього припущення трансформувалась у достовірність судового висновку, до якого дійшов суд, керуючись презумпцією. І рішення суду в даному випадку буде базуватись не на вірогідному припущенні, а на основі фактів, що достовірно підтверджують попереднє припущення [305, с.58].

На думку Ю.К. Орлова, у судовому доказуванні немає чітко окресленої межі між вірогідністю і достовірністю. Вірогідність переростає у достовірність поступово і непомітно. Достовірність теоретично може бути представлена як дуже висока ступінь вірогідності [209, с.90].

У радянський період К.С. Юдельсон, В.А. Ойгензіхт, Я.Л. Штутін та В.Б. Ісаков наголошували на високій вірогідності презумптивних положень. Крім того, ця ознака визнавалась їх характерною, особливо порівняно з презумпціями «експлуататорських» держав. Останнім часом вчені відкидають таку позицію, вважаючи її помилковою. Як стверджує

Д.М. Щокін, висока вірогідність хоча і властива низці правових презумпцій, але не є їх суттєвою ознакою. Доказом цього твердження є те, що у праві зустрічаються презумпції з дуже низьким ступенем вірогідності, наприклад презумпція невинуватості [354, с.19]. Пояснити цю презумпцію з фактичної точки зору важко, через те, що за статистикою більшість осіб, яких притягують у якості обвинувачених у вчиненні злочину, в подальшому виявляються як правило винними.

Правильно відзначив Ю.О. Серіков, що у праві існує два типи презумпцій – високовірогідні та маловірогідні. Ці презумпції мають різну логічну основу і різні способи утворення. Високовірогідні презумпції формулюються на основі загальних припущень, а маловірогідні – виключно виходячи із завдань правового регулювання. Для законодавця презумпції представляють інтерес, оскільки є тим правовим механізмом, за допомогою якого можна найбільш ефективно регулювати суспільні відносини і захищати певні соціальні інтереси [273, с.27–28].

Отже, усім презумпціям властива така ознака як вірогідність, тому з їх допомогою можна лише з певним ступенем вірогідності робити висновок про існування тих чи інших явищ, подій, фактів. Недивлячись на те, чи є презумпції високовірогідними, чи маловірогідними, якщо вони містяться у правових нормах, то їх юридичне значення є однаковим.

Раціональний зв'язок між фактами. Другою ознакою, яка є характерною для презумпцій є те, що завдяки тривалим спостереженням виявляється стійкий зв'язок між фактами, тому при появі одного факту існування іншого, пов'язаного з ним презюмується. З позицій логіки зв'язок між основним фактом та фактом, що презюмується можна пояснити як імплікативний (від лат. *implicatio* – поєднання; від *implico* – тісно пов'язую), що відповідає граматичній конструкції «Якщо..., то...», за допомогою якої із двох простих висловлювань утворюється складне словлсполучення. В імплікативному висловлюванні розрізняють антецедент (основу) – висловлювання, що йде після слова «якщо», і консеквент (висновок) –

висловлювання, що йде за словом «то». Основною функцією імплікативного висловлювання є обґрунтування одного положення, через посилання на інше [74, с.60]. Таким чином, один факт є базовим по відношенню до факту, що презюмується. Зв'язок між фактами – це результат перевірки базового факту досвідом. Базовий факт (А) є причиною, а факт, що презюмується (Б) – наслідком. Цей зв'язок між фактами характеризується таким взаємовідношенням А і Б: якщо А є причиною, то щоразу за наявності А також буде існувати факт Б, а за відсутності А, не буде факту Б. Під базовим фактом (А) слід розуміти: а) сукупність необхідних і достатніх умов; б) одну необхідну умову, яка породжує факт Б. Так, у першому випадку прикладом може бути презумпція батьківства, де причиною для презумптивного висновку є сукупність фактів, а саме: спільне проживання чоловіка і жінки, наявність між ними зареєстрованого шлюбу, факт народження дитини тощо. Прикладом другого випадку може бути презумпція авторства, згідно з якою, автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору. В цьому випадку основою для презумптивного висновку є одна підстава – зазначення імені автора на оригіналі або примірнику твору.

Англійський учений Д.Х. Месьюз стверджував, що презумпції ґрунтуються на законах природи, особистих та політичних інтересах [383, с.2]. Розвиваючи ці судження, інший дослідник У.М. Бест наголошував, що виводячи існування презумптивного факту з інших фактів, які були встановлені раніше, триває процес розмірковування, а зв'язок між цими фактами ґрунтується на досвіді і спостереженнях за природним ходом речей [366, с.32]. Досвід є вирішальним фактором у визначенні зв'язку, який повинен бути раціональним.

К. Бойл, М.-Т. МакКраймон, Д. Мартін теж вказують на необхідність існування раціонального зв'язку між основним фактом та фактом, що презюмується, інакше це може призвести до необґрунтованих і помилкових висновків. Презумпції, які відображають ірраціональний зв'язок між

фактами, вони називають невмотивованими і неаргументованими [368, с.383].

У методології наукового пізнання раціональність розуміють двозначно. Частіше за все раціональність тлумачиться як відповідність законам розуму – законам логіки, методологічним нормам і правилам. Інколи під раціональністю розуміють доцільність, тобто те, що сприяє досягненню мети [74, с.163].

Для пояснення зв'язку між базовим фактом та фактом, що презюмується у штучних презумпціях, раціональність було б правильно розуміти як доцільність, оскільки, навряд чи можна назвати такими, що відповідають законам логіки, презумпцію невинуватості чи презумпцію знання законів та інших нормативно-правових актів.

Отже, наявність раціонального зв'язку між фактами є важливою ознакою для презумпцій у праві. Зв'язок між фактами у правовій презумпції повинен бути раціональним – тобто відповідати цілям, задля яких ця презумпція була утворена.

Презумпції умовно приймаються за істину, до тих пір поки не буде доведено протилежне. Можна виділити декілька аспектів щодо проблеми істинності фактів, що презюмуються. По-перше, істинність фактів, що презюмуються полягає у тому, що вони повинні моделюватись у нормах права відповідно до об'єктивних потреб суспільного розвитку, з урахуванням закономірностей самої юридичної форми регулювання суспільних відносин. По-друге, питання щодо істинності фактів, які презюмуються має безпосередньо практичне значення, що пов'язано з їх розумінням і застосуванням.

Формулюючи поняття істини, Аристотель виходив з того, що судження може бути охарактеризоване як істинне, якщо воно логічно відтворює структуру пізнавального предмету [171, с.7]. Істина встановлюється через визнання відповідності пізнавального образу, знання реального стану речей в дійсності, що надає істині за своїм змістом незалежності від суб'єкта. На

кожному конкретному етапі пізнавальний образ відносно вірно відтворює об'єкт, але з розвитком пізнання поповнюється новими якісними визначеннями предмета, все точніше його відтворює. Тому істина не є щось статистичне і незмінне, а розглядається як безперервний процес послідовного наближення до повноти відтворення [330, с.252–253].

Існує думка, що презумпція – це припущення, що не потребує доказів [53, с.49; 103, с.211], але це не означає, що презумптивні положення насправді є істинними. Презумпції є лише технічними засобами для досягнення певних цілей – надійності, швидкості, реалізації права в умовах, коли немає можливості встановити істину іншим способом. Коли ж така можливість існує, істина повинна бути доведена і всупереч презумпції, тобто презумпція не повинна розглядатись як перешкода для її встановлення іншими способами.

На думку Г.О. Печнікова, кожна презумпція містить протиріччя між її вірогідним змістом та категоричною формою її вираження, що вимагає приймати це правило так, начебто воно є абсолютно істинним і загальним. У цьому розкривається умовний і формальний характер презумпцій. Учений наводить такий приклад: якщо обвинувачений дав отруту потерпілому, то, припускається, що він знав дію цієї отрути і розумів, що після прийняття отрути потерпілий повинен померти. При цьому, Г.О. Печніков робить висновок, що такого роду презумпції є шкідливими для судової практики, оскільки сам факт давання отрути ще нічого не вирішує, якщо спеціально не з'ясувати, що обвинувачений знав дію цієї отрути, що він мав намір отруїти потерпілого, що це було зроблено навмисно і, що у нього були певні мотиви для вбивства і т. д. На його думку, такі презумпції спричиняють необ'єктивність, неупередженість у розгляді справи [224, с.141, 148–149].

На наш погляд, така позиція може стосуватись лише тих презумпцій, які не містять висловів «поки не доведено інше...», «якщо інше не передбачено...» і т. п. Наявність у презумптивному положенні вказаних

висловів, зумовлює необхідність ґрунтовного дослідження презумптивного висновку, що, в свою чергу, сприяє з'ясуванню об'єктивної істини у справі.

Таким чином, презумптивне положення повинно включатись у процес доказування, з метою його підтвердження чи спростування. А наявність у презумптивному положенні таких висловлювань як «поки не доведено інше...», «якщо інше не передбачено...» і т.п., повинно сприяти з'ясуванню істини по кожній справі.

Спростовний характер. Спростування – це процес встановлення хибності або недоведеності деякого твердження за допомогою логічних засобів та вже доведених раніше тверджень [330, с.607]. Спростування презумпції – означає те, що тягар доказування лягає на сторону, яка заперечує презумптивне положення. Наприклад, юридичний зміст презумпції невинуватості ґрунтується на таких правилах: обов'язок доказування винуватості підозрюваного, обвинуваченого, підсудного лежить на особі, яка проводить дізнання, слідчому, прокурорі, а в справах приватного обвинувачення – на потерпілому або його представникові; підозрюваний, обвинувачений, підсудний не зобов'язаний доводити свою невинуватість, а також наявність обставин, що виключають його юридичну відповідальність; усі сумніви, які неможливо усунути, мають тлумачитися на користь підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, а недоведена винуватість його у вчиненні злочину в юридичному відношенні означає цілковиту невинуватість; висновок про винуватість особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях; факт притягнення особи у справі як підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, її затримання, арешт або обрання до неї іншого запобіжного заходу не повинні розцінюватися як доказ її винуватості; до остаточного вирішення кримінальної справи і офіційного визнання її винною у вчиненні злочину з підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, не можна поводитися як з винним, а також публічно, в засобах масової інформації та в будь-яких офіційних документах, не можна твердити, що ця особа – злочинець [232, с.395–396]. Відтак, існування спростовних

презумпцій є виправданим в силу їх правової визначеності. Наприклад, презумпція невинуватості захищає особу від необґрунтованих обвинувачень і зловживань з боку влади, а презумпція законності актів державної влади не дозволяє ставити під сумнів рішення державних органів, чим значно полегшує їх роботу.

Спростування презумпції не слід розуміти як спростування істинності судження, що міститься у презумптивному положенні. Це судження об'єктивно оцінює дане соціальне явище, хоча і містить вірогідний характер. Тому широке використання в юридичній літературі висловлювання «спростування презумпції» слід розуміти у тому значенні, що спростовується її застосування до конкретного випадку [308, с.345].

Характерною ознакою неспростовних презумпцій є законодавча заборона доводити протилежне. Наявність у праві неспростовних презумпцій можна пояснити як виняток, більше того їх кількість є незначною. Як стверджує мексиканська дослідниця С. Венегас, судова федеральна влада Мексики підтримує існування неспростовних презумпцій, проголосивши, що формулювання законних неспростовних презумпцій є виправданим через необхідність вирішення невідповідностей між реаліями правової політики і життєвими ситуаціями, які намагається розв'язати правосуддя [394, с.26–27]. Зауважимо, що поза правовою сферою ці ж самі положення могли б бути спростовними, але законодавець сформулював їх в імперативній формі, тому що це необхідно для захисту інтересів, які охороняються законом.

Таким чином, презумпціям властива така ознака як можливість їх спростування, але при цьому слід пам'ятати, що сама презумпція не припиняє своє існування, оскільки заперечується або ж не підтверджується її відповідність щодо конкретного випадку.

Нормативність. Нормативність презумпцій виявляється у тому, що вони розраховані на типові правила поведінки, діють невизначену кількість разів, поширюють свою дію на осіб, які вступають у відповідні правовідносини та впливають на їх розвиток. Сама по собі презумпція не може діяти у правовій

сфері, їй потрібен нормативний механізм реалізації. Саме правова норма є тим механізмом, завдяки якому презумптивне положення втілюється в життя. У правовій нормі, що дозволяє застосувати презумпцію, чітко визначений суб'єкт правозастосування та коло осіб, на яких поширюється дія презумпції [124, с.46]. Наприклад, презумпція рівності часток щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, передбачає, що при вирішенні спору про поділ майна суд може відступити від засади рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема, якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї, або ж, за рішенням суду частка майна дружини, чоловіка може бути збільшена, якщо з нею, ним проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування (ст. 70 Сімейного кодексу України (далі – СК України)).

Обов'язковість висновку із презумпції встановлюється законодавцем, тоді як істинність такого висновку може бути помилковою, оскільки навіть в умовах коли презумптивне положення є високовірогідним, завжди залишається можливість невідповідності висновку, що витікає із презумпції, із фактичним станом речей [124, с.39]. Наприклад, у ст. 60 СК України визначено, що майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу).

Дещо іншою є ситуація щодо нормативності презумпцій, які у нормах права не закріплюються, але застосовуються у правозастосовній діяльності. У ході доказування вони застосовуються так само як і презумпції, що закріплені у нормах права – діють до того часу, поки не буде доведено протилежне. Правозастосовний орган може на власний розсуд застосовувати

фактичні презумпції, і обґрунтовувати їх у акті правозастосування.

Особливість нормативності судових презумпцій полягає у тому, що вони, так само як і законні презумпції, є обов'язковими, оскільки закріплюються у нормах права непрямым способом, що зумовлено їхньою появою в результаті тлумачення цих норм.

Дещо інша ситуація щодо нормативності фактичних презумпцій, які у нормах права не закріплюються. Вони формулюються у акті застосування права в результаті практичного досвіду правозастосовника та залишаються поза сферою дії законодавства. Тому поняття обов'язковості фактичних презумпцій є відносним. Вони можуть застосовуватись локально, відповідно до конкретних обставин справи. Хоча з часом, окремі з фактичних презумпцій, в результаті підтвердження їх значущості для суспільства, включаються у нормативно-правовий масив.

З проблемою нормативності презумпцій тісно пов'язане питання про їх правову форму. Правова форма – це наукова комплексна категорія, що відображає різні суспільні явища, які потребують регламентації, а також слугує каркасом усередині права, впорядковує і поєднує всі правові явища [219, с.47–48]. Форма презумпцій у праві може розглядатися як засіб вираження волі суб'єктів правотворчості або як засіб їх закріплення і вираження у правових нормах. Як зазначає О.А. Кузнєцова, у праві презумпції по-різному знаходять своє вираження: одні з них прямо закріплюються у правовій нормі, інші – опосередковано, однак при цьому ні перші, ні другі не втрачають ознак презумпцій, і ті, і інші належать до сфери права [162, с.109].

Таким чином, нормативний механізм презумпції передбачає, що презумпції закріплюються у нормативно-правових та правозастосовних актах. Факт, що презюмується, правозастосовник повинен умовно прийняти за істину. Відповідно, сторона, на користь якої існує презумпція, не повинна нічого доводити, а інша сторона – навпаки, зобов'язана це робити, щоб

спростувати презумпцію. Презумпції, будучи інтегрованими у нормативно-правовий масив, виступають регулятором суспільних відносин.

Отже, виділимо такі загальні ознаки презумпцій у праві: 1) вірогідність – висновок із презумпції може допускати виключення, але у більшості випадків він є достовірним, оскільки ґрунтується на спостереженні повторюваних аналогічних за змістом явищ, подій, фактів. Ступінь його вірогідності залежить від перевірки чи доведення базового факту, який є основою презумпції; 2) раціональний зв'язок між базовим фактом та фактом, що презюмується – завдяки тривалим спостереженням виявляється стійкий зв'язок між фактами, тому при появі одного факту існування іншого, пов'язаного з ним презюмується. Крім того, цей зв'язок повинен відповідати цілям, задля яких ця презумпція була утворена; 3) умовне прийняття за істину – презумптивні положення зазвичай є достовірними і неодноразово підтверджуються на практиці, тому і приймаються в якості істинних для захисту прав і інтересів суб'єктів правовідносин; 4) спростовний характер – презумпції можуть допускати виключення, тому у кожному конкретному випадку слід перевіряти їх відповідність тій чи іншій ситуації; 5) нормативність – презумпції розраховані на певний вид суспільних відносин, закріплюють типові правила поведінки, діють невизначену кількість разів. Крім того, вони є обов'язковими для учасників правовідносин (за виключенням фактичних презумпцій).

З'ясування основних ознак презумпцій створює можливість визначити його поняття. В юриспруденції завдання визначення (дефініції) як логічної операції над поняттями полягає у тому, щоб розкрити зміст поняття шляхом зазначення основних, істотних ознак досліджуваного предмету, які відрізняють його від інших суспільних явищ і виділяють із числа правових [47, с.86].

Як зазначав В.К. Бабаєв, при визначенні правових презумпцій слід враховувати такі обставини: а) поняття правової презумпції має містити вказівку на логічну природу, тобто в ньому повинен відображатись їх

вірогідний характер; б) у ньому має бути вказівка на наявність зв'язку між фактом встановленим і фактом, що презюмується та на їх практичну значущість; в) необхідно відобразити ознаки властиві всім правовим презумпціям, а не окремим їх видам; г) у визначенні необхідно відобразити юридичний характер презумпцій [15, с.14].

Зауважимо, що визначення презумпції є одним із найбільш дискусійних питань у праві, через те що, юридична наука не відчуває нестатку у дефініціях презумпції і практично кожен дослідник пропонує своє формулювання цієї категорії. Проте, вітчизняне законодавство не містить визначення презумпції, хоча сам термін «презумпція» у законодавстві використовується, наприклад, презумпція правомірності правочину (ст. 204 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), презумпція авторства (ст. 435 ЦК України та ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), презумпція психічного здоров'я (ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу») тощо.

Значна частина вітчизняних та російських вчених визначають презумпцію через термін припущення [103, с.211; 129, с.289; 154, с.183; 197, с.48; 200, с.13].

На думку більшості зарубіжних дослідників, визначення презумпції слід розкривати через термін висновок або умовивід. Так, С. А. Мовеллан пропонує визначати презумпцію як умовивід за допомогою якого виходячи із того факту, що доведений, вважають існуючим презюмований факт, якщо між цими фактами існує логічний зв'язок [385, с.10]. Б. Кармона вважає, що презумпцією є умовивід чи висновок, що зроблений відносно речей і фактів ще до того, як вони з'явилися і були доведені [371, с.33].

Визначаючи поняття «презумпція», дослідники ґрунтуються на одній або декількох ознаках. При цьому необхідно зазначити, що в понятті неможливо відобразити всі ознаки. По-перше, тому, що їх дуже багато, а по-друге, що існують такі ознаки одного явища, охоплені даним поняттям, що не збігатимуться з ознаками інших явищ, які охоплюються тим самим поняттям

[219, с.35]. Так, М.С. Строгович визначав презумпцію як загальне правило, що зобов'язує суд визнати певний факт встановленим чи невстановленим, якщо по справі встановлено інший факт, з яким це правило пов'язує раніше визначені наслідки [291, с.168]. Д.М. Щокін розглядає презумпцію як прямо чи непрямо закріплене у законодавстві і детерміноване цілями правового регулювання обов'язкове судження, що має вірогідну природу, про наявність чи відсутність одного юридичного факту за наявності іншого юридичного факту [354, с.24].

Як бачимо дефініція презумпції потребує уточнення. З метою визначення цього поняття і, враховуючи неоднорідність його трактувань, ми скористались контент-аналізом, як одним із основних методів дослідження. Його матеріали наведені нами в Додатках (див. Додаток А). Проведений аналіз дозволив сформулювати визначення презумпції як припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що базується на попередньому досвіді та зв'язку між фактами, яке умовно вважається істинним, поки не буде доведено протилежне. Слід зауважити, що визначення презумпції, отримане за результатами контент-аналізу є «узагальненим» поняттям, але, на наш погляд, воно є неповним, оскільки не враховує таких ознак презумпції, як нормативність та наявність раціонального зв'язку між базовим фактом та презюмованим.

На основі з'ясування загальних ознак та визначення «презумпції» отриманого за результатами контент-аналізу, з'являється можливість визначити поняття «презумпція у праві». Презумпція у праві – складна правова категорія – це припущення про наявність чи відсутність факту, що ґрунтується на спостереженнях за повторюваними аналогічними явищами, подіями, фактами та раціональному зв'язку між ними, спрямоване на регулювання суспільних відносин, що формулюється у законодавстві або/та в акті застосування права, може допускати виключення, але умовно приймається за істину, поки не буде доведено протилежне.

Визначення ознак та поняття презумпцій у праві дає змогу проаналізувати особливості їх впливу на суспільні відносини, визначити їх функціональне призначення.

1.4. Функції презумпцій у праві

Суттєвий вплив на суспільні відносини презумпції здійснюють шляхом реалізації своїх функцій та завдань правового регулювання. Глибокому аналізу поняття «функції» було піддано відносно дослідження ролі та призначення права в цілому, водночас, поза увагою науковців залишається проблема з'ясування функцій презумпцій у праві, як особливого засобу правового регулювання. Проблема дослідження функцій презумпцій у праві має теоретичне і практичне значення, оскільки є невід'ємною частиною теорії права і пов'язана з питаннями про поняття, ознаки, види презумпцій, крім того, вони встановлюють особливий порядок здійснення правосуддя, що є важливим для юридичної практики. Поняття «функції презумпцій у праві» потребує глибокого аналізу та з'ясування їх особливостей.

Термін «функція» (лат. *functio* – звершення, виконання) розуміють у двох аспектах: по-перше, як діяльність, обов'язок, робота, зовнішній прояв властивостей об'єкта в межах певної системи відносин, до якої він належить; по-друге, як вид зв'язку між об'єктами, коли зміна одного з них призводить до зміни іншого, при цьому другий об'єкт також називається функцією першого [204, с.783].

При визначенні функцій презумпцій у праві слід починати з того, що існує зв'язок між функціями презумпцій у праві, з одного боку, і метою презумпцій у праві – з іншого. Мета формулювання та використання презумпцій полягає в досягненні формальної визначеності права, більшої стабільності суспільних відносин і регулюванні суддівського розсуду, оскільки в одних випадках презумпція може повністю виключати будь-який розсуд, а в інших – обмежити його у встановлених межах [249, с.95].

Загалом, мета презумпцій у праві становить результат, якого можливо досягти з їх допомогою.

Поняття «функції презумпцій у праві», окрім мети включає категорію «завдання». Завдання презумпцій у праві – це зовнішній щодо функцій фактор, згідно з яким здійснюється їх реалізація. Завдання презумпцій у праві можна визначити, як засіб досягнення кінцевої мети кожною окремою презумпцією чи презумпціями в цілому.

Окремим аспектом характеристики функцій презумпцій у праві є їх цінність. Цінність будь-якого явища визначається характером і наслідками його впливу на суспільні відносини. Цінність презумпцій полягає у їх корисності для окремого індивіда чи для держави в цілому. Основними проявами цінності презумпцій є їх соціальна та інструментальна цінність. Соціальна цінність презумпцій полягає у тому, що вони сприяють розвитку суспільних відносин, вносять стабільність і порядок у ці відносини. Презумпції виступають в свідомості суб'єкта як істина, певний регулятор поведінки, вони нормативно закріплюють найбільш значущі для суспільства відносини, втілюють єдиний підхід до життєво важливих ситуацій.

Інструментальна цінність презумпцій зводиться до того, що вони виступають в якості інструменту для вирішення різних завдань правового регулювання. О.А. Кузнєцова зазначає, що презумпція є допоміжним засобом, що інтегрується у нормативно-правовий масив [162, с.97]. Як інструмент, презумпції використовують різні суб'єкти – судді, слідчі, громадяни тощо. Потреба юридичної практики в презумпціях визначається труднощами, а інколи неможливістю довести наявність обставин, від яких залежить існування правовідносин, наявність у людей суб'єктивних прав і обов'язків [286, с.199–200].

Таким чином, ціннісний вимір презумпцій у праві повинен враховувати їх різноманітний внутрішній зміст, форму вираження та особливості застосування при вирішенні конкретної справи.

Важливим є питання про роль презумпцій у правовому регулюванні. Як правило, в юридичній літературі немає заперечень, що презумпції виконують роль принципів права та є засобами юридичної техніки. На думку В.К. Бабаєва, в окремих випадках презумпції можуть виконувати роль юридичних фактів, але ця властивість втрачається з моменту підтвердження чи спростування презумпції [15, с.75].

До презумпцій-принципів права, відносять загальноправові презумпції, що діють в різноманітних галузях права. Серед них слід виділити: презумпцію законності правового акту (ст.. 106, 117, 144, 152 Конституції України; ст.. 2, 5 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП); ст. 3 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України); ст. 1 Господарського кодексу України (далі – ГК України); ст. 1 СК України; ст.. 5, 171 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України); ст.. 4, 5, 21 ЦК України; ст.. 2, 8 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України); ст. 3 Кримінального кодексу України (далі – КК України); ст. 1 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України); ст.. 7, 10 Митного кодексу України (далі – МК України); презумпцію правосуб'єктності учасників правовідносин (ст. 48 КАС України; ст.. 26, 30–32, 34 ЦК України; ст.. 28, 29 ЦПК України; ст. 21 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України); ст.. 18, 22 СК України); презумпцію добросовісності громадян (ч. 3 п. 4 ст. 2, ч. 2 ст. 49 КАС України; п. 6 ст. 3, ч. 5 ст. 12 ЦК України; ч. 3 ст. 23 ЦПК України; ст. 6 ГК України; ст. 22 ГПК України; ч. 9 ст. 7 СК України; ст. 366 МК України; ст. 117 Кодексу торгового мореплавства України (далі – КТМ України); презумпцію знання законів та інших нормативно-правових актів суб'єктами права (ст.. 57, 68, 94 Конституції України; ст. 9 МК України; ст. 28 Бюджетного кодексу України (далі – БК України); презумпцію невинуватості особи (ст. 62 Конституції України; ст. 2 КК України; ст. 7 КУпАП; ст. 15 КПК України; ст.. 130, 138 КЗпП України), презумпцію законності та справедливості судових рішень (ст.. 124, 129, 150 Конституції

України; ст. 7, 14, 159 КАС України; ст. 14 ЦПК України; ст. 323, 403 КПК України; ст. 85, 115 ГПК України).

Відсутність названих презумпцій у праві створило б труднощі та зумовило б необхідність в кожному випадку перевіряти законність норм права, наявність правоздатності та дієздатності у громадян, факт добропорядної поведінки суб'єктів права, знання ними законів та інших нормативно-правових актів. Загальноправові презумпції виступають в якості передумов дії правових норм і проявляють себе у матеріально-правовому значенні. Наприклад, важливим правовим принципом є презумпція добросовісності. На думку І.А. Лібус, презумпція добросовісності проявляє себе у сфері цивільно-правових та шлюбно-сімейних відносин. Крім того, презумпція добросовісності діє у публічному праві, для якого характерні взаємовідносини «по вертикалі» між особою та державою [169, с.30–34]. Правильною вбачається точка зору В.М. Тертишника, який пропонує закріпити принцип добросовісності у Конституції України таким чином, що кожна людина має честь і гідність, вважається добросовісною, кожен учасник будь-яких відносин вважається діючим чесно, порядно та згідно із законом, поки не доведено інше і не встановлено судовим рішенням [313, с.37–38].

Інший важливий принцип – презумпція невинуватості формувався переважно в рамках кримінально-процесуального права. В останні роки став поширюватись і на інші галузі права – адміністративне, податкове та інші. Значення та роль цього правового принципу зростають, про що свідчить закріплення його у нормах міжнародного права, конституційного та інших галузях права [87, с.429].

На думку Т.М. Радько, особи, щодо яких може застосовуватись презумпція невинуватості у процесі притягнення їх до юридичної відповідальності, мають різний правовий статус. У кримінальному процесі – це обвинувачений, у цивільному – відповідач, в адміністративному – правопорушник, у трудовому – порушник дисципліни [247, с.8]. Наприклад, у ст. 7 КпАПУ зазначено, що ніхто не може бути підданий заходу впливу в

зв'язку з адміністративним правопорушенням, інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом. Дана норма містить презумпцію невинуватості, яку можна тлумачити так: особа підлягає адміністративній відповідальності лише за ті адміністративні правопорушення, щодо яких встановлена у визначеному законом порядку її вина. На думку В.О. Круглова, принцип презумпції невинуватості вимагає від посадових осіб, уповноважених складати протоколи про адміністративні правопорушення, всебічного, повного і об'єктивного розслідування обставин справи. В свою чергу, дотримання цього принципу потребує забезпечення особі, яка притягнена до адміністративної відповідальності, умов для реалізації права на захист. Незабезпечення цього права тягне порушення принципу законності, що веде до необ'єктивного розслідування обставин справи та, в результаті, до скасування винесеної постанови [159, с.31]. Даний принцип тісно пов'язаний із такими загальноправовими принципами права, як: законність, гуманізм, справедливість, демократизм.

Таким чином, існує необхідність прямого закріплення принципу презумпції невинуватості у галузевому законодавстві, а саме: податковому, трудовому та інших, відповідно до їхньої специфіки, оскільки відсутність такого закріплення, значно звужує його ефективність.

Презумпції, як засоби юридичної техніки, за своєю значущістю не досягли рівня презумпцій-принципів. Їх роль набагато скромніша, але не менш важлива. До таких презумпцій відносяться: презумпція батьківства; презумпція рівності часток майна подружжя; презумпція смерті особи; презумпція відмови позивача від позовних вимог, який двічі не з'явився без поважних причин на судове засідання та ін. Такі презумпції можуть мати як матеріально-правове, так і процесуальне значення, допомагаючи вирішити справу по-суті, скорочуючи та спрощуючи процес доказування. Особливо яскравою є роль неспростовних презумпцій як прийому юридичної техніки. Це такі презумпції, які теж мають вірогідний характер, але для яких закон не встановив можливості спростування. Наприклад, неспростовною є

презумпція неусвідомлення суспільної небезпеки свого діяння особою, яка не досягла до моменту вчинення злочину віку, при досягненні якого, згідно із законом, настає кримінальна відповідальність. Якщо навіть в силу певних причин (наприклад, раннього психічного розвитку) малолітній правопорушник і розумів суспільну небезпеку свого діяння, він все одно не буде підданий кримінальному покаранню, оскільки це не передбачено законом. Це і є прийом юридичної техніки, який забезпечує захист інтересів неповнолітньої особи.

Мотивом введення в законодавчий акт тієї чи іншої презумптивної норми, як правило, є захист певного соціального інтересу. Водночас встановлення презумпцій можна пояснити, наприклад, питаннями певної законодавчої зручності. Сюди, зокрема, можна віднести намагання законодавчо компенсувати труднощі пізнання і доказування в ході судового розгляду справ [173, с.30].

Таким чином, роль презумпцій у праві полягає в тому, що презумпції, як прийом юридичної техніки, спрямовані на подолання ситуації невизначеності у правовідносинах. В окремих випадках презумпції виконують роль принципів права, будучи виразниками правових ідей і цілей закріплених у правових нормах.

Регулятивний вплив презумпцій охоплює як нормоустановчий, так і правозастосовний процес. Як зазначає О.А. Кузнєцова, презумпції спрямовані на подолання прогалів в законодавстві, «заощаджують» правове регулювання, спрощують і зменшують нормативно-правовий масив, служать способом подолання стану невизначеності у правовому просторі [162, с.64]. Регулятивна функція презумпцій як одного із спеціальних прийомів правового регулювання значно зросла. Це пов'язано з появою нових сфер правового регулювання. Зокрема, презумпції з'явилися у фінансовому, податковому, антимонопольному законодавстві. Проте, найбільш активно можуть себе проявити презумпції у процесуальній діяльності. Регулювання за допомогою презумпцій є упорядкуванням того, що склалося та апробовано

на практиці. З функції регулювання випливають інші функції презумпцій у праві, а саме: встановлення фактів, що включаються в предмет доказування; розподіл обов'язків по доказуванню; функція процесуальної економії; імперативна; оціночна.

Функцію встановлення фактів, що включаються в предмет доказування, реалізує правозастосовник не лише під час розгляду справи у судовому засіданні, але й до початку розгляду справи, під час вивчення матеріалів справи. При цьому слід враховувати, що презумпція складається з базового та презюмованого фактів. Для того, щоб застосувати у процесі факт, що презюмується, необхідно спочатку перевірити наявність умови, що породжує цей факт, тобто існування базового факту або ж сукупності таких фактів.

У ст. 46 ЦК України встановлено презумпцію смерті особи, згідно з якою фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців. У п. 4 ст. 46 ЦК України зазначено, що порядок оголошення фізичної особи померлою встановлюється ЦПК України. У ст. 248 ЦПК України зазначено, що суд до початку розгляду справи повинен встановити осіб (родичів, співробітників тощо), які можуть дати свідчення про фізичну особу, а також запитує відповідні організації за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи внутрішніх справ або органи місцевого самоврядування) і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, місцеперебування якої невідоме. Таким чином, умовами для встановлення презумпції смерті є: відсутність фізичної особи у місці її постійного проживання протягом трьох років; довідки щодо відомостей про особу з житлово-експлуатаційної організації, органів внутрішніх справ або органів місцевого самоврядування та з місця роботи; свідчення родичів та свідків, які

знали особу. Ці факти є базовими фактами, на основі яких формується факт, що презюмується. Звернемося до судової практики.

Рішенням Немирівського районного суду Вінницької області від 12.06.2008 року громадянина А. було визнано померлим. Обставини справи наступні. Брат громадянина А. звернувся в суд з заявою про оголошення його померлим, через те, що після смерті матері у нього виникла необхідність оформити спадщину, але в зв'язку з невизначеністю долі брата, він зробити цього не може. Заяву аргументував тим, що брат в 1985 році поїхав в Тюменську область Російської Федерації на роботу, він періодично приїздив на батьківщину в с. Селевінці. У Тюменській області він мав квартиру, але сім'ю не створив. Після смерті батька він повідомив, що має намір переїхати на постійне місце проживання в с. Селевінці Немирівського району. З цією метою він знявся з реєстраційного обліку у Російській Федерації та став на військовий облік у Немирівський РВК. Потім через деякий час брат поїхав в Росію де продав квартиру і влітку 2002 року повернувся на постійне місце проживання в с. Селевінці Немирівського району. У вересні 2002 року брат повідомив, що йому необхідно поїхати в Тюменську область, оскільки пройшов термін повернення недоплачених коштів за продану квартиру. З того часу він не з'являвся. Як доказ, було надано довідку, що видана виконавчим комітетом Кірової сільської Ради Немирівського району від 24.04.2008 року, яка підтверджує, що громадянин А. в с. Кірово Немирівського району з 1985 року не проживає та місце його знаходження невідоме. Крім того, були допитані свідки, які засвідчили, що з 2002 року громадянина А. не бачили. На основі зазначених доказів та факту про відсутність громадянина А. більше шести років, суд виніс рішення про оголошення його померлим [257].

На наш погляд, дане рішення не ґрунтується на достатній перевірці базових фактів, які дозволили б сформулювати презумпцію смерті даної особи. По-перше, брат не звертався в органи внутрішніх справ із заявою про розшук, не було жодних звернень до державних та комунальних органів

Російської Федерації, – що приводить до висновку про те, що брат пошуками громадянина А. не займався. По-друге, у довідці виконавчого комітету Кіровської сільської Ради Немирівського району від 24.04.2008 року зазначено, що громадянин А. не проживає в с. Кірово, а як вбачається із рішення, громадянин А. збирався проживати у с. Селевінці, де жили його батьки. Таким чином, вимоги ст. 248 ЦПК України порушено при розгляді даної справи.

Функція встановлення фактів, що включаються в предмет доказування при розгляді справ про оголошення особи померлою, полягає у тому, що презумпція стає основою судового рішення, оскільки завжди залишається вірогідність того, що особа жива. На думку О.Т. Боннер, рішення про оголошення громадянина померлим, встановлює лише презумпцію, а не сам факт смерті особи [38, с.144]. Як показує досвід, презумпція смерті не завжди відповідає дійсності, вона спростовна. У ст. 48 ЦК України зазначено: якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої зацікавленої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою. Для того, щоб рішення суду було справедливим, законним, обґрунтованим, перш ніж винести рішення по справі, суд зобов'язаний ґрунтовно перевірити базові факти, які послужили мотивом для формулювання даної презумпції. Тому базові факти завжди повинні включатись у предмет доказування по справі.

По-іншому розглядається проблема включення у предмет доказування факту, що презюмується. На думку Ю.О. Серікова, факт, що презюмується не входить у предмет доказування, а залишається за його межами. Якщо доведено базовий факт, то факт, що презюмується починає діяти автоматично [273, с.109]. К.С. Юдельсон вважав, що сторони можуть бути звільненні від доказування фактів, в силу встановлення презумпції у законі, але суд має

право, якщо на це є підстави, за власною ініціативою перевірити спростовні презумпції, на які спирається сторона [360, с.248].

На наш погляд, включення факту, що презюмується у предмет доказування, безпосередньо залежить від характеру спірних правовідносин, від того, що є предметом судового розгляду. Наприклад, якщо предметом судового розгляду є позов про стягнення аліментів з батька неповнолітньої дитини, то питання про визнання батьківства не буде розглядатись. В даному випадку достатньо буде перевірити лише базові факти, які становлять основу презумпції батьківства, а саме: коли було зареєстровано шлюб між подружжям та рік народження дитини [259]. Відтак, факт, що презюмується не буде включатись в предмет доказування. І, навпаки, якщо предметом судового розгляду є позов про встановлення батьківства, то, факт, що презюмується буде становити предмет доказування [254].

На основі аналізу законодавства та судової практики, можна зробити висновок про те, що факт, який презюмується обов'язково включається у предмет доказування, якщо презумпція прямо стосується предмету розгляду по справі, а якщо стосується опосередковано – то, достатньо довести наявність фактів, які становлять основу презумпції.

Отже, встановлення фактів, які повинні бути предметом доказування, є однією із функцій презумпцій, яка сприяє встановленню істини у справі, що є кінцевою метою правосуддя.

Важливою функцією презумпцій у процесі є розподіл тягаря доказування. Тягар доказування – це обов'язок обґрунтування доказів, що покладається на певного суб'єкта [309, с.455]. На думку Л.П. Смишляєва, значення презумпцій у процесі, повністю вичерпується проблемою розподілу обов'язків по доказуванню між сторонами. Саме за допомогою презумпцій законодавець вказує, які факти повинен доказувати позивач, а які відповідач [282, с.22]. Подібної точки зору дотримується Л.М. Ніколенко, яка стверджує, що мета презумпції полягає в тому, щоб виключити представлення учасниками судового процесу доказів, необхідних для

винесення судового рішення, або визначити суб'єкта, на який покладається тягар доказування і, таким чином, розподілити обов'язки сторін з доказування [203, с.10].

Протилежною є позиція Ю.О. Серікова, який зауважує, що презумпція не містить ні прямої, ні опосередкованої вказівки на розподіл тягара доказування. Вона складається з висновку про наявність факту, що презюмується. Тому для суду немає значення яка із сторін буде надавати докази щоб спростувати презумпцію [273, с.124]. На його думку, правильно говорити не про розподіл тягара доказування, а про звільнення сторони від доказування факту, що презюмується.

Ми не поділяємо таку точку зору, оскільки більшість презумпцій, що містяться у нормативно-правових актах передбачають умови спростування. Відтак, закріплений у ст. 62 Конституції України принцип презумпції невинуватості визначає, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, а обов'язок по доведенню вини лягає на сторону обвинувачення; у ст. 1166 ЦК України встановлено, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини.

Вважаємо, що звільнення сторони від доказування є складовою частиною функції розподілу обов'язків по доказуванню. Наприклад, позивач по справі про стягнення аліментів на дітей, що народжені в зареєстрованому шлюбі, не зобов'язаний доводити факт батьківства. Цей факт презюмується. Якщо відповідач вважає запис батьківства недійсним, на нього покладається обов'язок довести факти, які свідчать про недійсність цього запису.

Отже, у процесі доказування презумпції перерозподіляють обов'язки по доказуванню таким чином: сторону, на користь якої встановлена презумпція – звільняє від доказування факту, що презюмується, (але не позбавляє права надавати докази та обґрунтовувати факти), а на іншу – покладає тягар спростування презумпції.

Інша важлива функція презумпцій у процесі – це функція процесуальної економії, що дозволяє економити засоби і час суду під час розгляду справ. Застосування презумпцій у процесуальній діяльності пов'язано з принципом процесуальної економії, який означає, що суд при розгляді справ повинен найбільш доцільно використовувати процесуальні засоби для справедливого і швидкого розгляду справи. Як зазначає Л.А. Ванєєва, процесуальна економія – для досягнення істини, а не відмова від істини в цілях процесуальної економії. Процесуальна економія не суперечить винесенню законного і обґрунтованого рішення по справі [46, с.95–96]. У невизначених ситуаціях презюмований факт слід приймати як існуючий, оскільки практичний досвід неодноразово підтверджував існування базового факту [384, с.83]. Так, у ст. 70, 74 СК України встановлено презумпцію рівності часток майна подружжя. При розгляді справ про поділ майна, суд виходить із цієї презумпції, поки у процесі судового розгляду не буде доведено інше.

Крім того, функція процесуальної економії реалізується через застосування презумпції знання законів та інших нормативно-правових актів. Так, у процесі розгляду справи питання про знання нормативно-правового акту, який було не дотримано чи порушено, не обговорюється, оскільки презюмується, якщо він був опублікований і оприлюднений, то повинен бути відомий для усіх.

Таким чином, презумпції полегшують доказову діяльність внаслідок зменшення кількості підлягаючих доказуванню фактів, скорочують і спрощують доказовий процес [63, с.186–187].

Ще однією функцією презумпцій є імперативна, яка передбачає обов'язкове їх застосування для суду, за умови, що вони закріплені у нормативно-правових актах. І.Л. Петрухін вважав, що законна презумпція – це передбачене законом правило, яке приписує суду вважати певний факт існуючим і таким що не потребує підтвердження, якщо по справі встановлено інший факт, з яким закон пов'язує застосування даної презумпції. Законні презумпції впливають на оцінку доказів судом таким чином, що вони

виключають зі сфери оцінки за внутрішнім переконанням суду окремі обставини чи групи обставин [221, с.63–64]. Відтак, законодавчо сформований в Україні принцип презумпції невинуватості спрямований проти упередженості, односторонності при розгляді справ. На думку О.Ю. Панасюк, більше 80% суддів апріорно розглядають кожного підсудного як злочинця. Виникнення обвинувальної установки у структурі ціннісних орієнтацій особистості судді детерміновано факторами, вплив яких практично не контролюється свідомістю суддів [215, с.79]. Адже у переважній більшості випадків, вина осіб, яких попереднім розслідуванням було обвинувачено у вчиненні злочину, підтверджувалась.

З огляду на вищезазначене, закріплення за правовими презумпціями імперативної функції є цілком виправданим, а розгляд справ повинен відбуватись в умовах законності та неупередженості з боку суддів.

На відміну від правових презумпцій, фактичні виконують оціночну функцію у процесі розгляду справ. Як зазначає С.М. Стахівський, у своїй діяльності суддя може керуватися практичним досвідом. Аналізуючи ту, чи іншу подію, явище, він оцінює його з позицій власного досвіду. Саме так формується внутрішнє переконання, яке цілком реально впливає на прийняття рішення по справі [289, с.71–72]. Практична діяльність у сфері судочинства є неможливою без використання фактичних презумпцій. Таким чином, фактичні презумпції дозволяють: усвідомлено і цілеспрямовано відбирати необхідний фактичний матеріал, попередньо його оцінювати, правильно планувати хід подальшого дослідження обставин справи.

Це дозволяє зробити висновок про те, що правові презумпції виконують імперативну функцію, слугуючи загальнообов'язковим правилом для правозастосовників, а фактичні – оціночну, адже, на основі знань та професійного досвіду, вони дозволяють оцінити відносність, допустимість, достовірність доказів, повноту дослідження джерела доказової інформації, достатність доказів для формулювання висновку. Таким чином, за

допомогою вказаних функцій презумпції регулюють процес застосування права.

Окрім регулятивної, презумпції виконують охоронну функцію, яка передбачає те, що вони є способом нормативно-організаційного впливу на суспільні відносини з метою їх охорони та упорядкування. Як зазначає В. Войтенко, у будь-якій галузі права презумпції спрямовані на захист слабкої сторони у правовідносинах [60, с.19].

Так, у кримінальному праві при притягненні особи до відповідальності діє презумпція невинуватості – вину обвинуваченого доказує державний орган, сам же він звільняється від необхідності доводити свою невинуватість. У цивільному праві діє інша презумпція – вини особи, що завдала шкоду, згідно з якою: особа за наявності об'єктивної сторони правопорушення вважається винною, поки не доведе протилежне. Обидві презумпції є засобом захисту інтересів особи, її особистих і майнових прав [307, с.425–426]. Презумпція вини встановлена з метою полегшення процесуального становища потерпілого, реального гарантування йому відшкодування шкоди. Інше положення – необхідність доводити вину особи, що завдала шкоду – поставило б потерпілого у важке становище і могло б перешкодити отриманню ним відшкодування збитків. Водночас, якщо відповідач не винен, він повинен спростувати презумпцію [78, с.188].

Цікавим прикладом реалізації презумпцією охоронної функції є закріплення у Законі Російської Федерації «Про трансплантацію органів і (чи) тканин людини» презумпції згоди на вилучення органів і (чи) тканин людини. Визначаючи умови і порядок трансплантації, зокрема вилучення органів і (або) тканин у трупа з метою пересадки потребуєчому цього реципієнту, законодавець встановив у ст. 8 Закону Російської Федерації «Про трансплантацію органів і (або) тканин людини» заборону на таке вилучення у разі, коли установі охорони здоров'я на момент вилучення було відомо про те, що за життя дана особа, її близькі родичі чи законний представник заявляли про свою незгоду на це. Таким чином, законодавець в даному

випадку обрав модель презумпції згоди на вилучення органів і (або) тканин людини після його смерті («припущення згоди»), трактуючи не виявлення самою особою, її близькими родичами або законними представниками своєї волі чи відсутність відповідних документів, що фіксують цю волю, як наявність позитивного волевиявлення на здійснення такого вилучення. Презумпція згоди базується, з одного боку, на визнанні негуманним задавати родичам практично одночасно з повідомленням про смерть близької людини або безпосередньо перед операцією або іншими заходами лікувального характеру, питання про вилучення його органів (тканин), а з іншого боку – на припущенні, обґрунтованому фактичним становищем медицини в країні, що на сучасному етапі розвитку трансплантології неможливо забезпечити з'ясування волі вказаних осіб після смерті людини в терміни, що забезпечують збереження трансплантата [208].

По-іншому проблема трансплантації органів і анатомічних матеріалів у померлих осіб викладена в українському законодавстві. Згідно зі ст. 16 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині»: кожна повнолітня дієздатна особа може дати письмову згоду або незгоду стати донором анатомічних матеріалів у разі своєї смерті. За відсутності такої заяви, анатомічні матеріали у померлої повнолітньої дієздатної особи можуть бути взяті за згодою подружжя або родичів, які проживали з нею до смерті. У померлих неповнолітніх, обмежено дієздатних або недієздатних осіб анатомічні матеріали можуть бути взяті за згодою їх законних представників. Таким чином, український законодавець не викладає дану статтю у формі презумпції, а в імперативній формі заявляє про необхідність письмової згоди особи, її рідних, близьких на вилучення у людини (після смерті) органів чи інших анатомічних матеріалів.

На думку М.В. Залескої, презумпцію згоди на вилучення органів і (або) тканин, слід розглядати як засіб, що повністю виправданий з метою збереження життя людини, спосіб лікування який медицина вже знайшла [112, с.9].

Таким чином, кожна презумпція, що формулюється законодавцем спрямована на захист різноманітних інтересів, прав і свобод суб'єктів правовідносин – в цьому полягає реалізація охоронної функції за допомогою презумпцій.

Зауважимо, що виділені нами функції презумпцій у праві є загальними, але водночас кожна презумпція виконує характерні лише їй функції. Так, В.В. Крижанівський визначив функції презумпції невинуватості щодо особи у кримінальному процесі. По-перше, це гарантійна функція, яка спрямована на закріплення за обвинуваченим привілейованої ролі у процесі, адже він не повинен доводити свою невинуватість. По-друге, це захисна функція, яка забороняє вважати обвинуваченого винним до винесення обвинувального вироку. По-третє, компенсаційна функція ґрунтується на рівності сторін у процесі, що сприяє реалізації принципу змагальності сторін, адже, те, що обвинувачений має право на захисника під час досудового слідства, не робить його сильнішою (порівняно з обвинувачем) стороною в процесі, адже прокурор має цілий слідчий апарат, який допомагає йому в збиранні доказів. По-четверте, активізуюча функція сприяє правильному здійсненню процесуальної діяльності у кримінальній справі. Таким способом, презумпція невинуватості впливає на покращення якості роботи правоохоронних органів і сприяє винесенню судом законного та обґрунтованого рішення по справі [155, с.9].

Отже, функції презумпцій у праві – це такі напрями їх впливу на суспільні відносини, спрямовані на виконання завдань правового регулювання кожною окремою презумпцією чи презумпціями в цілому, з метою внесення стабільності у правовідносини, забезпечення законності та правопорядку, захисту прав, свобод та інтересів громадян. Функції презумпцій у праві реалізуються за допомогою цілеспрямованого впливу на суспільні відносини.

Висновки до Розділу 1

Підсумовуючи вищевикладене у першому розділі, слід зробити наступні висновки:

1. Історіографічний огляд праць вчених, які звертались до проблематики презумпцій у правовій науці дав змогу вибудувати цілісне уявлення про стан наукової розробки цього питання. На основі проведеного аналізу нами було виділено наступні історіографічні періоди у дослідженні проблеми презумпцій у правовій науці – дореволюційний, радянський та сучасний.

2. Презумпція є категорією, виникнення якої, у більшості випадків з правом не пов'язане, але вона широко використовується у цій сфері. Категорія «презумпція» має філософську та соціальну природу. Методом утворення презумпцій є неповна індукція: фактичних – популярна, а правових – наукова. З позицій логіки презумпція є одночасно індуктивним і дедуктивним умовиводом. Процес утворення презумпції є інтелектуальною діяльністю, відповідно до якої, із базового факту робиться припущення про вірогідне існування факту, що презюмується, посилаючись на досвід та раціональний зв'язок між фактами. Після включення презумпції в систему правових норм, вона може ефективно регулювати суспільні відносини. Презумпції, що існують у сфері права можна поділяти на правові і фактичні.

3. Загальними ознаками презумпцій у праві є : вірогідність; раціональний зв'язок між фактами; умовне прийняття за істину; можливість спростування презумпції; нормативність. З'ясування ознак презумпцій та контент-аналіз визначень дозволили сформулювати поняття презумпції у праві, а саме: презумпція у праві – це припущення про наявність чи відсутність факту, що ґрунтується на спостереженнях за повторюваними аналогічними явищами, подіями, фактами та раціональному зв'язку між ними, спрямоване на регулювання суспільних відносин, що формулюється у законодавстві або/та в акті застосування права, може допускати виключення, але умовно приймається за істину, поки не буде доведено протилежне.

4. Поняття «функції презумпцій у праві» включає їх завдання, мету, роль та цінність. Функції презумпцій у праві – це такі напрями їх впливу на суспільні відносини, спрямовані на виконання завдань правового регулювання кожною окремою презумпцією чи презумпціями у цілому, з метою досягнення кінцевої мети, а саме: внесення стабільності у правовідносини, забезпечення законності та правопорядку, захисту прав, свобод та інтересів громадян. Презумпції у праві виконують роль засобу юридичної техніки, об'єктивуючись у нормативно-правових актах, а в окремих випадках – роль принципів права, будучи виразниками правових ідей і цілей закріплених законодавством. Основними функціями презумпцій у правозастосовній діяльності є: встановлення фактів, що входять в предмет доказування; перерозподіл обов'язків по доказуванню; процесуальна економія; імперативна (властива правовим презумпціям) та оціночна (властива фактичним презумпціям), що становлять регулятивну функцію презумпцій у праві. Крім того, презумпції виконують охоронну функцію, що спрямована на захист різноманітних інтересів, прав та свобод суб'єктів правовідносин.

РОЗДІЛ 2. ВИДИ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАВІ

2.1. Теоретичні засади класифікації презумпцій у юридичній науці

Існування великої кількості презумпцій у праві та розмаїття їх видів обумовлює необхідність їх упорядкування. У сучасній правовій науці не існує єдиного підходу до класифікації презумпцій. Це пояснюється складністю цієї правової категорії, зміст якої є багатоаспектним.

Вперше презумпції було піддано класифікації ще римськими юристами. Як стверджує Д.В. Дождьов презумпції в римському праві відносились до процесуальних правил, що пов'язані з розподілом тягара доказування і поділялись на два види: відносні (*juris tantum*) – допускають доведення протилежного і абсолютні (*juris et de jure*) – коли щодо факту, існування якого презюмується, не допускається доведення протилежного [93, с.249].

Дореволюційні вчені розрізняли такі види презумпцій: 1) загальнолюдські презумпції (*praesumptio hominis*) – які законом не встановлені, тому примусового характеру не мають. Цей вид презумпцій часто застосовували судді при встановленні фактичних обставин справи; 2) законні презумпції (*praesimptio juris*) – є обов'язковими, тому що містяться в нормах права. Серед законних презумпцій розрізняли спростовні та неспростовні [8, с.474; 51, с.242; 58, с.372; 95, с.26; 98, с.241; 119, с.292; 181, с.52,62; 183, с.577–578; 231, с.7].

Розвиток правової науки вів до того, що поступово класифікація презумпцій удосконалювалась: один поділ відкидався як невірний, інші змінювались на нові, більш досконалі, треті хоча і зберігали свою основу, але доповнювались і видозмінювались. І хоча поділ презумпцій на окремі види є традиційним, у питанні про критерії поділу єдність поглядів відсутня.

Поділ презумпцій на фактичні і законні є першим видом класифікації. В основі цього поділу вчені вбачають такі критерії: одні вважають, що презумпції поділяються на фактичні і законні за ступенем обов'язковості для

учасників правовідносин (В.А. Ойгензіхт, О.С. Іоффе, М.Д. Шаргородський, О.П. Сергєєв та ін.), інші – за фактом закріплення в нормах права (В.К. Бабаєв, О.Ф. Скакун та ін.). Проте, В. Масюк вважає, що виділення фактичних презумпцій є умовним, оскільки вони, як явище неправового характеру, знаходяться поза сферою права [180, с.73]. На наш погляд, з такою позицією складно погодитись. Хоча фактичні презумпції в нормах права не закріплюються і, відповідно, є необов'язковими для учасників правовідносин, це не відкидає можливості їх застосування у судовій та слідчій практиці. Так, слідчий може зробити припущення, що досвідчений злочинець вміло приховує сліди злочину.

На думку Д.М. Щокіна, фактичні презумпції взаємодіють з правом у двох напрямках. По-перше, фактичні презумпції як узагальнення життєвого досвіду служать основою для прийняття і формулювання ряду правових норм. Тобто, вони визначають мотиви законодавця для прийняття правових норм. По-друге, фактичні презумпції у судовій практиці використовуються при оцінюванні доказів [354, с.63].

Слід зазначити, що у юридичній науці існують самостійні класифікації фактичних презумпцій. Так, В.К. Бабаєв пропонує поділяти фактичні презумпції на: 1) ті, що склались і відображають звичний порядок відносин незалежно від права, але знаходять застосування у практиці судово-слідчих органів та 2) фактичні презумпції, що утворились у зв'язку з правозастосовною діяльністю [15, с.44–45].

Л.М. Васильєв розробив класифікацію фактичних презумпцій за такими критеріями: 1) за істинністю презюмованих знань – залежно від того яким є знання, що презюмується – достовірним чи правдоподібним, але сприймається як істинне, фактичні презумпції можна поділяти на дійсні і уявні. Про дійсні фактичні презумпції можна говорити лише тоді, коли презюмуються дійсні та достовірні знання; 2) за часовою спрямованістю – залежно від того чи спрямований процес презюмування на виявлення події, що мала місце в минулому, чи його метою є моделювання події майбутнього,

можна розрізняти фактичні презумпції, що моделюють події минулого часу і фактичні презумпції, що моделюють події майбутнього; 3) за колом осіб, які використовують презумпції – вони можуть поділятися на загальнолюдські фактичні презумпції і презумпції, що використовуються окремими групами (класами) людей; 4) за характером співвідношення між собою – фактичні презумпції можуть бути основними і відтворюючими. Основними можна назвати такі презумпції, які є визначальними щодо менших за змістом і об'ємом фактичних презумпцій. Відтворюючі фактичні презумпції – це презумпції, що обумовлені за змістом фактичними презумпціями більшого об'єму [49, с.28–38].

О.В. Федотов пропонує класифікувати фактичні презумпції на пошукові та оціночні. Пошукова фактична презумпція – це твердження про вірогідну наявність доказової інформації, що відноситься до справи, якою може розпоряджатися конкретна людина чи група людей, об'єднаних деякою загальною ознакою чи групою ознак, а також інформації, яка може бути отримана у процесі дослідження властивостей конкретних чи визначених (окреслених) родовими ознаками предметів чи сукупностей предметів. Оціночна фактична презумпція – це твердження про вірогідну наявність одного, кількох чи всіх властивостей належного доказу (вірогідності, допустимості, достовірності, повноти, достатності для формулювання висновку) у сукупності доказової інформації, отриманої із дослідженого джерела доказів [325, с.48–49]. Всі оціночні презумпції повинні бути обґрунтованими, тобто повинні виражати існуючі причинно-наслідкові зв'язки явищ [324, с.88].

На думку О.В. Смірнова, фактичні презумпції можуть бути як односторонніми, так і зустрічними. Це залежить від того, на кого лягає тягар доказування. Односторонні презумпції передбачають, що тягар доказування покладається лише на ту сторону, проти якої ця презумпція спрямована. Зустрічні презумпції розподіляють тягар доказування між сторонами таким чином, що зацікавлена в презумпції сторона повинна надати докази на

користь висунутого нею припущення, а протилежна сторона повинна спростувати як ці докази, так і презумпцію в цілому [280, с.65].

На наш погляд, класифікація фактичних презумпцій на односторонні та зустрічні, є спірною. По-перше, її можна так само застосовувати до законних презумпцій, а по-друге, тягар спростування презумпції у будь-якому випадку покладається на сторону, яка її заперечує.

Таким чином, різноманітність підходів до класифікації фактичних презумпцій має певну дослідницьку цінність. Кожна із запропонованих класифікацій дає змогу глибше з'ясувати зміст та значення фактичних презумпцій загалом. В теорії права фактичні презумпції слід класифікувати на: ті, які утворились поза сферою права, але знаходять своє застосування у ній; та ті, що формулюються як результат практичного досвіду правозастосовника. Відповідно, це є підтвердженням того, що презумпції не є явище виключно правове, але вони знаходять широке застосування у цій сфері, зокрема, об'єктивуючись у нормативно-правових актах.

Презумпції, що закріплюються у законах дореволюційні вчені-юристи розмежовували на спростовні та неспростовні. В радянському праві більшість вчених заперечували таку класифікацію. Я.Л. Штутін зазначав, що законні презумпції, які відомі радянському праву не можуть поділятися на спростовні і неспростовні, оскільки неспростовні презумпції радянському праву невідомі. Цей поділ властивий праву експлуаторських держав [352, с.105]. Такої ж думки дотримувався і М.С. Строгович [291, с.199].

Дещо іншою була позиція О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородського, на думку яких, законні презумпції за їх юридичною силою слід поділяти на спростовні та неспростовні, але при цьому наголошували, що в радянському праві неспростовних презумпцій немає [117, с.265].

На наш погляд, розмежування презумпцій за їх юридичною силою на спростовні та неспростовні, є спірним. Оскільки, юридична сила – це специфічна властивість правового акту, зміст якої полягає у його обов'язковості та пріоритеті перед іншими актами або його підпорядкуванні.

А спростовні презумпції, як і неспростовні можуть одночасно закріплюватись у одному нормативно-правовому акті. Так, у Конституції України закріплена спростовна презумпція невинуватості (ст. 62 Конституції України) та неспростовна – презумпція знання законів та інших нормативно-правових актів (ст. 68 Конституції України). Тому ставити питання юридична сила якої презумпції більша не можна, оскільки закріплення цих презумпцій в Основному Законі держави вже визначило важливість цих презумпцій. Більшість вчених вважають, що критерієм за яким презумпції слід поділяти на спростовні та неспростовні є можливість їх спростування [15, с. 41; 124, с.88; 160, с.60; 311, с.123; 312, с.232].

О.В. Федотов законні презумпції поділяє на загальні і спеціальні. Загальні презумпції відрізняються від спеціальних тим, що вони поширюються на всі галузі права, а не на одну чи кілька. Наприклад, до загальних презумпцій О.В. Федотов відносить презумпцію знання норм права, які були оприлюднені в законному порядку, а до спеціальних презумпцій – презумпцію права власності власника речі, презумпцію смерті особи тощо [325, с.50–55].

Слід зазначити, що поділ презумпцій на загальні та спеціальні у правовій науці не є новим, адже ще в радянський період В.П. Воложанін вказував, що презумпції слід класифікувати на загальні, спеціальні (галузеві) і проміжні до яких він відносив презумпцію невинуватості [63, с.188]. О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородський стверджували, що за сферою застосування презумпції поділяються на загальні і конкретні. Загальні презумпції поширюються на всі правовідносини. Такою, наприклад, є презумпція знання законів та інших нормативно-правових актів. Особливість конкретних презумпцій полягає у тому, що вони пов'язують виникнення існуючих правових наслідків лише з настанням конкретних фактичних обставин [117, с.264]. В.А. Ойгензіхт виділяв загальні і приватні презумпції. Загальні презумпції діють в якості принципів положень та поширюються на всі галузі права. У випадку «невизначеності» загальні презумпції продовжують свою дію, або ж

залишаються загальною передумовою для відповідного висновку, і є підставою для виникнення додаткових презумпцій іншого виду. Приватні презумпції діють лише в окремих галузях права [207, с.37].

Серед сучасних дослідників, які підтримують класифікацію презумпцій на загальні та спеціальні слід назвати Т.О. Батрову та В.М. Анурова [10, с.86; 29, с.18]. Відзначимо, що поділ презумпцій на загальні та спеціальні в основному розробляється дослідниками цивільного права.

У юридичній науці існує також класифікація презумпцій на публічно-правові і приватно-правові, запропонована Т.Г. Тамазяном. В основі цієї класифікації лежить критерій переважного захисту тих чи інших суспільних інтересів. Закріплюючи в нормі права презумпцію, законодавець завжди має на увазі охорону певних інтересів. Приватноправові презумпції забезпечують захист приватного інтересу, публічно-правові – захист неперсоніфікованого інтересу – інтересу індивіда, суспільства, держави в цілому. Дія приватноправових презумпцій пов'язана з ініціативою і самостійністю суб'єктів, що реалізують свої інтереси. Це знаходить своє відображення у специфіці формулювань приватноправових презумпцій у тексті нормативного правового акту. Її можна відобразити формулою «визнається (вважається), якщо не встановлено інше». В публічно-правових презумпціях переважають владно-організаційні начала, пов'язані із виконанням суспільних і державних інтересів. Специфіка публічно-правових презумпцій проявляється у тому, що вони переважно є неспростовними [301, с.50–51].

Серед дослідників теорії права загальновизнаною залишається запропонована В.К. Бабаєвим, класифікація презумпцій за сферою їх дії на: загальноправові, міжгалузеві і галузеві. На його думку, загальноправові презумпції діють в усіх галузях права та набули значення принципів права. До таких презумпцій він відносить: презумпцію добросовісності, презумпцію знання законів, презумпцію невинуватості та презумпцію істинності державно-правового акту. Галузевими є ті презумпції, що діють лише в певній галузі права (наприклад, в сімейному праві – презумпція батьківства).

Галузеві презумпції формуються з урахуванням тієї чи іншої сфери суспільних відносин, яка виступає в якості предмету правового регулювання даної галузі права. Презумптивні положення міжгалузевих презумпцій знаходять застосування в декількох галузях права. Відносини, на які вони поширюються, повинні бути в даному випадку подібними. Прикладом міжгалузевої презумпції В.К. Бабаєв називає презумпцію вини особи, що завдала шкоду, яка діє в цивільному і, певною мірою у трудовому праві [15, с.58].

Відзначимо, що в результаті утворення нових галузей права презумпції однієї галузі починають діяти в іншій галузі.

На думку Я.Л. Штутіна, для більш глибокого з'ясування сутності та особливостей презумпцій, їх необхідно класифікувати за інститутами права з якими вони пов'язані. Він розробив класифікацію презумпцій цивільного права за інститутами права: 1) законна презумпція відносно захисту честі і гідності громадян; 2) законні презумпції відносно статусу суб'єктів цивільного права (презумпція цивільної дієздатності, презумпція місця проживання, презумпція смерті); 3) законні презумпції відносно права власності; 4) законна презумпція відносно зобов'язального права (презумпція вини); 5) законна презумпція спадкового права (презумпція прийняття спадку); 6) законні презумпції відносно сімейних прав (презумпція батьківства, презумпція спільного майна подружжя) [352, с.106].

Класифікувати презумпції за конституційно-правовими інститутами пропонує І. Сухініна. Вона виділяє такі групи презумпцій, що діють у сфері конституційно-правових інститутів: презумпції відносно основ конституційного ладу (презумпція конституційності державних актів та ін.); презумпції відносно правового статусу людини і громадянина (презумпція невід'ємності прав та свобод людини і громадянина та ін.); презумпції відносно системи органів державної влади та місцевого самоврядування (презумпція компетентності органів державної влади та ін.) [292, с.55–56].

Ми вважаємо, що класифікація презумпцій за інститутами права дозволяє глибше зрозуміти їх сутність та виявити нові види презумпцій. В теорії права за сферою дії презумпції слід класифікувати на: загальноправові, міжгалузеві, галузеві та презумпції інститутів права.

Залежно від способу закріплення у нормах права презумпції класифікують на прямі і непрямі. Під прямими презумпціями розуміють презумптивні положення, що прямо закріплені у нормі права. Про наявність непрямої презумпції можна лише зробити висновок в результаті тлумачення правової норми. На наявність у праві прямих і непрямих презумпцій вперше звернула увагу В.І. Камінська, зазначивши, що презумпції виражаються в нормі права прямо або непрямо [123, с.3]. В.А. Ойгензіхт стверджував, що непрямих презумпцій у праві більшість і серед непрямих презумпцій виділяв приховані, які, на його думку, дуже важко виявити, оскільки у правовій нормі немає навіть згадки про розподіл тягара доказування [207, с.42]. Серед вчених немає суперечок щодо існування у праві прямих і непрямих презумпцій, але, на думку більшості дослідників, презумпції повинні прямо закріплюватися в нормативно-правових актах і чітко формулюватись.

Важливе теоретичне і практичне значення має класифікація презумпцій на матеріально-правові і процесуальні. На думку В.К. Бабаєва, при розмежуванні презумпцій на матеріально-правові і процесуальні потрібно виходити із розмежування галузей права на матеріальні і процесуальні, із службової ролі презумпцій. Критерієм віднесення норм до матеріальної чи процесуальної галузі права є їх службова роль: якщо норма права є «первинним регулятором» суспільних відносин, містить правило, яке служить основою для вирішення справи по-суті, то ця норма є нормою матеріальної галузі права; якщо ж вона передбачає порядок застосування норм матеріального права, то це норма – процесуальна [15, с.54]. В.А. Ойгензіхт зазначав, що матеріально-правова презумпція є передумовою для встановлення факту, що припускається, тягне відповідні правові наслідки, а процесуальна презумпція є підставою для розподілу тягара

доказування, сфера її дії обмежена рамками процесу. Крім того, він зазначав, що матеріально-правові презумпції бувають двох видів: презумпції очевидного факту та презумпції невстановленого факту. До першого виду він відносив презумпції, які витікають із очевидних ситуацій, наприклад, презумпцію смерті. До презумпцій другого виду він відносив презумпції, які є висновком із недоведеного, невстановленого факту. Наприклад, презумпції пов'язані з незнанням власника майна, не встановлення вини та інші [207, с.32–34]. Не погоджувався з такою позицією О.П. Сергєєв, який вважав, що така класифікація заперечує єдину за своєю суттю природу будь-яких презумпцій як умовиводів, що базуються на високій вірогідності того чи іншого факту. На його думку, поняття «презумпції очевидного факту» має внутрішнє протиріччя, оскільки необґрунтовано припускати те, що є очевидним, адже всі презумпції базуються на висновку про високу вірогідність факту, існування якого презюмується [271, с.130]. Про те, що всі презумпції базуються на високій вірогідності стверджував і В.А. Ойгензіхт.

На нашу думку, не всі презумпції базуються на високій вірогідності. Наприклад, презумпція невинуватості та знання законів і інших нормативно-правових актів не мають такої ознаки, як висока вірогідність, але ніхто не перестає називати їх презумпціями. Факт, що презюмується виводиться із базового факту, який може бути як високовірогідним, так і маловірогідним. Якщо презумпція є високовірогідною, то базовий факт є достовірним і неодноразово підтверджувався практичним досвідом. У презумпціях які є маловірогідними, базовий факт є недоведеним, або ж якщо і підтверджувався практикою – то не часто, але такі презумпції формулюються законодавцем для забезпечення суспільного порядку та захисту інтересів суб'єктів права. Тому класифікація В.А. Ойгензіхта на презумпції очевидного факту і презумпції невстановленого факту є аналогічною класифікації презумпцій на високовірогідні та маловірогідні. Крім того, на нашу думку, виділення цих презумпцій лише як матеріально-правових, знижує їх процесуальне значення.

Існує думка, що поділ презумпцій на матеріальні і процесуальні є умовним, оскільки будь-яка презумпція «проростає» процесуальними наслідками – позбавленням сторони тягара доказування, перекладення його на інших осіб [281, с.226]. З такою позицією можна погодитись за умови, що йдеться про одну презумпцію. Наприклад, презумпція невинуватості у своєму матеріально-правовому значенні є проявом поваги до громадян яких підозрюють у вчиненні злочину. У процесуальному значенні презумпція невинуватості діє на всіх стадіях кримінального процесу і передбачає, що особа не зобов'язана доводити свою невинуватість, а її вина може встановлюватись обвинувальним вироком суду в законному порядку. Але існують презумпції які відносяться лише до процесуального права, наприклад, презумпція необ'єктивності судді, відповідно до якої суддя не може брати участь у розгляді справи і підлягає відводу, якщо є одна із підстав передбачених ст. 20 ЦПК України.

Тому можна зробити висновок, що при класифікації презумпцій на матеріальні і процесуальні, було б доцільно виходити із їх функціонального призначення у нормах права. Основною функцією матеріальних презумпцій – встановлення юридичного факту [128, с.187], а процесуальних – звільнення однієї із сторін від необхідності доказування презюмованого факту.

У правовій науці існують й інші класифікації презумпцій, які, на думку К.К. Панько, були спробою класифікувати їх за особливими «нетрадиційними критеріями» [217, с.34]. Наприклад, З.М. Черніловський за сутністю презумпції ділив на дві групи: негативні і позитивні [346, с.102]. І.А. Лібус для такого ж розподілу презумпцій обрав інший критерій – спосіб їх формулювання [169, с.9–10]. Такою ж є точка зору Л.Л. Чантурія. Прикладом позитивної презумпції він називає презумпцію виконання зобов'язань; негативної – презумпцію недійсності шлюбу [344, с.122]. З наведених прикладів зрозуміло, що в даному випадку для такого поділу презумпцій мають значення наслідки вказані у презумптивній нормі. Але, не слід забувати, що презумпція є припущенням, яке може як підтвердитись, так

і не підтвердяться. Наприклад, якщо говорити про виконання зобов'язань, то вони можуть бути виконані, а можуть залишитись і не виконаними, що призведе до негативних наслідків. На нашу думку, такий розподіл презумпцій класифікацією назвати складно, більше того, обраний критерій не є суттєвим.

Ще однією класифікацією презумпцій, на яку звернули увагу вчені, є поділ презумпцій на імперативні і диспозитивні. Ю.О. Серіков вважає, що за критерієм обов'язковості для суду презумпції можна класифікувати на: обов'язкові та умовно-обов'язкові. Виходячи з цієї класифікації виділяє чотири види презумпцій : 1) імперативні презумпції з визначеним у законі основним фактом. Законодавець прямо і точно формулює основний факт презумпції, при доведеності якого суд зобов'язаний прийняти презюмований факт. Наприклад, презумпція батьківства; 2) імперативні презумпції з основним фактом, що конкретизує розсуд суду. Презумпції цього виду передбачають обов'язок суду прийняти презюмований факт за наявності основного факту, що визначений на основі судового розсуду; 3) диспозитивні презумпції з визначеним у законі основним фактом. Презумпції цього виду характеризуються тим, що суд може застосовувати презюмований факт при встановленні основного факту в законі на власний розсуд. Наприклад, у випадку ухилення особи, яка бере участь у справі від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від участі в експертизі, суд може визнати факт, для з'ясування якого була призначена експертиза, або відмовити у його визнанні; 4) диспозитивні презумпції з основним фактом, що конкретизує розсуд суду [273, с.72–75].

Ми вважаємо, що критерій обраний для такої класифікації відображає лише процесуальне значення презумпцій. Тому ми пропонуємо класифікувати презумпції на імперативні і диспозитивні за формою бажаної поведінки суб'єкта.

Заслуговує на увагу також класифікація презумпцій запропонована О.Б. Тарбагаєвою, яка пропонує поділяти їх на презумпції факту і права. У

якості критерію для такої класифікації використовується сукупність фактів, що охоплюються презумпцією. У випадку, коли правовою презумпцією охоплюється юридична сукупність фактів – це презумпція права. Якщо ж основу презумпції складає лише вірогідний факт – це презумпція факту [303, с.59–60].

Крім того, потребують окремого огляду класифікації презумпцій запропоновані зарубіжними дослідниками. Слід зазначити, що класифікація презумпцій подібна до класифікації, запропонованої О.Б. Тарбагаєвою, властива для англо-американської правової системи [376, с.20; 378, с.718; 392, с.277]. Презумпції факту – це припущення, які законом не встановлені, але їх значення у праві ніхто не заперечує. Як зазначає Д.Ф. Арчболд, загальноприйнятим є їх поділ на три класи: 1) *violent presumptions* (сильні презумпції), коли доведені обставини і факти за необхідністю супроводжують презюмований факт; 2) *probable presumptions* (вірогідні презумпції), коли доведені обставини і факти зазвичай супроводжують презюмований факт; 3) *light presumptions* (слабкі презумпції), ті, що мають найменшу доказову силу [365, с.114].

У.М. Бест, називав таку класифікацію суперечливою і пропонував залежно від того як ці презумпції впливають на тягар доказування, класифікувати їх на сильні і слабкі. Для виникнення підозри у вчиненні злочину, чи створення враження правдивості фактів достатньо слабкої презумпції. Наприклад, вважається непорядним опікун, який до оформлення опікунства не мав свого майна, а після того як оформив опікунство – став заможним. Цього одного факту достатньо для того щоб порушити проти нього справу відносно його порядності. Такі презумпції надають доказу завершеної форми, який в інакшому випадку був би недосконалим [366, с.45]. Сильні презумпції, навпаки, переміщують тягар доказування навіть тоді, коли доказ спростовує їх.

Крім того, У.М. Бест виділяв такі види презумпцій права: змішані, суперечливі, спеціальні та загальні, спростовні та неспростовні.

Змішані презумпції іноді називають змішаними презумпціями закону і факту, або презумпціями факту, що визнані законом. Вони складаються з певних вірогідних висновків, які через свою силу, важливість та систематичне підтвердження, привертають увагу суддів і рекомендуються ними як презумпції закону. У.М. Бест називав їх квазіпрезумпціями і розрізняв такі їх підвиди: а) коли висновок, що зроблений суддею продиктований його внутрішнім переконанням; б) коли до очевидних фактів приєднують штучний висновок; в) коли з політичних міркувань присяжним рекомендують зробити штучний висновок [366, с.47].

Суперечливими або конфліктними презумпції можна назвати тоді, коли одні і ті ж факти розглядаються з різних точок зору, що призводить до формування протилежних висновків [366, с.50]. Крім того, він виділяв загальні і спеціальні презумпції. Загальною презумпцією він називав презумпцію невинуватості. На його думку, всі загальні презумпції – спростовні [366, с.54]. Неспростовними презумпціями він називав обов'язкові, безапеляційні висновки, що встановлені законом [366, с.34].

Таку класифікацію презумпцій У.М. Бест запропонував ще в 1845 році, але окремі з цих видів презумпцій не втратили свого значення і досліджуються вченими в сучасний період.

У юридичній літературі розглядалися інші класифікації презумпцій. А. Денінг поділив презумпції на умовні, примусові і беззаперечні. Умовні презумпції є необов'язковими для суду, який може відмовитись прийняти їх і запропонувати протилежній стороні надати докази. Протилежна сторона, може спростовувати презумпцію своїми контрдоказами, викликаючи сумніви щодо її існування. Примусовими А. Денінг називав презумпції, які суд зобов'язаний приймати та вважати презюмований факт встановленим, поки не доведено протилежне (законність народження дитини у батьків, що перебувають у шлюбі). Презумпції, спростування яких заборонено законом він назвав беззаперечними [318, с.68–69].

Дослідник англійського доказового права І.В. Решетнікова виділяє п'ять основних видів презумпцій: переконливі – для доказування факту А суд презюмує, що факт Б дійсно існує. Це спростовні презумпції. В якості прикладу можна назвати презумпцію розсудливості. Презюмується, що всі люди є психічно здоровими, поки не буде доведено протилежне; доказові – у цьому випадку суд робить висновок, що факт Б існує, оскільки доведено факт А. Це теж спростовна презумпція. Для спростування достатньо довести, що факт Б можна вважати як існуючим, так і неіснуючим. Дана презумпція покладає на сторону тягар її спростування; неспростовні – це презумпції, що передбачені статутами; дозвільні – коли доказування факту А дозволяє суду вважати факт Б доказаним. Ці презумпції також відображені у статутах; презумпції факту – в основі цих презумпцій лежить повсякденний досвід. Наприклад, існує презумпція, що люди живуть розумні строки [252, с.129].

К. Бойл, М.-Т. МакКраймон, Д. Мартін поділяють презумпції на два види: презумпції права та презумпції факту. Презумпції факту утворюють непрямі докази, а презумпції права – правові норми. Презумпції факту поділяються на сильні та слабкі. Сильні презумпції – змінюють тягар доказування, слабкі – не міняють тягар доказування. Презумпції права поділяються на: презумпції без основних фактів та презумпції з основними фактами. Презумпція без основного факту – це лише умова, яка продовжує існувати, поки не доведено протилежне. Презумпція з основним фактом – це висновок, що зроблений в результаті доведення основного факту. В свою чергу, презумпції з основним фактом можуть поділятися на дві категорії: рекомендаційні (дозвільні) і обов'язкові (примусові). Рекомендаційні презумпції дозволяють робити або не робити висновок із факту, що презюмується. Обов'язкові презумпції вимагають щоб висновок був зроблений. Презумпції можуть бути спростовними і неспростовними [368, с.374].

Отже, в англійському та американському праві загальноприйнятою є класифікація презумпцій на такі види: 1) *презумпції факту*, які поділяють на

сильні і слабкі; 2) презумпції права, які поділяють на презумпції з основним фактом та презумпції без основного факту. Презумпції з основним фактом можуть бути як обов'язковими, так і рекомендаційними. Презумпції без основного факту є обов'язковими для суду і присяжних, поки не буде доведено протилежне.

У французькому праві прийнято класифікувати презумпції на легальні і непрямі. Легальні презумпції – це припущення які пов'язує закон з певними обставинами чи фактами. Непрямі презумпції (презумпції людини) – це такі засоби доказування за допомогою яких суддя вільно виводить факти із непрямих доказів, які роблять ці факти вірогідними. Ці презумпції не мають чітко окресленої сфери застосування.

Крім того, презумпції поділяються на прості і абсолютні. Прості – це презумпції, що можуть бути спростовані, а абсолютні – це презумпції, спростування яких заборонено законом [33, с.506–508].

Подібною є класифікація презумпцій в іспанському та мексиканському праві. У праві цих країн прийнято виділяти законні та судові презумпції.

Законні презумпції можуть бути спростовними і неспростовними. Більшість іспанських вчених не визнають існування неспростовних презумпцій, посилаючись на те, що їм не властива основна ознака презумпції – можливість спростування. Але не дивлячись на це, ст. 385 Цивільного процесуального кодексу Іспанії (далі – ЦПК Іспанії) дає їм право на існування. Ст. 386 ЦПК Іспанії передбачає існування судових презумпцій. Це презумпції, які має право робити суддя у ході розгляду справи, якщо між основним фактом і фактом, що презюмується існує прямий зв'язок [385, с.5].

Отже, ЦПК Іспанії визнає існування таких презумпцій: законних та судових; спростовних та неспростовних. Але в юридичній літературі крім загальноприйнятої класифікації презумпцій, вчені виділяють інші їх види.

Наприклад, судові презумпції М.Л. Сабате поділив на презумпції способу і презумпції результату. Презумпція способу – це висновок до якого приходять суддя в результаті оцінки доказів. Презумпція результату – це

коли, в результаті оцінки доказів суддя розкриває існування проміжного факту, із якого він робить висновок і приймає відповідне рішення [393, с.186].

Мексиканська дослідниця С. Венегас судові презумпції поділяє на два види – людські та фактичні. Людські презумпції встановлює суддя покладаючись на власний досвід та внутрішнє переконання. Фактичні презумпції – це висновок зроблений суддею, в результаті дослідження фактів [394, с.23].

Законні презумпції А.Х. Регла поділяє на презумпції справжні і штучні. На його думку, різниця між справжніми і штучними презумпціями, полягає в тому, що справжні презумпції не звільняють сторону від доказування, а штучні – звільняють від доказування факту, що презюмується [390, с.652–653].

Крім того, А.Х. Регла розрізняє презумпції-норми та презумпції-принципи. В першому випадку істинність презюмованого факту буде залежати від доведення базового факту; в той час як у другому випадку, істинність презюмованого факту не залежить від будь-яких умов. Презумпції-принципи (презумпція невинуватості, добросовісності та ін.) – діють категорично, вони не передбачають інших умов окрім тих, що визначені їх змістом, мають важливе значення і відіграють важливу роль у процесі при прийнятті рішень. В той час як презумпції-норми відіграють незначну роль у процесі, виконуючи роль інструменту, що допомагає подолати безвихідну ситуацію [390, с.656–658].

Таким чином, дослідивши різні підходи до класифікації презумпцій вітчизняними та зарубіжними вченими, ми дійшли висновку, що виділення фактичних, законних, спростовних і неспростовних презумпцій є загальноприйнятим. Вітчизняні вчені законні презумпції поділяють на: прямі та непрямі; публічно-правові та приватно-правові; загальноправові, галузеві та міжгалузеві; матеріальні та процесуальні; диспозитивні та імперативні. У англо-американській правовій системі по іншому підходять до класифікації

презумпцій права. Вони поділяються на презумпції з основним фактом та без основного факту. Іспанський дослідник А.Х. Регла законні презумпції поділяє на презумпції-норми та презумпції-принципи. Вітчизняними дослідниками теж виділяються презумпції як принципи права, але у юридичній літературі вони називаються загальноправовими. Заслуговує на увагу існування та офіційне визнання на законодавчому рівні в Іспанії, Франції та Мексиці судових презумпцій.

Підводячи підсумок, ми можемо запропонувати наступну класифікацію презумпцій у праві.

За фактом правового закріплення слід розрізнити – фактичні та правові презумпції, оскільки традиційний у правовій науці поділ презумпцій на фактичні і законні не охоплює всі їх види. Правові презумпції залежно від їх закріплення у джерелах права слід поділяти на ті, що закріплюються у законодавстві – законні, підзаконні, презумпції, що містяться у міжнародно-правових актах, а також ті, що виводяться зі змісту правових норм в результаті їх тлумачення та прямо закріплюються у рішеннях суду та договорах – судові та договірні. До фактичних відносяться презумпції, які в нормах права не закріплюються, але застосовуються у судовій та слідчій практиці.

Крім того, правові презумпції можна класифікувати за комплексом критеріїв:

за ступенем вірогідності – високовірогідні (справжні) та маловірогідні (штучні) презумпції;

за можливістю спростування – спростовні та неспростовні презумпції;

за можливістю захисту суспільних інтересів – публічно-правові та приватно-правові презумпції;

за способом вираження у нормах права – прямі та «непрямі» презумпції;

за роллю у правовому регулюванні – презумпції-принципи та презумпції-засоби юридичної техніки;

за функціональним призначенням – матеріально-правові та процесуальні презумпції;

за формою бажаної поведінки суб'єкта – імперативні та диспозитивні презумпції;

за сферою дії – загальноправові, галузеві, міжгалузеві та презумпції інститутів права.

Таким чином, розроблена в теорії права класифікація презумпцій дозволяє представити їх різноманітність і глибше проникнути в юридичну природу кожної презумпції, що обумовлює необхідність в наступному параграфі охарактеризувати основні види презумпцій у праві.

2.2. Характеристика видів презумпцій у праві

На основі вивчення підходів до класифікації презумпцій, ми з'ясували, що основним критерієм, за яким їх систематизують, є факт правового закріплення. Інші розглянуті критерії є допоміжними, вони дозволяють глибше з'ясувати зміст та значення кожного окремого виду презумпцій. Це дозволило нам виділити наступні види презумпцій, що функціонують у сфері права, а саме: фактичні та правові (законні, підзаконні, судові, договірні та презумпції, що містяться у міжнародно-правових актах). Такий підхід дає змогу глибше з'ясувати сутність основних видів презумпцій, що має важливе теоретико-практичне значення. Розробка цього питання сприятиме вдосконаленню законодавства та процесу застосування права.

Оскільки предметом нашого дослідження є презумпції у праві, слід зазначити, що першими стали застосовувати **фактичні презумпції**, які у нормах права не закріплюються. У юридичній літературі в різні історичні періоди та в різних правових системах зазначений вид презумпцій вчені називали по-різному: загальножиттєвими (В.І. Камінська), природними (М.С. Строгович), загальнологічними (Я.Л. Штутін), приблизними узагальненнями (О.О. Ейсман), людськими (С. Венегас, Б. Кармона),

загальнолюдськими (Ю.К. Орлов), презумпціями факту (У.М. Бест, Е. Лівінгстон, Д.Х. Месьюс, Ч. Найт, О.Б. Тарбагаєва та ін.) тощо. Але більшість сучасних дослідників схиляються до назви «фактичні презумпції». На наш погляд, ця назва найкраще підходить даному виду презумпцій і найбільш повно відображає їх сутність, оскільки їх поява завжди пов'язана з певним фактом, який спостерігався у процесі життєдіяльності людей.

Виникнення фактичних презумпцій У.М. Бест пояснює як процес розмірковування, в результаті якого виводиться факт із інших, попередньо доведених фактів. Такий висновок базується на досвіді і спостереженнях за природними явищами. Кількість таких презумпцій дуже велика, оскільки їх утворення зумовлене природним ходом речей. Так, зміна пори року, початок заходу і сходу сонця та інші відомі явища породжують різні припущення відносно природного ходу речей. Теж саме правило поширюється і на людей. Наприклад, припущення відносно розумної тривалості людського життя, терміну вагітності тощо. Крім того, на утворення фактичних презумпцій впливають різні психологічні фактори. Вірогідні висновки робляться в результаті спостережень за поведінкою людей, їх природними почуттями. Так, вважається, що кожен любить своїх дітей, більше ніж інших людей [366, с.40].

Слід зазначити, що серед науковців немає єдності у поглядах щодо існування фактичних презумпцій в межах права. Одні вважають, що фактичні презумпції – явище неправове, оскільки в нормах права вони не закріплюються і правових наслідків не викликають (В.І. Камінська, О.А. Кузнєцова та ін.); інші вважають, що хоча фактичні презумпції в законах не закріплюються, але використовуються у правозастосовній діяльності (М.М. Цуканов, І.А. Лібус та ін.); існує також точка зору, що фактичні презумпції, так як і правові, можуть міститися в нормах права, або ж виводитись із них за допомогою юридичного тлумачення (А.В. Смірнов). Ми поділяємо точку зору науковців, які вважають, що фактичні презумпції у нормах права не закріплюються, але їх застосовують судді, прокурори, слідчі

та інші суб'єкти правовідносин, а це свідчить про те, що вони мають значення в процесі розгляду справ, застосовуються у процесуальній діяльності.

У юридичній літературі спостерігається тенденція до ототожнення фактичних презумпцій і непрямих доказів, що, на наш погляд, потребує акцентування уваги на цьому питанні. На думку В.І. Камінської, і презумпція, і доказ – пов'язані одним загальним поняттям припущення. І в першому, і в другому випадку йдеться не про достовірний, завершений висновок, а про висновок приблизний, що базується на вірогідності [123, с.55].

Г.О. Печніков зазначає, що фактичні презумпції нерідко в теорії та на практиці набувають значення непрямих доказів. Сформульовані на основі досвіду презюмовані приписи легко підмінюють собою дійсні докази та вносять у сферу розслідування елементи формальної істини [224, с.142].

На наш погляд, спроба ототожнення фактичних презумпцій і непрямих доказів із самого початку є помилковою, в силу того, що презумпції і непрямі докази – це різні явища за змістом і сутністю. Презумпція – це припущення, що формулюється на основі досвіду і базується на спостереженнях за фактами, які мали місце у минулому, неодноразово повторювались, що приводить до висновку про вірогідне підтвердження факту у кожному наступному випадку. Як зазначають С.Я. Фурса та Т.Я. Цюра, доказ – це окремий елемент засобу доказування, що містить інформацію про обставину справи, з існуванням якої особа пов'язує виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків [334, с.20]. Непрямі докази являють собою свідчення про проміжні факти, окремі деталі досліджуваної події, які, будучи встановленими, використовуються для її доказування. На думку М.К. Треушнікова, непрямі докази у ряді випадків виступають як необхідні засоби підтвердження чи спростування достовірності прямих доказів. Використання непрямих доказів подовжує процес доказування, створює для суду додаткові проміжні шаблі на шляху до вирішення основних питань

справи [318, с.100, 102]. Таким чином, непрямі докази і презумпції відрізняються тим, що перші виникають в ході розслідування справи і завжди стосуються конкретних фактів, що пов'язані із справою, а презумпції формулюються за допомогою методу популярної індукції, на основі неодноразового підтвердження окремих фактів, подій чи явищ, вони є узагальненими положеннями. Непрямі докази не є припущеннями, і як правильно зазначає Н.О. Нікіташина, вони є основою для формулювання припущення про існування чи неіснування конкретного факту. Сам факт існування непрямого доказу є достовірним, а припустимий характер властивий лише зв'язку непрямого доказу з предметом доказування [200, с.72–73]. Щодо презумпцій, то вони і є припущеннями, які умовно приймаються за істину в силу їх неодноразового підтвердження, але можуть бути спростовані у ході розслідування обставин конкретної справи. Крім того, непрямі докази існують до встановлення достовірності обставини, що доводиться, а презумпції навіть після їх спростування в конкретному випадку, продовжують своє існування для інших подібних випадків. На відміну від непрямих доказів, презумпції спрощують процес доказування, оскільки базуються на високій вірогідності презюмованого факту. Спільною рисою непрямих доказів і фактичних презумпцій є те, що вони використовуються як аргументи при вирішенні обставин справи.

Наприклад, фактичними можна назвати такі презумпції: 1) людина, яка одягнена у міліцейську форму і пред'являє посвідчення працівника ОВС, визнається працівником міліції, якщо не буде встановлено протилежне; 2) свідчення незацікавленого свідка слід вважати достовірними, якщо не буде встановлено інше; 3) свідчення потерпілого можуть бути дещо перебільшеними, поки не буде встановлено інше; 4) як правило, досвідчений правопорушник вміло приховує сліди правопорушення, поки не буде встановлено протилежне і т.п.

Як видно із зазначених прикладів, фактичні презумпції формулюються в результаті практичного досвіду і хоча вони є необов'язковими в силу

відсутності їх у нормах права, їх застосовують правозастосовники за внутрішнім переконанням.

Особливості природи фактичних презумпцій роблять їх важливими у процесі пізнання обставин юридичної справи. Ґрунтовно це питання досліджувалось Л.М. Васильєвим, який дійшов висновку, що судова і слідча практика неможлива без презюмування істинності і достовірності знань, які накопичились в результаті практичного досвіду. Так, слідчий, починаючи розслідувати справу про вбивство, насамперед, порівнює відомі йому обставини вбивства із знаннями, які він накопичив про способи і методи вбивства, з'ясовує чим дане вбивство відрізняється від тих, які він розслідував раніше чи описаних у літературі. Застосування у формі презюмування знань, обумовлює поступовий рух пізнавального процесу в ході попереднього розслідування. Практична цінність фактичних презумпцій полягає у тому, що вони виступають як засоби пошуку істини при розслідуванні чи розгляді справ [49, с.49–50, 53].

Отже, **фактичні презумпції** можна визначити як припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що формулюються на основі спостережень та в результаті практичного досвіду, які є обов'язковими в силу їх незакріплення у нормах права, але можуть застосовуватись у судовій чи слідчій практиці за внутрішнім переконанням правозастосовників. Фактичні презумпції, які тривалий час застосовуються у правозастосовній діяльності, з часом можуть стати законними презумпціями, отримавши закріплення у нормах права. Таким чином, фактичні презумпції застосовуються у практичній діяльності і без них неможливий результативний процес правозастосування.

На відміну від фактичних презумпцій, **правові презумпції** знаходять вираження у нормативно-правових та правозастосовних актах, що видаються уповноваженими органами державної влади та стають інструментом правового регулювання.

Серед правових, слід виділити **законні презумпції**, які закріплюються у законах. Як зазначає В.К. Бабаєв, більшість з них є узагальненнями, які були вже сформульовані раніше і діяли як фактичні презумпції. Як приклад, він називає презумпцію батьківства [15, с.45]. Мотивом введення у законодавчий акт тієї чи іншої презумпції, як правило, є захист певного соціального інтересу. «Мотиви, які спонукають законодавця встановити ту чи іншу презумпцію, частіше стосуються права, аніж факту, – стверджував французький правник Е. Боньє. – Законодавець досліджує головним чином не те, чи відзначається відомий факт властивостями, достатніми для того, щоб зробити вірогідним невідомий факт, а лише те, чи потребує суспільний інтерес, щоб із констатації одного факту робили висновок про існування іншого факту» [173, с.30]. Враховуючи зазначене, мотивом введення презумпції батьківства у законодавство, є захист інтересів дитини та забезпечення стабільності сімейних правовідносин.

Таким чином, у більшості випадків законні презумпції формулюються на основі фактичних презумпцій, які в результаті тривалої дії довели свою цінність та включаються у нормативно-правовий масив задля захисту суспільних інтересів.

Встановлення законодавцем презумпції є законодавчим прийомом, суть якого полягає в тому, що правило сформульоване у правовій презумпції перевірене попереднім досвідом і тому правильно відображає більшість ситуацій, на які розраховується, надає можливість врахувати специфіку інших ситуацій шляхом спростування презумпції [218, с.67].

Законні презумпції можуть бути спростовними і неспростовними. Спростовні презумпції є припущеннями щодо яких закон допускає можливість спростування, і які вважаються істинними, поки не буде доведено протилежне. Існування спростовних презумпцій є загальноновизнаним у правовій науці.

Дискусійним в теорії права є питання щодо існування неспростовних презумпцій. На думку Д.М. Щокіна, наявність неспростовних презумпцій –

це незаперечний факт, адже можливість існування таких презумпцій у праві витікає із телеологічної природи правових презумпцій, тобто із її спрямованості на цілі правового регулювання. Законодавець, формулюючи неспростовні презумпції, використовує формальну визначеність права з метою захисту особливо значущих суспільних інтересів і тому, в окремих випадках, змушений відступити від принципу об'єктивної істини [354, с.70]. Так, ст. 22 КК України передбачає, що до кримінальної відповідальності можуть притягуватись особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років, а у деяких випадках – 14 років. Правило це впливає із презумпції, що особи, які не досягли вказаного віку, не розуміють суспільної небезпеки своїх дій і тому їх не можна визнати винними у вчиненні злочину [221, с.64]. В інтересах стабільності застосування норм кримінального права з метою забезпечення прав і законних інтересів громадян закон, розглядає цю презумпцію як беззаперечну і неспростовну, тобто таку, що не допускає надання і оцінку доказів протилежного, хоча можливі окремі життєві ситуації, які виходять за межі вказаної презумпції. Презумпція, в даному випадку, не допускає факультативного застосування загальної норми закону.

О.К. Фетисов запропонував розглядати неспростовну презумпцію як судження, вірогідність якого близька до неспростовного висновку, безумовної істини чи аксіоми, тобто твердження, що не потребує доказів. Ці презумпції, по-перше, явно в законі не виражені, а виводяться в результаті комплексного аналізу норми права, і, по-друге, законодавець вводить їх в основу норми права, виходячи із їх соціального значення для регулювання суспільних відносин [329, с.20].

На думку О.А. Мохова, виділення неспростовних презумпцій має теоретичне і практичне значення, особливо для правового вирішення судом питання про розподіл тягаря доказування та для подальшої трансформації їх у вид спростовних презумпцій у зв'язку зі змінами законодавства [191, с.45].

Проте, ряд учених заперечують існування неспростовних презумпцій у праві, а саме: О.Т. Боннер, М.К. Треушніков, О.А. Кузнєцова, О.В. Смірнов,

Є.Ю. Веденєєв та інші [37, с.815; 53, с.47; 162, с.122; 280, с.60; 318, с.69]. Їх міркування зводяться до того, що конструкція неспростовної презумпції суперечить самій природі правових припущень. Адже презумпції – це припущення, що ґрунтуються на вірогідності, а це означає, що можливі ситуації, які не охоплюються презумпцією, і її застосування до конкретного випадку може бути спростовано. На думку О.А. Кузнецової, презумпції не існує, якщо щось однозначно встановлюється або визначається законом, навіть якщо при цьому використовується термін «припускається». Не будь-яка норма, граматично сформульована законодавцем як припущення, є презумпцією. Відсутність можливості спростування презумптивної норми перетворює її в законодавчу норму-установу [162, с.123,129].

М.А. Гурвіч ототожнював неспростовну презумпцію з фікцією, і розумів її як законодавчий прийом, відповідно до якого один фактичний склад за своїми правовими наслідками прирівнювався до іншого [89, с.10]. На наш погляд, така точка зору є спірною, оскільки фікція визнає реальним те положення, яке насправді не існує, а неспростовна презумпція – оголошує дійсним факт, що презюмується, вона базується на істинності базового факту та раціональному зв'язку між основним фактом та фактом, що презюмується. Крім того, фіктивним положенням не властивий вірогідний характер, на відміну від презумпцій, вони з самого початку є вигаданими, неправдивими.

У юридичній літературі існують думки, що правильно говорити не про існування неспростовних презумпцій у праві, оскільки сама презумпція не може бути такою, а про спростовні чи неспростовні висновки, що робляться на основі презумпцій [73, с.237; 217, с.34].

Фактично, сама ідея «неспростовної презумпції» є суперечливою, адже в даному випадку відсутня важлива ознака презумпцій – можливість спростування, крім того, вони не мають доказового значення, оскільки забороняють доводити протилежне. Але їм властиві інші ознаки презумпцій: вірогідність висновку, що презюмується, вони приймаються в якості істинних. Крім того, вони регулюють правові відносини – впливають на

результат при розгляді справи. До таких презумпцій відносяться: презумпція батьківства щодо подружжя, яке дало згоду на виношування ембріону сурогатною матір'ю; презумпція відсутності суспільної небезпеки щодо особи, яка вчинила діяння, що має ознаки складу злочину, адміністративного правопорушення, дисциплінарного проступку, якщо після їх вчинення пройшли строки давності притягнення до юридичної відповідальності тощо.

Отже, неспростовні презумпції формулюються як юридичний імператив, але не помітити їх вірогідний характер неможливо, тому заперечувати наявність у праві неспростовних презумпцій було б помилкою.

Законні презумпції можуть як прямо закріплюватись у нормах права, так і непрямо. Пряме закріплення передбачає вираження презумпції у чотирьох варіантах. По-перше, коли в нормі містяться вислови: «...поки не доведено протилежне», «...якщо не доведе», «якщо не встановлено...», «вважається» і т.п. Так, ст. 269 п. 6 ГК України передбачає презумпцію вини постачальника, згідно з якою постачальник (виробник) зобов'язаний за свій рахунок усунути дефекти виробу, виявлені протягом гарантійного строку, або замінити товари, *якщо не доведе*, що дефекти виникли внаслідок порушення покупцем (споживачем) правил експлуатації або зберігання виробу. Ст. 173 СК України розкриває презумпцію визнання майна власністю батьків, згідно з якою, при вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна, *вважається*, що воно є власністю батьків, *якщо інше не встановлено* судом. Ст. 60 СК України формулює презумпцію права спільної сумісної власності подружжя, відповідно до якої *вважається*, що кожна річ, набута під час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Зауважимо, що термін «вважається» не завжди вказує на наявність презумпції у правовій нормі. Так, ст. 75 СК України визначає, що непрацездатним *вважається* той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи. Про наявність презумпції у цій правовій нормі не

можна говорити, адже їй не властиві основні ознаки презумпції, в першу чергу, це вірогідний характер і т.д.

По-друге, в самій нормі права поряд з презумптивним положенням міститься термін «презумпція». Наприклад, у ст. 435 ЦК України сформульована таким чином презумпція авторства, а саме: за відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства); у ст. 40 Конвенції про права дитини від 20.11.1989 р. закріплена презумпція невинуватості: кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи обвинувачується в його порушенні, повинна мати однією з гарантій презумпцію невинуватості, поки її вина не буде доведена згідно із законом.

По-третє, у назві статті, що містить презумптивне положення, є термін «презумпція». Так, ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу» містить назву – презумпція психічного здоров'я.

Нечітке формулювання законодавчих положень, призводить до того, що поряд з презумпціями, які прямо закріплюються, існують т.зв. «непрямі презумпції», про наявність яких можна лише зробити висновок в результаті тлумачення норми права. На думку В.К. Бабаєва, про непряме закріплення можна говорити, якщо презумпція виступає як логічне обґрунтування норми. Якщо в основі правової норми лежить презумпція, то в її гіпотезі закріплюється базовий факт, який є основою презумпції – він містить умову або умови за яких діє правова норма. Якщо не підтверджується наявність умов для реалізації правової норми, то, відповідно, спростовується і сама презумпція, і, навпаки, якщо ці умови існують, то презумпція діє. Норма, яка містить непрямо закріплену презумпцію носить не вірогідний, а аксіоматичний характер [15, с.67]. Відтак, у ст.. 57, 68 Конституції України закріплюється презумпція знання законів та інших нормативно-правових актів, але ця норма сприймається як аксіома, оскільки, встановлює, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Якщо

грунтовно проаналізувати дану правову норму, то вона передбачає, що громадянин, який відповідає перед судом за порушення закону, знав даний закон, оскільки останній був належним чином опублікований для загального ознайомлення. В основу презумпції знання законів та інших нормативно-правових актів покладено припущення, що відповідним чином опублікований нормативно-правовий акт відомий усім і з моменту вступу його в силу підлягає дотриманню усіма. Ніхто не може посилається на незнання нормативно-правових актів. Значення даної презумптивної норми полягає в тому, що вона служить важливим засобом забезпечення державної дисципліни та правопорядку і одночасно є однією з юридичних гарантій прав громадян.

На думку Є.Ю. Веденєєва, не можна виводити презумпції виходячи зі змісту законодавства, оскільки це не вносить ясності в їх застосування на практиці і позбавляє презумпцію того правового значення, яким вона насправді володіє. Презумпції повинні закріплюватись в законах і формулюватись так, щоб не виникало потреби у розширювальному тлумаченні – судовому чи доктринальному [53, с.46].

Непрямі презумпції складні для застосування в силу їх неочевидності для правозастосовника. Але ми поділяємо думку Ю. О. Серікова, який зазначає, що непрямі презумпції є певним резервом для суду при вирішенні особливо складних справ, що дозволяє їм переходити в розряд судових презумпцій. Крім того, можлива трансформація непрямих презумпцій і поступове пряме закріплення найбільш значущих із них [273, с.53].

Таким чином, **законні презумпції** – це припущення прямо або непрямо закріплені у законах, які встановлюються на основі базових, раніше доведених фактів, з якими законодавець пов'язує встановлення презюмованого факту щодо якого робиться припущення, що спричиняє настання конкретних юридичних наслідків, які, як правило, мають спростовний характер (спростовні презумпції), але в окремих випадках,

законодавець не передбачає можливості їх спростування, встановлюючи їх в імперативній формі (неспростовні презумпції).

Від законних презумпцій необхідно відрізнити презумпції, що містяться у підзаконних нормативних актах, їх слід називати **підзаконними презумпціями**. Всі нормативні акти підзаконного характеру, що видаються державними органами і суспільними організаціями, мають відповідати Конституції та законам. Згідно з конституційним принципом верховенства закону, всі основні питання правового регулювання вирішуються законами, а всі інші акти державних органів можуть встановлювати правові норми лише у межах законної компетенції цих органів і відповідного закону. Підзаконні нормативні акти видаються на основі законів та у відповідності із ними, тому їх виконання або дотримання є обов'язковим, а порушення – протизаконним [241, с.188].

Основними видами підзаконних нормативно-правових актів є: укази Президента України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України; накази та інструкції керівників міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; акти (розпорядження) місцевих державних адміністрацій; накази (нормативні) та інструкції адміністрації підприємств, установ, організацій [232, с.319].

Презумпції, що містяться у підзаконних актах, за умови, що вони не відтворюють зміст законних презумпцій, слід відносити до підзаконних презумпцій.

Так, Постановою Верховної Ради України від 17.06.1999 р. № 757-XIV «Про засади державної політики в галузі прав людини» встановлено презумпцію особистої свободи людини [234].

У наказі Державної служби України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації від 14.03.2006 р. № 186 «Про затвердження Правил повітряних перевезень вантажів» сформульовано презумпцію збереженості вантажу. Згідно з цією презумпцією, якщо особа, яка має право на одержання вантажу, у момент одержання чи доставки вантажу приймає його без заперечень, то

припускається, що вантаж доставлено у належному стані і згідно з умовами договору перевезення, до доведення протилежного [196].

Таким чином, **підзаконними презумпціями** слід називати припущення, що робляться на основі одних фактів, які були підтверджені раніше, про інші факти, які презюмуються, що умовно приймаються за істину, та формулюються органами, компетенцією яких є прийняття підзаконних нормативно-правових актів і закріплюються у цих актах.

Презумпції, що встановлюються в результаті тлумачення судовими органами норм права, слід називати **судовими презумпціями**. Непрямі презумпції спочатку виділяються у відповідній галузевій науці, потім в роз'ясненнях вищих судових інстанцій, а тоді вже знаходять широке застосування у судовій практиці.

Процес роз'яснення норм права Ю.Л. Власов визначає, як систему пов'язаних між собою в логічній послідовності відокремлених інтелектуально-вольових дій суб'єкта тлумачення, які спрямовані на розкриття дійсного змісту правових норм шляхом його з'ясування і подальшого роз'яснення третім особам [59, с.99].

Так, Рішенням Конституційного Суду України стосовно офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України (щодо повноважності Верховної Ради України) від 17.10.2002 року № 17-рп/2002 встановлено, що Конституція України не передбачає «постійної фізичної присутності» на засіданнях Верховної Ради України такої ж кількості народних депутатів України, яка є необхідною для набуття Верховною Радою України якості повноважного органу державної влади. Пов'язуючи повноважність Верховної Ради України з відповідною кількістю обраних народних депутатів України, які склали присягу, Конституція України фактично виходить з презумпції відповідальності у роботі всіх народних депутатів України на пленарних засіданнях та за іншими формами діяльності парламенту. Тому при розгляді питання щодо прийняття відповідного рішення кількість голосів, поданих

«за», порівнюється саме з конституційним складом Верховної Ради України, а не з кількістю народних депутатів України, присутніх на її засіданні. Присутність і особиста участь народного депутата України у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано, не є питанням вільного рішення (вибору) народного депутата України, а відповідно до пункту 3 частини першої ст. 24 Закону України «Про статус народного депутата України» є обов'язком. Це стосується будь-якого засідання Верховної Ради України, в тому числі і передбаченого частиною першою ст. 104 Конституції України урочистого засідання, на якому голосування не відбуваються і рішення не приймаються.

Іншим прикладом є встановлення Рекомендаціями Вишого Господарського Суду України «Про практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин» від 28.12.2007 року № 04-5/14 презумпції легітимності рішень органів управління господарського товариства, згідно якої, відповідні рішення вважаються такими, що відповідають закону, якщо судом не буде встановлено інше. У разі заявлення вимог про визнання рішень загальних зборів або інших органів дійсними, такі вимоги задоволенню не підлягають.

Наведені приклади дозволяють зазначити, що судові презумпції утворюються в результаті тлумачення норм права і є результатом узагальнення практичного досвіду судді. Якщо судова презумпція сформульована в результаті тлумачення норм права вищою судовою інстанцією, то вона має загальнообов'язковий адресний характер, який впливає із властивостей самих норм права, що тлумачаться.

Отже, **судові презумпції** можна визначити як припущення, що умовно приймаються за істину, поки не буде встановлено протилежне, які формулюються в результаті тлумачення норм законодавства уповноваженими на це судовими органами в межах їх компетенції, вони є загальнообов'язковими для всіх, хто застосовує положення, що роз'яснюються.

У юридичній літературі існує думка, що презумпції можуть міститись у договорі. Як зазначає М.М. Броннікова, **договірні презумпції** можуть стосуватись лише суб'єктивних прав і юридичних обов'язків громадян, які формуються в локальних правовідносинах, але, при цьому, ставити під сумнів реалізацію приписів законодавства суб'єкти не мають права [42, с.57].

Ми погоджуємось з думкою про існування договірних презумпцій, з огляду на те, що договір є підставою виникнення, зміни та припинення правовідносин, в яких сторони взаємодіють між собою шляхом реалізації взаємних прав і обов'язків, що охороняються і гарантуються з боку держави. Суспільна цінність договору в межах реалізації права знаходить свій якісний вираз в його функціях, оскільки в них закладені абстрактні можливості, засоби і форми впливу договору на суспільні відносини [220, с.13–14].

Законодавство України не містить заборони щодо можливості закріплення презумпцій у договорі. Так, частинами 2 та 3 ст. 6 ЦК України передбачено, що сторони мають право врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами; сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. У ст. 627 ЦК України закріплюється принцип свободи договору, відповідно з яким, сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Так, М.М. Броннікова стверджує, що закон дозволяє учасникам цивільних правовідносин встановити у договорі купівлі-продажу правила визначення кількості товару, що передається і сформулювати умови договору на власний розсуд. На її думку, вказані правила можуть бути описані за допомогою такої презумпції: товар передається покупцю у тарі (упаковці). Якщо тара (упаковка) не пошкоджена, то презюмується, що кількість товару, який міститься

всередині, відповідає кількості вказаній виробником продукції на тарі (упаковці) [42, с.59].

Ще одним прикладом закріплення презумпції у договорі може бути Наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 07.09.1998 р. № 194 «Типовий договір на утримання житлових будинків і прибудинкових територій», в якому встановлюється презумпція згоди на продовження терміну дії договору, згідно з якою, якщо за місяць до закінчення терміну дії договору жодна зі сторін не висловила наміру внести до нього зміни або доповнення, то він продовжується на наступний термін.

Таким чином, при внесенні презумпції в текст договору, слід зважати на те, що презумпції формулюються на основі спостережень за явищами, подіями чи обставинами, які неодноразово повторювались та враховувати раціональний зв'язок між базовим фактом, який є основою презумпції та фактом, що презюмується. При цьому слід перебачити можливість спростування презумпції, оскільки вона є вірогідним судженням. Але відсутність у договорі згадки про можливість встановлення протилежного, не означає, що сторони не можуть надавати докази щодо спростування презумпції. Крім того, зміст договору, що містить презумпцію не повинен суперечити законам та іншим нормативно-правовим актам. На наш погляд, було б доцільно у договорі прямо закріплювати презумпції, щоб не виникала потреба у їх розширювальному тлумаченні.

Отже, **договірні презумпції** можна визначити як припущення, передбачені умовами договору, про існування певних фактів, що витікають із інших фактів, підтверджених попереднім досвідом та практикою, які умовно визнаються істинними, поки не буде встановлено протилежне та спричиняють настання конкретних юридичних наслідків. Договірні презумпції мають загальнообов'язковий характер для сторін – учасників договору.

Ще один вид презумпцій, який, на наш погляд, слід виділити в межах нашого дослідження, це **презумпції, що містяться у міжнародних**

правових актах. Як зазначає Д.С. Гудзь, сучасна наука міжнародного права визнає використання великої кількості презумпцій як у сфері міжнародного публічного права, так і у сфері міжнародного приватного права [85, с.91].

У контексті розгляду питання про виділення презумпцій, що містяться у міжнародно-правових актах, важливо з'ясувати особливості впливу міжнародно-правових норм на національне законодавство. Ставлення України до питання співвідношення національного та міжнародного права вперше було сформоване в Декларації про державний суверенітет України 1990 року, у ст. X якої проголошується пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права [91]. Ст. 9 Конституції України проголошує, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» [147]. Таким чином, Конституція України визнає частиною національного законодавства норми міжнародних договорів, які ратифіковані Верховною Радою України. Наприклад, у ст. 18 Європейської конвенції про громадянство від 06.11.1997 року, яка ратифікована Верховною Радою України [109] встановлено презумпцію, що громадянство мешканців території змінюється разом зі зміною суверенітету над цією територією [99]. Ця презумпція означає, що постійне проживання відповідної особи на момент правонаступництва держав, означає постійне проживання на території, що підлягає правонаступництву держав чи на території держави-попередника. Таким чином, презюмується, що особа, яка була громадянином перед правонаступництвом держав, була законним резидентом.

З одного боку, зазначену презумпцію можна було б віднести до законних презумпцій, враховуючи ратифікацію цього документа Верховною Радою України, але, з іншого боку, закріплення цієї презумпції у міжнародно-правовому документі та пріоритет норм міжнародного права над нормами

національного права, визначають її статус, як міжнародно-правової презумпції. Це стосується й інших презумпцій, які містяться у міжнародних документах.

Так, у ст. 3 п. 8 Домовленості про правила і процедури врегулювання суперечок між членами Світової організації торгівлі (далі – СОТ) від 15.04.1994 р. встановлено презумпцію вини члена СОТ. Згідно з якою, якщо порушення цих правил спричинило несприятливі наслідки для інших членів СОТ, які є сторонами відповідної угоди, то у такому випадку справою члена СОТ, проти якого висунуто скаргу, є спростування обвинувачення [94]; п. 58 Інструкції Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі від 01.12.1994 р., прийнятої Організацією Об'єднаних Націй, встановлено, що у випадку сумніву з приводу того, чи використовується судно чи літальний апарат, що не підлягає нападу, в цілях внесення ефективного вкладу у воєнні дії, існує презумпція невикористання його у таких цілях [121].

На нашу думку, не слід залишати поза увагою Кодекс міжнародного приватного права (Кодекс Бустаманте) від 20.02.1928 р., який містить значну кількість презумпцій, а саме: презумпцію доброї волі (ст. 3), презумпцію пережиття однією особою іншої чи одночасної смерті осіб (ст. 29), презумпцію законного походження дитини (ст. 57), презумпцію смерті особи (ст. 82, 83), презумпцію скасування заповіту (ст. 151), презумпцію законності та дійсності іноземного судового рішення (ст. 174) тощо [135].

Таким чином, аналіз різних видів міжнародних документів, дав змогу дійти висновку, що презумпції, які в них встановлюються, слід виділити в окремий вид – презумпції, що містяться у міжнародно-правових актах.

Презумпції, що містяться у міжнародно-правових актах – це припущення, які встановлюються з метою врегулювання відносин, що потрапили у сферу дії відповідного міжнародного документа та визнаються в якості істинних, поки не буде доведено протилежне.

Отже, у сфері права слід виділяти фактичні та правові презумпції. Серед правових презумпцій слід виділяти: законні, підзаконні, договірні, судові та презумпції, що містяться у міжнародно-правових актах, загальна характеристика яких дає змогу визначити їх особливості, сферу регулювання та обов'язковість їх дії. Вказані види презумпцій спрямовують свою дію на регулювання суспільних відносин, причому їх закріплення у відповідних актах визначає їх роль та значення. Найбільшу цінність, на наш погляд, представляють саме законні презумпції, оскільки їх закріплення у законах визначило їх статус та важливість застосування для регулювання певних правовідносин. Саме це і зумовлює необхідність в рамках даного дослідження виявити презумпції, що містяться у законодавстві України.

2.3. Особливості закріплення презумпцій у законодавстві України

Збільшення кількості презумпцій у законодавстві України, зумовлює необхідність з'ясування особливостей їх закріплення у ньому. Ця проблема має важливе теоретичне значення, оскільки аналіз юридичної літератури показав, що на теперішній час відсутні загальнотеоретичні розробки присвячені виявленню та закріпленню презумпцій у законодавстві України. Застосовуючи класифікацію презумпцій за сферою дії на: загальноправові, міжгалузеві, галузеві та презумпції інститутів права, ми проаналізуємо особливості закріплення презумпцій у законодавстві України.

Особливість **загальноправових** презумпцій полягає у тому, що вони закріплюються у Конституції України та інших нормативно-правових актах. Це зумовлює те, що їх положення поширюються на всі чи більшість галузей права. До презумпцій, що мають загальноправове значення відносяться: презумпція невинуватості, добросовісності, знання законів та інших нормативно-правових актів, законності правового акту і як її підвид – презумпція законності судового рішення (вироку).

1. Презумпція невинуватості. Серед зазначених загальноправових презумпцій, найважливіше місце займає саме презумпція невинуватості.

Презумпція невинуватості як правове положення, виникла на певному етапі розвитку суспільства, коли різко постало питання про захист прав людини. Як слушно зауважила В.І. Камінська, презумпція невинуватості у ролі правового принципу з'явилась разом з усім прогресивним законодавством, що прийшло на зміну процесуальній системі абсолютизму [123, с.92]. Вперше презумпція невинуватості була сформульована у ст. 9 Декларації прав людини і громадянина 1789 р. На сучасному етапі у міжнародно-правовій практиці положення, що складають зміст презумпції невинуватості містяться у Загальній декларації прав людини (ст. 11), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 14), Конвенції про захист прав і основних свобод людини (ст. 6). У законодавстві України презумпція невинуватості виражена у ряді правових норм, а саме: ст. 62 Конституції України, ст. 2 КК України, ст. 7 КУпАП, ст. 15 КПК України, ст. 130, 138 КЗпП України тощо.

Відповідно до ст. 62 Конституції України «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Ця норма продубльована у ч. 2 ст. 2 КК України.

У ст. 15 КПК України «Здійснення правосуддя тільки судом» зазначено, що «ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону».

Ст. 7 КУпАП встановлює, що «ніхто не може бути підданий заходу впливу в зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом».

Згідно трудового законодавства, працівник вважається невинуватим до тих пір, поки роботодавець не доведе, що він винен у невиконанні чи

неналежному виконанні прийнятих на себе трудових обов'язків. Дане положення впливає зі змісту ст. 138 КЗпП України, в якій зазначається, що для покладення на працівника матеріальної відповідальності за шкоду власник або уповноважений ним орган повинен довести наявність умов, передбачених ст. 130 КЗпП України. Презумпція невинуватості працівника обумовлена тим, що він виконує роботу згідно з трудовим договором і підлягає внутрішньому трудовому розпорядку, а роботодавець зобов'язаний забезпечити йому умови праці, необхідні для виконання роботи. Крім того, роботодавець керує діями працівника під час виконання ним трудових обов'язків, дає йому розпорядження, вказівки, а останній, в свою чергу, зобов'язаний своєчасно і точно їх виконувати. Для того, щоб звинуватити працівника у невиконанні чи неналежному виконанні прийнятих трудових обов'язків, роботодавець повинен довести, що це мало місце не внаслідок його неналежним чином організованого керівництва, а з вини працівника [21, с.27]. Таким чином, закріплення презумпції невинуватості у вказаних нормативно-правових актах підтверджує її загальноправове значення. Презумпція невинуватості – це вимога закону, об'єктивне правове положення, що звернене до всіх громадян, посадових осіб, держави, громадських організацій та до суспільної думки в цілому [265, с.31]. Презумпція невинуватості – це загальноправовий принцип, який є показником демократичної держави і її правової системи. Тому презумпція невинуватості є вихідною засадою для кожної галузі права. Її положеннями повинні керуватися законодавці при прийнятті законів про права та свободи людини, вона повинна пронизувати правозастосовну практику [247, с.5].

Зауважимо, що у ст. 62 Конституції України презумпція невинуватості формулюється, як кримінально-процесуальний принцип. На нашу думку, роль презумпції невинуватості не можна обмежувати лише дією у кримінальному процесі, це більш широкий соціально-етичний і правовий принцип, що діє в усіх галузях права, які визначають процедуру

встановлення вини особи у здійсненні будь-якого правопорушення і притягнення особи до юридичної відповідальності.

2. Презумпція добросовісності. На думку більшості вчених [2, с.27; 13, с.30; 127, с.7; 169, с.19; 247, с.4], презумпція невинуватості сформувалась як прояв презумпції добросовісності громадян, яка теж входить до числа загальноправових презумпцій. У сучасному законодавстві презумпції невинуватості та добросовісності закріплені як відокремлені правові положення. Зміст презумпції добросовісності полягає у тому, що кожен громадянин, поки не буде доведено протилежне, вважається таким, що не має недобрих намірів.

Поняття добросовісність не є правовим, а етичним за своїм походженням та характером. Використання його у правовому регулюванні є елементом взаємодії права та моралі. Добросовісність – це спосіб поведінки особи, що характеризується дотриманням тих правил, норм, принципів поведінки, які вважаються позитивними. У сфері права добросовісною слід визнавати таку поведінку суб'єкта, яка не суперечить приписам правових норм [15, с.86–87].

Особливість закріплення презумпції добросовісності полягає у тому, що вона знаходить вираження в цивільних, господарських, сімейних та інших правовідносинах. У ч. 5 ст. 12 ЦК України законодавець встановив презумпцію добросовісності та розумності особи при реалізації своїх цивільних прав. Дана норма закріплює обов'язок учасників цивільного обороту бути добросовісними при здійсненні цивільних прав. Презумпція добросовісності міститься у ст. 388 ЦК України, що передбачає добросовісність набувача, який придбав майно за відплатним договором у особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати. Крім того, ст. 509 ЦК України встановлює, що зобов'язання повинні ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості, що свідчить про непряме закріплення презумпції добросовісності у цій правовій нормі. Т. Боднар відносить добросовісність до однієї із основних засад цивільно-правового регулювання зобов'язальних правовідносин.

Запровадження цього принципу у зобов'язальне право дасть можливість врегулювати зобов'язальні правовідносини за відсутності нормативно-правового і договірної регулювання [36, с.39].

Презумпція добросовісності виступає основоположною засадою у господарських правовідносинах, визнаючи недопустимим порушення законодавства, вимог добропорядності і розумності. Законодавець у ст. 6 ГК України визначив основні принципи господарювання, до яких включив необхідність забезпечення добросовісної конкуренції у підприємстві. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 р. визначив перелік дій суб'єктів господарювання, які слід вважати недобросовісними та встановив за це юридичну відповідальність.

Презумпція добросовісності є основним принципом шлюбно-сімейних правовідносин. У ч. 9 ст. 7 СК України дана презумпція встановлена в імперативній формі, що передбачає регулювання сімейних відносин на засадах справедливості, добросовісності та розумності виходячи із моральних засад суспільства.

У сфері кримінального права добросовісним можна назвати громадянина, який не вчиняє дій, що підпадають під ознаки злочину, закріплені у ч. 1 ст. 11 КК України.

У процесуальному праві презумпція добросовісності закріплена у ч. 3 ст. 23 ЦПК України, ст. 22 ГПК України, ч. 3 п. 4 ст. 2 та ч. 2 ст. 49 КАС України. Зміст цієї презумпції в даному випадку зводиться до того, що сторони, які беруть участь у процесі розгляду справи повинні добросовісно здійснювати свої процесуальні права та виконувати покладені на них обов'язки.

Значення презумпції добросовісності в процесі правового регулювання неабияке: якщо потерпілий чи свідок дають свідчення, або особа укладає цивільно-правову угоду, чи вступає у шлюбно-сімейні відносини – у всіх випадках вони вважаються добросовісними. Дана презумпція спрощує і прискорює процес правового регулювання, звільняючи від необхідності у

кожному конкретному випадку доводити факт добросовісності. При формулюванні правових норм законодавець виходить із того, що у більшості випадків поведінка особи вважається добросовісною, поки не буде доведено протилежне і встановлено у законному порядку. У цьому і полягає загальноправове значення цієї презумпції, яка має матеріальне і процесуальне значення.

3. Презумпція знання законів та інших нормативно-правових актів.

Однією із важливих загальноправових презумпцій є презумпція знання законів та інших нормативно-правових актів. Дана презумпція – це принцип права, що виступає як передумова дії будь-якої правової норми [44, с.84]. У тексті нормативно-правових актів ця презумпція закріплюється у нормах, що визначають порядок набрання нормативно-правовими актами юридичної сили та їх неухильного дотримання громадянами України. Так, частинами 2 та 3 ст. 57 Конституції України встановлено: «закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними». У ст. 68 Конституції України закріплюється обов'язок кожного неухильно додержуватись Конституції та законів України, адже незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Згідно із презумпцією знання законів та інших нормативно-правових актів, передбачається, що нормативно-правові акти, які набрали законної сили та діють на території держави, повинні бути відомими їй громадянам.

З існуванням цієї презумпції пов'язано кілька проблемних аспектів, а саме: її закріплення у Основному Законі нашої держави та можливість реального знання нормативно-правових актів громадянами.

Щодо вирішення першої проблеми, то конституційна формула «Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності» викладена з урахуванням широкого розуміння закону. Не дивлячись на це, можуть

виникати ситуації, коли правопорушник, посилаючись на ч. 2 ст. 68 Конституції України, може стверджувати, що він має право не знайомитись зі змістом підзаконних нормативно-правових актів. Задля уникнення таких колізійних ситуацій, у ч. 2 ст. 68 Конституції України необхідно зазначити, що «незнання законів та інших нормативно-правових актів не звільняє від юридичної відповідальності».

На думку С. Саєнко, у ч. 2 ст. 68 Конституції України слід вказати, що не звільняє від юридичної відповідальності незнання нормативно-правових актів, які в установленому порядку були офіційно оприлюднені та набрали чинності [268, с.47]. На наш погляд, зазначене положення частково відтворює зміст ч. 2 та 3 ст. 57 Конституції України, яка передбачає, що до відома населення повинні доводитись не лише закони, а й інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян.

Отже, презумпція знання законів та інших нормативно-правових актів викладена у ст. 57 та 68 Конституції України. У першому випадку містяться положення про доведення до відома населення законів та інших нормативно-правових актів у порядку встановленому законодавством, а у другому – обов'язок знати їх зміст.

Однак, доведення до відома населення законів та інших нормативно-правових актів все ще не гарантує знання їх приписів та правильного їх усвідомлення. Як зазначає М.С. Малєїн, одним із факторів, що визначає правомірну поведінку, є факт знання законодавства громадянами. Але вказана презумпція може викликати сумніви стосовно усіх галузей права. Якщо мова йде про знання норм кримінального права (наприклад, «не вбий», «не вкрати» тощо), то можна визнати високу вірогідність даної презумпції у сфері кримінального права [178, с.50]. Але, що стосується норм некодифікованих галузей права (наприклад, права соціального захисту, конкурентного права та ін.), які включають величезний масив законів та підзаконних актів, то припущення про знання цих норм не виглядає так аксіоматично, як цього вимагає Основний Закон нашої держави. Необхідно зазначити, що

правозастосовні органи кожного разу керуються даною презумпцією, якщо мав місце факт поведінки особи, що не відповідає приписам правових норм. На наш погляд, викладення презумпції знання законів та інших нормативно-правових актів в імперативній формі є правильним, що усуває будь-які спроби виправдовування незнанням приписів правових норм. Крім того, існування даної презумпції спрощує роботу правозастосовних органів, звільняючи їх від необхідності кожного разу перевіряти факт знання відповідних норм законодавства громадянами. Задля того, щоб усунути сумніви про зв'язок презумпції знання законів та інших нормативно-правових актів з реальним станом речей, необхідно підвищувати як загальний рівень культури громадян, так і правовий, поширювати правові знання усіма доступними в сучасних умовах засобами.

4. Презумпція законності правового акту. Презумпція законності правового акту означає, що всі акти, що видаються органами державної влади повинні відповідати вимогам законності, поки не буде встановлено протилежне у визначеному законом порядку.

Серед вчених немає однастайності у поглядах щодо назви цієї презумпції. Радянські вчені твердили про презумпцію істинності нормативного акту [15, с.114], презумпцію істинності норм права [23, с.226; 169, с.18–19]. Так, на думку В.М. Баранова, істинність – це властивість норми права, яка виражає міру спроможності її змісту та форми служити відображенням дійсності, суспільного буття [23, с.227]. В.К. Бабаєв під істинністю нормативного акту розумів правове відображення ним реальних умов та відносин, що вимагають правового впливу і правильної їх юридичної оцінки [15, с.114]. Сучасний російський дослідник Д.М. Щокін зазначив, що всі правові акти повинні бути законними, як за змістом, так і за формою та процедурою їх прийняття. Він виділяв презумпцію конституційності закону, і презумпцію законності підзаконного нормативного та індивідуального правового акту [354, с.127]. Безумовно ми не можемо заперечувати існування у межах права презумпцій конституційності та істинності правових актів.

Але, з огляду на те, що термін «законність» є похідним від терміну «закон» і, будучи комплексним поняттям, охоплює всі сторони життя права – від його ролі в створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці, ми вважаємо, що правильно було б говорити про презумпцію законності правового акту. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави, права і суспільства [277, с.445–446]. Видання органом державної влади правового акту, що не відповідає закону, як і видання правового акту з перевищенням компетенції даного державного органу, є порушенням законності.

Особливість викладення даної презумпції у законодавстві України полягає у тому, що на сучасному етапі презумпція законності правового акту непрямо закріплюється у ст. 106, 117, 144 Конституції України та стосується лише правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України та органів місцевого самоврядування. Відповідно, правові акти цих органів влади презюмуються законними до тих пір, поки не буде встановлено протилежне у визначеному законом порядку.

Ми вважаємо, що задля зміцнення законності та правопорядку, утвердження принципу верховенства права, забезпечення належних умов для реалізації прав і свобод людини та їх ефективного захисту, було б доцільно прямо закріпити у законодавстві презумпцію законності правового акту. Крім того, дана презумпція повинна стосуватись правових актів, виданих Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, міністерствами та іншими органами виконавчої влади Автономної Республіки Крим.

Відповідно, презумпція законності правового акту може бути викладена наступним чином: усі правові акти, що прийняті органами державної влади та набрали чинності, вважаються законними і обов'язковими для виконання та дотримання, доки не буде встановлено протилежне в передбаченому законом порядку.

Існування цієї презумпції виправдано тим, що всі правові акти видані органами державної влади повинні вважатися законними, їх виконання та дотримання є обов'язковим, а порушення – протизаконним. І лише у виключних випадках законність того чи іншого правового акту можна піддати сумніву звернувшись до судових органів, але це не означає що його не потрібно дотримуватись чи виконувати.

Отже, презумпція законності правового акту підвищує стабільність правового регулювання, піднімає авторитет органів державної влади та сприяє швидкій реалізації правових актів.

Заслуговує на окрему увагу презумпція законності та справедливості судового рішення, що набрало законної сили, і виводиться зі змісту ст. 124 Конституції України, ст. 14, 159 КАС України; ст. 14 ЦПК України; ст. 323, 403 КПК України; ст. 85, 115 ГПК України. Зміст цих статей зводиться до того, що: 1) судові рішення повинні бути законними та обґрунтованими; 2) вони є обов'язковими до виконання на всій території України.

Дана презумпція є різновидом загальної презумпції законності правового акту та служить виконанню завдань, що стоять перед державою і виконуються судовою гілкою влади. Рішення суду після набрання законної сили залишається індивідуальним актом застосування норм права. Презумпцію законності та справедливості судового рішення можна визначити так: рішення суду визнається справедливим та законним до тих пір поки не буде відмінене судом вищої інстанції в порядку встановленому законом. З судовим рішенням можна погоджуватись та не погоджуватись, і навіть обґрунтовувати у встановленому законом порядку необхідність його відміни, однак необхідно суворо виконувати його приписи до тих пір, поки воно зберігає силу. Дана презумпція спростовна, оскільки після винесення судового рішення можуть відкритись нові обставини, що свідчать про явне порушення закону. Тому анулювання законної сили судового рішення є необхідним, для того щоб виправити судову помилку, відновити порушені права і законні інтереси громадян та встановити істину у справі [7, с.21–22].

Отже, розглянуті презумпції, а саме: невинуватості, добросовісності, знання законів та інших нормативно-правових актів, законності правового акту, містяться прямо чи непрямо у законодавстві України. На їх загальноправове значення вказує не лише їх закріплення в Основному Законі нашої держави та інших нормативно-правових актах, а й те, що вони беруться за основу законодавцем при розробці інших законів та відіграють важливу роль при здійсненні правосуддя. Вони набули значення правових принципів.

Галузеві презумпції діють в межах однієї галузі права та формулюються з урахуванням тих суспільних відносин, що становлять предмет регулювання певної галузі права.

Найбільшу кількість презумпцій вміщує цивільне законодавство. У ЦК України від 16.01.2003 р. містяться наступні презумпції: презумпція безвісної відсутності особи (ч. 1 ст. 43 ЦК України); презумпція смерті фізичної особи (ч. 1 та 2 ст. 46 ЦК України); презумпція правомірності правочину (ст. 204 ЦК України); презумпція вільного волевиявлення особи щодо вчинення правочину (ч. 2 та 3 ст. 205 ЦК України); презумпція недостовірності поширення негативної інформації (ст. 277 ЦК України); презумпція виконання зобов'язання (ст. 545 ЦК України); презумпція згоди особи на прийняття пропозиції щодо укладення договору (ч. 2 ст. 642 ЦК України); презумпція правомірності набуття речі за усним договором дарування (ч. 4 ст. 719 ЦК України); презумпція прийняття дарунка (ч. 3 ст. 722 ЦК України); презумпція згоди на користування майном (ст. 764 ЦК України); презумпція якості речі, що передана у найм (ч. 3 ст. 767 ЦК України); презумпція втрати вантажу (ч. 2 ст. 919 ЦК України); презумпція згоди на продовження строку дії договору банківського вкладу (ч. 4 ст. 1060 ЦК України) тощо.

Особливість закріплення цих презумпцій у правових нормах означає, що в більшості випадків, чітко визначаються умови дії тієї чи іншої презумпції. Наприклад, умовою дії презумпції безвісної відсутності є те, що протягом року особа не з'являлась у місці свого постійного проживання; умовою дії

презумпції виконання зобов'язання є наявність боргового документа у боржника, що підтверджує виконання ним зобов'язання.

Іноді в нормах права вказується на яку із сторін покладається тягар спростування презумпції. Так, у ст. 277 ЦК України зазначено, що спростування недостовірної інформації здійснюється особою, яка її поширила. На наш погляд, немає необхідності вказувати на кого покладається обов'язок спростування презумпції, оскільки за загальним правилом, спростовувати презумпцію повинна та сторона, яка не погоджується з презумптивним висновком.

Слід зауважити, що законодавець іноді формулює презумпції в імперативній формі. Так, у ч. 3 ст. 767 ЦК України закріплена презумпція якості речі, що передана в найм. Згідно з якою, якщо наймач в момент передачі речі в його володіння не переконується у її справності, річ вважається такою, що передана йому в належному стані. Враховуючи те, що більшість презумпцій мають спростовний характер, в цій нормі було б доцільно зазначити в кінці «поки не буде доведено протилежне».

У ЦПК України від 18.03.2004 р. слід виділити презумпцію визнання чи невизнання факту для з'ясування якого була призначена експертиза (ст. 146 ЦПК України). Зміст цієї презумпції полягає в тому, що у випадку ухилення сторони від участі в експертизі, ненадання експертам необхідних матеріалів та документів, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того яка сторона ухиляється від експертизи, а також яке для неї ця експертиза має значення, має право визнати факт для з'ясування якого ця експертиза була призначена встановленим чи спростованим.

У СК України від 10.01.2002 р. можна виділити наступні презумпції:

1) презумпція рівності часток майна подружжя, що належить їм на праві спільної сумісної власності. Ця презумпція знаходить своє закріплення в ряді статей СК України. Згідно зі ст. 70 СК України «у разі поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, частки майна дружини та чоловіка є рівними...». Ця презумпція також виводиться зі змісту ст. 74

СК України, що визначає частки майна жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають в шлюбі. Крім того, рівність прав дружини і чоловіка щодо користування майном набутим за час шлюбу передбачено ст. 63 та ст. 64 СК України. Таким чином, в даному випадку має місце закріплення презумпції кількома статтями нормативно-правового акту;

2) презумпція батьківства. Ст. 122 СК України проголошує, що дитина, яка зачата і народжена в шлюбі, походить від подружжя. Цією ж статтею передбачено термін, що дає підстави припускати батьківство: «дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним, походить від подружжя». Якщо дитина народилась після спливу цього терміну, батьківство встановлюється або шляхом подання спільної заяви матір'ю та батьком дитини до органів РАГСу, або в судовому порядку. Відповідно до ст. 124 СК України презумпція батьківства поширюється на чоловіка матері дитини у повторному шлюбі, якщо дитина народилась після реєстрації повторного шлюбу її матері з ним, і навіть до спливу десяти місяців від дня припинення попереднього шлюбу. Наявність в СК України презумпції батьківства не позбавляє права особу, що записана батьком дитини заперечувати своє батьківство. Згідно ч. 3 ст. 136 СК України оспорювання батьківства можливе лише після народження дитини і до досягнення нею повноліття.

У КК України від 05.04.2001 р. слід виділити: 1) презумпцію нерозуміння неповнолітнім значення своїх дій (ст. 22 КК України). Якщо особа не досягла віку кримінальної відповідальності, то вона презюмується такою, що не розуміє суспільно-небезпечного, протиправного характеру своїх дій і не здатна керувати ними. Як зазначає Ю.Ю. Коломієць, хоча серед цих осіб є певне число підлітків, інтелектуальний розвиток і життєвий досвід яких випереджує вік, законодавець з метою забезпечення однакового застосування норм права і створення максимальних гарантій охорони прав громадян, не допустив можливість спростування даної презумпції [139, с.19];

2) презумпцію втрати суспільної небезпеки особою, винною у вчиненні злочину (ст. 49 КК України). Зміст цієї презумпції полягає в тому, що правопорушник не представляє суспільної небезпеки, якщо з часу вчинення злочину минув визначений законодавством строк давності і давність не була перервана.

Перелік галузевих презумпцій можна було б продовжити, але ми навели лише окремі їх приклади. Слід зауважити, що кожна галузь права містить презумпції, які властиві лише для неї. Але окремі презумпції були запозичені іншими галузями права, внаслідок регулювання ними подібних правовідносин.

Презумпції, які знайшли застосування в декількох галузях права називають *міжгалузевими*. Відносини на які вони поширюються повинні бути схожими. Прикладом міжгалузевої презумпції є презумпція вини, що діє у цивільному та господарському праві.

Структура презумпції вини така: якщо вчинене правопорушення, то правопорушник вважається винним, поки не доведе протилежне [162, с.168]. Презумпція вини особи, що вчинила цивільне правопорушення закріплена в ряді норм цивільного права. У випадках порушення зобов'язання (ст. 614 ЦК України) та заподіяння майнової шкоди (ст. 1166 ЦК України) цивільне законодавство передбачає презумпцію вини правопорушника. Тягар доведення невинуватості покладається на відповідача.

Крім того, презумпція вини поширює свою дію на визначене коло суб'єктів цивільних правовідносин, а саме: наймача транспортного засобу (ст. 803, 804 ЦК України), підрядника (ст. 883 ЦК України), замовника (ст. 886 ЦК України), виконавця (ст. 900 ЦК України), перевізника (ст. 922, 923, 924 ЦК України), зберігача (ст. 950 ЦК України), управителя (ст. 1043 ЦК України) тощо.

Господарське законодавство теж передбачає презумпцію вини за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності (ст. 218 ГК України).

У господарському законодавстві презумпція вини поширює свою дію на: боржника (ст. 220 ГК України), кредитора (ст. 221 ГК України), комерційного агента (ст. 303 ГК України), перевізника (ст. 313, 314 ГК України).

Презумпція вини є центральною презумпцією цивільного та господарського права. Вона тісно взаємодіє з іншими презумпціями, в тому числі і з тими, які, на перший погляд, вступають з нею у протиріччя. До числа таких презумпцій відноситься презумпція добросовісності учасників цивільних та господарських правовідносин (ч. 5 ст. 12 ЦК України, ст. 388 ЦК України, ст. 509 ЦК України, ст. 6 ГК України). Добросовісність, як належна модель поведінки суб'єктів цивільних та господарських правовідносин, виступає в якості своєрідного критерію при вирішенні питання про психічне ставлення до протиправного діяння. Для оцінки вини суб'єкта застосовується абстрактна модель очікуваної поведінки добросовісного учасника у тій чи іншій ситуації [18, с.29].

Крім того, на цивільні та господарські правовідносини поширюється дія презумпції невинуватості. У ЦК України та ГК України не дано визначення поняття вини, проте в ЦК України встановлено умови визнання особи невинуватою. Так, у ст. 614 ЦК України зазначається, що «особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання». Тільки зміст цього принципу у цих правовідносинах зводиться до того, щоб особа, яка невинна у вчиненні цивільного правопорушення не була притягнута до відповідальності, не була визнана винною без достатніх для цього законних підстав. Але в цивільному та господарському процесі, на відміну від кримінального процесу, відповідач повинен доводити свою невинуватість. Винуватість повинна бути доведена в передбаченому законом порядку. Крім того, вона має бути встановлена рішенням чи вироком суду, що набрало законної сили [13, с.30].

Презумпція вини встановлена з метою полегшити процесуальне становище потерпілого, реально гарантувати йому відшкодування шкоди. Необхідність доводити вину відповідача поставило б його у важке

становище. Водночас, якщо відповідач невинуватий, він зможе спростувати цю презумпцію [78, с.188].

Отож, презумпція вини встановлена законодавцем, виходячи з міркувань доцільності, найповнішого захисту інтересів громадян і організацій. Особливість закріплення презумпції вини полягає у тому, що вона міститься у ряді норм цивільного та господарського законодавства, проте, ні сам термін, ні поняття презумпції вини не знайшли відображення в Цивільному та Господарському кодексах. На наш погляд, було б доцільно у розділах, присвячених цивільно-правовій та господарсько-правовій відповідальності, закріпити презумпцію вини. І сформулювати її таким чином (у ЦК України): цивільно-правова відповідальність базується на основі презумпції вини, відповідно з якою особа, яка порушила норму цивільного законодавства чи умови договору, вважається винуватою з моменту вчинення об'єктивно протиправного діяння і на неї покладається тягар доведення своєї невинуватості [19, с.21]. Подібне формулювання слід закріпити і у ГК України, враховуючи особливості правового регулювання господарських правовідносин.

Ще одним прикладом міжгалузевої презумпції є презумпція необ'єктивності. Дана презумпція міститься в нормах процесуального права і поширюється на визначене законодавством коло суб'єктів, а саме: суддю (ст. 20, 21 ЦПК України, 20 ГПК України, ст. 54, 55, 56 КПК України, ст. 27, 28 КАС України), секретаря судового засідання (ст. 22 ЦПК України, ст. 62 КПК України, ст. 29 КАС України), експерта (ст. 22 ЦПК України, ст. 31 ГПК України, ст. 62 КПК України, ст. 29 КАС України), спеціаліста (ст. 22 ЦПК України, ст. 62 КПК України, ст. 29 КАС України), перекладача (ст. 22 ЦПК України, ст. 62 КПК України, ст. 29 КАС України), слідчого (ст. 60 КПК України), захисника (ст. 61 КПК України) тощо.

Так, необ'єктивність судді презюмується за наявності однієї із умов визначених ст. 20, 21 ЦПК України, 20 ГПК України, ст. 54, 55, 56 КПК України, ст. 27, 28 КАС України. Наприклад, базовими фактами, що дають

підстави зробити припущення про необ'єктивність судді у цивільному судочинстві є наступні факти:

- якщо суддя під час попереднього розгляду справи брав участь у процесі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, секретар судового засідання;
- зацікавленість у результаті розгляду справи;
- якщо він є членом сім'ї або близьким родичем однієї із сторін, які беруть участь у справі (ст. 20 ЦПК України).

Якщо одна із вищенаведених підстав буде встановлена і доведена, то суддя не має права розглядати відповідну справу. Слід зауважити, що у ЦПК України, на відміну від ГПК України, КАС України, КПК України не визначено процедуру відводу судді. Так, у ст. 20 ГПК України зазначено, що про відвід судді можуть заявити сторони та прокурор, також суддя може сам заявити самовідвід. Відвід повинен бути вмотивованим та заявленим у письмовій формі до початку вирішення спору.

Отже, особливість презумпції необ'єктивності полягає у тому, що вона є виключно процесуальною презумпцією. Віднесення цієї презумпції до міжгалузевих презумпцій пояснюється її дією у цивільному, господарському, кримінальному та адміністративному судочинстві.

В теорії права вчені виділяють ще один вид презумпцій – інституційні або презумпції інститутів права [352, с.105–106]. Як слушно зауважив О. Котуха, що розмежування презумпцій за конкретними галузево-правовими інститутами відповідає змісту презумптивних висновків кожного з таких інститутів і відображає функціональну значимість окремо взятої презумпції [150, с.96].

Так, інституційною презумпцією є презумпція авторства (ст. 435 ЦК України): за відсутності доказів іншого автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі чи примірнику твору. Дана презумпція поширюється і на випадки створення витвору декількома авторами, тобто співавторами.

Низку презумпцій містить інститут права власності, а саме: презумпцію правомірності набуття права власності (ст. 328 ЦК України): право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом; презумпцію спільної власності (ч. 1 ст. 355 ЦК України): майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності (спільне майно); презумпцію власності замовника на об'єкт будівництва (ст. 876 ЦК України): власником об'єкта будівництва або результату інших будівельних робіт є замовник, якщо інше не передбачено договором тощо.

Таким чином, обраний критерій класифікації презумпцій на загальноправові, галузеві, міжгалузеві та інституційні дозволив виявити та проаналізувати презумпції, що містяться у законодавстві України, а також з'ясувати особливості їх закріплення. Особливістю закріплення загальноправових презумпцій є те, що вони містяться у Конституції України і інших нормативно-правових актах, а також поширюють свою дію на більшість галузей права. Особливістю міжгалузевих презумпцій є їх закріплення у двох чи більше галузях права. При цьому правовідносини, на які поширює свою дію міжгалузєва презумпція, є подібними. Аналіз вказаних видів презумпцій, у тому числі галузевих та інституційних, дозволяє зробити висновок, що для полегшення їх виявлення у законодавчому масиві та застосування на практиці, законодавець формулюючи презумпцію повинен вказувати умови її дії та передбачати можливість її спростування.

Висновки до Розділу 2

Підсумовуючи, необхідно зазначити:

1. У ході розвитку правової науки класифікація презумпцій удосконалювалась. Аналіз різних класифікаційних критеріїв презумпцій, запропонованих зарубіжними та вітчизняними дослідниками, дозволив дійти висновку, що виділення фактичних, законних, спростовних і неспростовних презумпцій є загальноприйнятим. Вітчизняні вчені законні презумпції поділяють на: прямі та непрямі; публічно-правові та приватно-правові; загальноправові, галузеві та міжгалузеві; матеріальні та процесуальні; диспозитивні та імперативні. У англо-американській правовій системі виділяють презумпції з основним фактом та без основного факту. Крім того, на законодавчому рівні в Іспанії, Франції та Мексиці, як окремий вид, виділяють судові презумпції.

З огляду на розмаїття видів презумпцій, в теорії права пропонується за фактом правового закріплення розрізняти фактичні та правові презумпції. Правові презумпції слід класифікувати за комплексом критеріїв: за ступенем вірогідності; за можливістю спростування; за можливістю захисту суспільних інтересів; за способом вираження у нормах права; за роллю у правовому регулюванні; за функціональним призначенням; за формою бажаної поведінки суб'єкта; за сферою дії.

2. За результатами цієї класифікації охарактеризовано фактичні та правові презумпції. Запропоновано авторське визначення фактичних, законних, підзаконних, судових, договірних та презумпцій, що містяться у міжнародно-правових актах.

3. Загальноправовими презумпціями у законодавстві України є: презумпція невинуватості, добросовісності, знання законів та інших нормативно-правових актів та презумпція законності правового акту. Особливість закріплення загальноправових презумпцій полягає у тому, що вони поширюють свою дію на більшість галузей права. Запропоновано

внести зміни до Конституції України щодо уточнення презумпції знання законів та інших нормативно-правових актів, а також прямо закріпити презумпцію законності правових актів. Крім того, особливість закріплення презумпцій у законодавстві України передбачає: 1) можливість викладення однієї презумпції у кількох статтях нормативно-правового акту; 2) визначення умов дії презумпції; 3) закріплення окремих презумпцій як неспростовних; 4) встановлення обмежень в часі щодо можливості спростування окремих презумпцій тощо.

РОЗДІЛ 3. ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УПОВНОВАЖЕНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

3.1. Місце та роль презумпцій у процесі правозастосування

Подальший розвиток дослідження проблеми презумпцій у праві нерозривно пов'язаний із особливостями їх застосування на практиці. Це, в свою чергу, ставить перед нами завдання з'ясувати зміст процесу застосування права та місце у ньому презумпцій.

Застосування права – одна із форм буття права в процесі його владної реалізації. Це особлива форма і водночас специфічний організаційно-правовий спосіб правореалізації. Застосування права забезпечує спрямований рух правових відносин, створює додаткові юридичні гарантії для правильної реалізації права у життєвих ситуаціях. Застосуванням правових норм займаються компетентні органи та посадові особи, і лише в межах наданих їм повноважень.

Правозастосування тісно пов'язане з поняттями «правозастосовна діяльність» та «правозастосовний процес». Як стверджує Д. Бочаров, обсяг поняття «правозастосовна діяльність», містить не лише процес здійснення численних послідовно пов'язаних взаємозалежних актів застосування норм права, а й окремо взяті акти застосування, які до того ж можуть посилалися на раніше вчинений акт, або ж відігравати роль юридичного факту за подальшого розвитку правовідносин, тобто, увійти ланкою до правозастосовного ланцюжка-діяльності. Більше того, поняття «правозастосовна діяльність» може використовуватись і для позначення окремих дій у рамках акту застосування норми права, оскільки кожний такий акт складається з декількох стадій і потребує вчинення різнорідних дій, здійснюваних поетапно [40, с.7].

Правозастосовний процес – це явище правової реальності, яке належить до сфери юридичного процесу та являє собою сукупність послідовних,

упорядкованих дій суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, що включає в себе процедури відповідного характеру, які забезпечують належне застосування права [68, с.16].

Окрім процедурно-процесуального оформлення слід виділити таку рису правозастосування як його стадійний характер. Застосування правових норм компетентним органом не відбувається в одну мить. При застосуванні норми права владний суб'єкт повинен провести, крім юридичних, ряд складних інтелектуальних, логічних, психологічних, організаційно-технічних та інших операцій. Ці операції спрямовані на з'ясування всіх деталей фактичної сторони вирішуваної справи, відшукування норми права, що підлягає застосуванню, її тлумачення, оформлення ухваленого рішення у вигляді правозастосовного акту, доведення результату вирішення справи до зацікавлених осіб та здійснення контролю за виконанням правозастосовного акту тими державними органами, посадовими особами, організаціями і громадянами, яким він адресований. Отже, такий обсяг цієї роботи передбачає для ефективності її кінцевого результату розподіл на певні стадії. Відповідно, стадійний характер зумовлений складним характером правозастосовної діяльності [64, с.72–73].

Стадії – це певні етапи у розвитку правозастосування, що мають свої якісні особливості. Вони характеризують саме тимчасову ступінь правозастосовної діяльності, відокремлені у часі і послідовно змінюючи одна одну, утворюють серцевину правозастосовного процесу [126, с.41].

Визнаною серед науковців є модель правозастосування, яка включає три стадії правозастосовного процесу у їх логічній послідовності:

- 1) встановлення та аналіз фактичних обставин справи;
- 2) встановлення юридичної основи справи;
- 3) прийняття рішення по справі.

I. Встановлення та аналіз фактичних обставин справи.

Підставою для початку процесу застосування правових норм є настання передбачених ними фактичних обставин. Тому перша стадія

правозастосування полягає у встановленні юридичних фактів і юридичних складів. Це можуть бути «головні факти» і факти, що підтверджують головні, але обов'язково лише ті, і в тому обсязі, які потрібні для повноцінного вирішення юридичної справи. У ряді випадків коло обставин, що підлягають встановленню, визначене в законодавстві (наприклад, при проведенні дізнання, попереднього слідства і розгляді справи у суді). Часто збір доказів і попереднє встановлення фактів здійснюють одні особи (органи), а рішення по справі виносять інші. Але правозастосовний орган у цьому випадку зобов'язаний переконатися в тому, що встановлених фактів достатньо і вони є обґрунтованими. Метою першої стадії правозастосовного процесу є встановлення об'єктивної істини [245, с.426]. О.Ф. Скакун характеризує цю стадію як надзвичайно відповідальну і пропонує виділяти у ній такі підстадії: встановлення юридичних фактів і юридичного (фактичного) складу; встановлення фактичних обставин справи за допомогою юридичних доказів; встановлення фактичних обставин справи через доведення [277, с.392–393].

Презумпції відіграють значну роль при встановленні юридичних фактів та юридичного складу правопорушення, зокрема, їх постійно використовують правоохоронні та судові органи. Важливо підкреслити, що слідчі та судді в своїй діяльності використовують не лише свій життєвий досвід, але й суспільно-історичну практику людства. Процес її використання, так як і використання свого життєвого досвіду, практично неможливий без фактичних презумпцій. Застосування їх на практиці допомагає приймати правильні рішення. У слідчій практиці фактичні презумпції можуть лежати в основі здійснення окремих слідчих дій, використовуються в організації проведення цих дій, а також при оцінці отримання від слідчих дій результатів. Широко застосовуються фактичні презумпції під час побудови і перевірки слідчих і судових версій [49, с.54–55].

О.В. Федотов навів приклади фактичних презумпцій, які часто застосовуються в практичній діяльності. Це:

1. Презумпції типової людської поведінки:

презумпція прагнення індивіда до корисних результатів своєї поведінки – для самої людини, її близьких, для всього суспільства;

презумпція прагнення людини досягти поставлених цілей такими засобами, які, по-перше, максимально гарантують досягнення цих цілей, по-друге, вимагають для досягнення цілей мінімальних затрат часу, емоційних, фізичних сил і грошових засобів;

презумпція здатності людини до стереотипної поведінки у типових обставинах;

презумпція впливу на поведінку людини особливостей її характеру, рівня та характеру освіти, її життєвого та професійного досвіду, установок і переваг його ближнього соціального оточення.

2. Презумпції, що дозволяють оцінити правдивість вербальної інформації, що повідомляється на основі інформації невербальної, яка одночасно передається:

презумпція наявності певних фізіологічних змін в організмі людини, яка говорить неправду чи приховує інформацію, які можна розпізнати візуально або за допомогою спеціальних приладів;

презумпція наявності у людини, що говорить неправду чи приховує інформацію особливостей міміки, жестів, гучності, швидкості і тембру мови, тривалості пауз, пози, дистанції на якій людина тримається із співрозмовником.

3. Презумпції неправильного сприйняття інформації:

презумпція неправильного сприйняття інформації внаслідок несприятливих погодних умов;

презумпція неправильного сприйняття інформації внаслідок особливостей психічного стану сприйняття (афект, втома, депресії і фрустрації, хвороба з високою температурою та ін.).

4. Презумпції, які дають можливість припускати наявність у допитуваного психологічної установки на правдиві свідчення, або, навпаки, на обман та приховування інформації:

презумпція більшої достовірності свідчень людини з незаплямованою репутацією;

презумпція наявності у члена антисоціальної групи психологічної установки на обман та приховування інформації.

5. Презумпції достовірності (чи недостовірності) свідчень, що формулюються на основі повноти і логічної несуперечності (чи неповноти і логічної суперечності) доказової інформації:

презумпція з великим ступенем достовірності деталізованих свідчень у порівнянні з показниками недостатньо деталізованими;

презумпція достовірності свідчень, які підтверджуються докладними, несуперечливими показаннями осіб, незацікавлених у результатах справи;

презумпція недостовірності свідчень, що суперечать іншим свідченням незацікавлених осіб;

презумпція недостовірності вербальної інформації, суперечливої інформації, отриманої при звичайному візуальному або при спеціальному експертному дослідженні предметів і явищ навколишнього середовища.

6. Презумпції правдивості вербальної інформації, отриманої завдяки застосуванню науково обґрунтованих прийомів допиту формулюються суб'єктом доказування залежно від того, які саме прийоми допиту він вважає одночасно і науково обґрунтованими, і процесуально допустимими [324, с.88–90].

Отже, вказані презумпції є невід'ємним елементом у роботі слідчих та суддів в процесі застосування права.

Судові презумпції за логічною структурою та функціями не відрізняються від фактичних презумпцій, вони формулюються як спростовні презумпції. Судові презумпції представляють правову позицію суду або є аргументом на якому базується судове рішення. Як зазначає Ю.О. Серіков, який досліджував презумпції в рішеннях Конституційного суду Російської Федерації, презумпції сформульовані Конституційним судом є фактично нормами права і мають істотний вплив на судову практику. У зв'язку з тим,

що частина рішень Конституційного суду мають нормативний характер, це ставить перед судами завдання по своєчасному виявленню і з'ясуванню значення та правильного застосування презумпцій при вирішенні конкретних судових справ [272, с.4].

Необхідно зауважити, що суди все ж нечасто формулюють судові презумпції, та у більшості випадків судді застосовують презумпції, встановлені законодавцем та закріплені в нормативно-правових актах.

Більшість дослідників, презумпції, що сформульовані законодавцем, пов'язують із розподілом тягара доказування. На думку В.П. Феннича, презумпція, перерозподіляючи обов'язки доказування між сторонами, містить в собі інформацію про факт, що входить у предмет доказування. Вибір учасників процесу пов'язаний не з вказівкою на факт, існування якого припускається, а з тими правовими наслідками, які тягне за собою використання презумпції – недоведення цього факту стороною яка про нього стверджує, та обов'язок спростування цього факту протилежною стороною. Під час розгляду справи сторони виступають суб'єктами формування предмету доказування, куди в якості факту, що має правове значення буде входити також презюмуючий факт. Вказівка на цей факт буде обумовлюватись вибором сторони. Але волею сторін в процесі неможна вирішити питання необхідності доведення чи недоведення цього факту, оскільки норма яка закріплює доказову презумпцію носить імперативний характер. Процесуальне законодавство не передбачає можливості зміни тягара доказування на розсуд суду чи за волею сторін [328, с.98].

Як зауважив М.К. Треушніков, коли недостатньо доказів для прямого достовірного судження про факт, суд за допомогою презумпції, доходить до високовірогідного знання про факт. Презумпція звільняє сторону від обов'язку доказування, але не позбавляє її права надавати докази, обґрунтовувати наявність фактів [318, с.66].

На нашу думку, основне призначення презумпцій полягає не лише в розподілі обов'язків по доказуванню, а й в закріпленні способу встановлення

фактів, що входять у предмет судового спору та спрощенні процесу доведення. Наприклад, у ч. 3 ст. 277 ЦК України закріплено презумпцію недостовірності негативної інформації про особу: негативна інформація, поширена про особу, вважається недостовірною, якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного. Згідно з ч. 3 ст. 10 ЦПК України кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Згідно з положеннями ст. 277 ЦК України обов'язок довести, що поширена інформація є достовірною, покладається на відповідача, проте позивач має право подати докази недостовірності поширеної інформації. Позивач повинен довести факт поширення інформації відповідачем, а також те, що внаслідок цього було порушено його особисті немайнові права [233].

Підтвердженням цього є судова практика. Зокрема, Ялтинський міський суд Автономної Республіки Крим розглянув у відкритому судовому засіданні цивільну справу за позовною заявою громадянки А. до громадянина Б., редактора і видавця газети «Інформація» та суб'єкта підприємницької діяльності громадянина В., за участю третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог, Ялтинського міського пологового будинку про захист права на повагу до честі, гідності та недоторканність ділової репутації і відшкодування моральної шкоди. Позовні вимоги громадянка А. обґрунтовує тим, що вона є лікарем Ялтинського міського пологового будинку. У номері газети було опубліковано статтю, у якій містилась недостовірна інформація негативного змісту стосовно того, що «... якщо грошей немає, то лікар громадянка А. прямо заявить, що я вас не випишу, доки не принесете гроші». Позивач у зв'язку з поширенням такої інформації вважає, що порушуються її особисті немайнові права на повагу до честі, гідності, а також право на недоторканність ділової репутації. Порушенням зазначених прав їй завдано моральної шкоди, яку вона просить відповідно відшкодувати грошми. Відповідачі проти позову заперечували з тих підстав, що дана інформація була отримана від громадянки Г. в телефонному режимі. Під час судового

розгляду інформація про громадянку Г. встановлена не була, відповідачі не зазначили даних про місце її проживання, прізвище, ім'я та по батькові. Належними і допустимими доказами інформацію, що міститься в статті не підтверджено, джерело інформації не встановлено, і навпаки – позивач надав докази, з яких вбачається, що він здійснює нічні чергування і не є відповідальним за виписку породілля [260].

Отже, позивач надав докази щодо поширення про нього негативної інформації, а також довів, що внаслідок цього було порушено його особисті немайнові права. У ході розгляду справи відповідачі не змогли спростувати презумпцію недостовірності негативної інформації, не довівши достовірність відомостей опублікованих в статті газети «Інформація». Тому судове рішення було прийняте на користь позивача.

З огляду на вищезазначене вбачається, що презумпції встановлюють юридичні факти, які підлягають доведенню, розподіляють тягар доказування між сторонами таким чином, що спростовує інформацію сторона, яка заперечує презумпцію.

Отже, на стадії встановлення фактичних обставин справи застосовуються не лише презумпції, що містяться в нормативно-правових актах, а й фактичні та судові презумпції, які формулюються в результаті практичного досвіду правозастосовників. Застосування презумпцій на цій стадії є незаперечним, оскільки їх застосовують як у слідчій, так і судовій діяльності. Їх роль полягає у закріпленні способу встановлення фактів, що входять у предмет судового спору, розподілі обов'язків по доказуванню та спрощенні процесу доведення.

II. Друга стадія процесу правозастосування – встановлення юридичної основи справи, передбачає вибір і аналіз юридичних норм. Встановлення юридичної основи справи є юридичною кваліфікацією фактичних обставин справи. Юридична кваліфікація – це правова оцінка всієї сукупності обставин справи через співвіднесення даного випадку з певними юридичними нормами. Вказівки на правові наслідки містяться в диспозиції, санкції норми

права. Встановлення юридичної основи справи (юридична кваліфікація фактичних обставин) включає: 1) вибір галузі, підгалузі, інституту права і знаходження норми, яка може бути застосована до даного випадку. Не можна підганяти факти під гіпотезу обраної норми; 2) перевірку дійсності тексту того акта, в якому міститься шукана норма, тобто встановлення офіційного тексту норми; 3) аналіз норми щодо її дії в часі, просторі і за колом осіб, а саме слід встановити: а) чи діяла норма права в момент, коли відбувалися досліджувані обставини; б) чи діє вона на момент розгляду конкретної справи; в) чи діє вона на території, де розглядається справа; г) чи поширюється вона на осіб, пов'язаних з цією справою; 4) з'ясування змісту норми права. Необхідна перевірка, чи немає офіційного тлумачення норми. Якщо правотворчий орган видав нормативно-правовий акт, а потім – акт, у якому наводиться офіційне тлумачення, то таке тлумачення є обов'язковим для того, хто застосовує норму. Недостатньо перевірити, чи було офіційне тлумачення. Правозастосовний орган має сам її тлумачити, оскільки без тлумачення не можна застосовувати правову норму. Всі зазначені дії є головними вимогами до застосування норм права і служать одній меті – правильній кваліфікації фактів, а відтак – зміцненню законності та правопорядку [277, с.394–395].

Д.М. Щокін, на основі аналізу судової практики встановив, що основна частина незаконних рішень є результатом неправильного встановлення юридичної основи справи. При встановленні юридичної основи справи відбувається пізнання необхідних для застосування норм, з'ясування їх значення та ієрархії. На його думку, знання завжди передують припущенням, тому немає принципових перешкод для того, щоб поширити презумптивний прийом пізнання і на такій стадії правозастосування, як встановлення юридичної основи справи [354, с.28].

Таким чином, дослідник пропонує встановлювати юридичну основу справи на основі припущень. На наш погляд, така думка є хибною, оскільки питання про вибір та аналіз юридичної норми є дуже важливим і не може

вирішуватись наздогад та вимагає не лише глибоких знань юридичної науки, а й практичного досвіду. Тому на цій стадії важливо знати структуру презумптивної норми для правильного її виявлення в законодавчому масиві та застосування в процесі розгляду справи. Нами було встановлено, що презумпція має таку структуру: базовий факт та факт, що презюмується поєднуються раціональним зв'язком. Наприклад, ст. 122 СК України встановлює презумпцію батьківства дитини. Факт зачаття і (або) народження дитини у шлюбі, наявність підтверджуючого це Свідоцтва про шлюб та документа закладу охорони здоров'я про народження дитини, визнаються як базові факти, наявність яких дозволяє зробити припущення про те, що батьком дитини є чоловік її матері. Раціональний зв'язок, що існує між цими фактами закріпив причинно-наслідкове сполучення між ними та склався на основі досвіду.

Крім того, вчені вказують на семантичний підбір слів, які використовуються в нормах права, що містять презумпції: «...поки не доведено...», «...визнається...», «...вважається...», «..якщо не доведуть...» тощо. Інколи в змісті норми права міститься термін «презумпція» або він може знаходитись в назві статті [327].

Таким чином, знання структури презумптивної норми дозволить правильно її застосувати під час розгляду справи: розподілити тягар доказування таким чином, що базовий факт доводить сторона на користь якої встановлена презумпція, а факт, що презюмується – сторона, яка має намір спростувати презумпцію.

III. Третя стадія процесу правозастосування – це вирішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення.

Результат вирішення юридичної справи виражається в індивідуальному державно-владному велінні, розпорядженні, акті-документі, який називається правозастосовним актом. Правозастосовний акт може мати подвійну правову функцію: 1) юридичної констатації, тобто визнання існування певних фактів, їх правомірності (неправомірності), визнання того чи іншого права за даною

особою або констатації у даній події факту правопорушення; 2) нового юридичного обов'язку, тобто після ухвалення рішення (а саме: покарати, встановити обов'язок, здійснити певні дії у встановлений строк, передати майно, сплатити борг та ін.) необхідна додаткова діяльність, новий обов'язок компетентних органів щодо виконання рішення [277, с.395].

К.І. Бриль визначає правозастосовний акт як прийняте в установленому правовими нормами порядку творче, юридично владне, формально-закріплене індивідуальне рішення уповноваженого суб'єкта права (компетентного державного органу або посадової особи), яке приймається в результаті розгляду конкретної справи, що встановлює, змінює чи припиняє права і обов'язки учасників конкретних правовідносин або визначає міру відповідальності осіб за вчинене ними правопорушення. На його думку, правозастосовний акт є результатом правозастосовної діяльності, який виконує регулюючу роль в організації і упорядкуванні суспільних відносин. З погляду оцінки інформаційного змісту тексту, для правозастосовного акта є важливою така властивість, як обґрунтованість рішення. Виконання правозастосовного рішення, а також відсутність претензій до його законності багато в чому залежить від того, наскільки переконливо, аргументовано, доказово викладено основний зміст документа [41, с.8–9].

На наш погляд, третя стадія процесу правозастосування, яка полягає у виданні акта застосування норм права, прямо пов'язана із презумпцією законності цього акту. Презумпція законності акту застосування норм права полягає в тому, що суб'єкт правозастосування, приймаючи рішення, дотримувався вимог законодавства та не виходив за межі своєї компетенції. Презумпція законності правового акту діє до його відміни. За загальним правилом, дана презумпція спростовна. Спростовність цієї презумпції полягає в тому, що громадяни, посадові особи чи органи влади у визначених законом випадках мають право порушувати питання про незаконність окремих рішень, що набрали законної сили.

Законна сила судового рішення є особливою формою дії правової норми, на основі якої ухвалюється рішення. Набрання рішенням законної сили викликає певні правові наслідки, які полягають у тому, що рішення набуває нових властивостей. Ці правові наслідки забезпечують стабільність рішення суду та його реалізацію [351, с.100]. На думку Т.Т. Алієва, В.О. Белоносова, Н.О. Громова та О. Шиманович, законна сила судового рішення полягає у його обов'язковості, незмінності та виключності. Питання щодо незмінності судового рішення потребує уваги, оскільки прямо пов'язане з можливістю його перегляду. Так, О. Шиманович вважає, що незмінність судового рішення означає неможливість перегляду і скасування в апеляційному порядку рішення, що набрало законної сили [351, с.99]. Протилежною є точка зору Т.Т. Алієва, В.О. Белоносова та Н.О. Громова, які вважають, що у кримінальному судочинстві законна сила вироку, яка проявляється у його незмінності, не повинна ототожнюватись з можливістю його заперечення. Якщо вирок незаконний або необґрунтований, він має бути переглянутий. Це зумовлено інтересами досягнення істини по справі, забезпечення законності і посилення гарантій захисту прав особистості. Порядок перегляду рішень, що набрали законної сили, забезпечує остаточне усунення недоліків. Залишення такого рішення в силі могло б спричинити настання шкоди як для правосуддя, так і для його учасників (сторін) [7, с.20].

Таким чином, рішення суду можуть бути переглянуті, і відповідно до цього, презумпція законності судового рішення є спростовною. Наприклад, за органами прокуратури зберігається право порушувати питання про перегляд вироку, що набрав законної сили. Крім того, дана презумпція стимулює діяльність по оскарженню стороною, яка незгодна з винесеним рішенням. Така сторона під загрозою набрання рішенням законної сили змушена, дотримуючись встановленої законом процедури, подавати касаційну (апеляційну) скаргу у вищу судову інстанцію. Суд, встановивши базовий факт (наявність рішення, що набрало законної сили), не припиняє свою процесуальну діяльність, а досліджує факти, які можуть спростувати

дану презумпцію щодо конкретного випадку. У випадку підтвердження таких підстав презумпція законності рішення спростовується. Якщо ж за результатами перегляду справи підстави для відміни судового рішення не виявленні, презумпція зберігає свою силу [273, с.183–184].

Слід відзначити, що наявність презумпції законності рішення ніякою мірою не порушує авторитету правозастосовних актів. Можливість перегляду рішень, що набрали законної сили в процесі судового розгляду, свідчить про те, що метою правосуддя є ухвалення законних, обґрунтованих та справедливих судових рішень.

Таким чином, третя стадія правозастосування, яка полягає у виданні правозастосовного акту, пов'язана з дією презумпції законності правового акту. Відповідно до цієї презумпції, рішення правозастосовних органів визнаються законними і підлягають виконанню та дотриманню, поки в визначеному законом порядку не буде встановлено протилежне.

Отже, на основі вищевикладеного, ми можемо відзначати, що застосування права – це складний процес, який передбачає розгляд конкретної справи і проходить певні стадії. На першій стадії застосування права, презумпції мають значення при встановленні фактів, що входять в предмет доказування, розподілі тягара доказування та використовуються для доведення юридичних фактів. Будучи закріпленими в нормах права, вони включаються у предмет доказування, а в окремих випадках звільняють сторону від доведення факту, що презюмується. Іноді правоохоронні і судові органи формулюють фактичні або судові презумпції. Їх застосування дає можливість не затягувати процес та зробити правильні висновки для розгляду конкретної справи. На другій стадії для правозастосовника є важливим знання структури презумпції, що дозволить виявити її у законодавчому масиві, правильно застосувати при розгляді конкретної справи та прийняти остаточне рішення. Вирішення справи та документальне оформлення прийнятого рішення становить завершальну стадію правозастосовного процесу. Ця стадія прямо пов'язана із презумпцією

законності акту правозастосування. Правозастосовний акт має юридичну силу і є обов'язковим, при цьому він може бути оскаржений однією із зацікавлених сторін.

3.2. Досвід окремих зарубіжних країн щодо закріплення презумпцій у законодавстві та застосування їх у практичній діяльності

З розвитком сучасного законодавства, поняття «презумпція» включається у нормативні акти багатьох країн світу. Основні аспекти застосування презумпцій на практиці встановлюються окремими законами чи правилами, які регулюють процес доказування. В той же час дослідниками не приділялось достатньо уваги вивченню досвіду зарубіжних країн щодо особливостей застосування презумпцій. Особливий інтерес становить досвід у цій сфері країн з розвиненим законодавством, зокрема США, Іспанії та Франції, де особливості застосування презумпцій регулюються на законодавчому рівні, та Російської Федерації – де, законодавством встановлюються лише окремі види презумпцій. Актуальність даного дослідження обумовлюється ще й тим, що законодавство України не містить приписів щодо правового регулювання застосування презумпцій на практиці. Тому вивчення досвіду окремих країн у сфері застосування презумпцій може послужити позитивним прикладом для удосконалення законодавства нашої держави.

У юридичній літературі США, зокрема, 6-му виданні Юридичного словника Блека (Black's Law Dictionary)¹ презумпція визначається як правило, встановлене законом або судом, відповідно до якого наявність основного факту дає початок існуванню презюмованого факту, поки презумпція не буде спростована.

¹ Юридичний словник Блека видається в США на англійській мові з 1891 року і традиційно вважається авторитетним юридичним словником у США. Його видання започаткував Генрі Кемпбел Блек. У багатьох справах, що розглядались Верховним Судом США на нього робились посилання як на вторинне джерело права.

У американському праві проблема презумпцій досліджувалась дослідниками доказового права – М. Морганом та У. Тейером. М. Морган зазначає, що презумпції застосовуються в судовій практиці через те, що вони: здатні прискорити судовий розгляд, звільняючи одну сторону від доведення фактів, що презюмуються; базуються на вірогідності; у певних категоріях справ існують труднощі у забезпеченні законних компетентних доказів; інколи одна сторона має специфічні засоби доступу до доказів або специфічні знання про факти; окремі презумпції є бажаними для суспільства, оскільки виступають своєрідними соціально-правовими регуляторами. М. Морган підкреслював, що презумпції часто відображають звичний досвід про вірогідність зв'язку між основним і презюмованим фактом. Тому якщо сторона надала доказ достатній для підтримки висновку про правдивість основного факту, тягар переконання має покладатись на противника презумпції. Однак ця точка зору не знайшла відображення в законодавстві США.

Позиція У. Тейера отримала назву теорії «пузиря, що лопає»: коли противник презумпції надає доказ, що суперечить існуванню презюмованого факту, «пузир» презумпції лопає і презумпція зникає. Згідно цієї теорії презумпції підтримують лише передачу тягара надання доказів [252, с.131–132]. Наприклад, належним чином відправлений поштою лист (факт А), створює презумпцію, що адресат отримав лист (факт В). Спочатку сторона на користь якої існує презумпція повинна надати доказ, який би встановив, що на листі було вказано правильну адресу, оплачено вартість його пересилки та кинуту в поштову скриньку (все разом факт А). А інша сторона, яка ці факти заперечує, повинна надати докази про те, що вона не отримувала листа.

Порядок представлення та дослідження доказів у федеральних судах та магістратах встановлюється Федеральними правилами про докази США (від 01.07.1975 р.; у новій редакції від 01.12.1996 р.) (Federal Rules of Evidence; далі – Правила про докази) [374]. Правилами про докази регулюються

особливості застосування презумпцій по цивільних справах. Основною метою їх прийняття було забезпечення справедливості в здійсненні правосуддя, виключення невиправданих витрат, зволікання у розгляді судових справ, формування та удосконалення норм доказового права з метою встановлення істини при розгляді цивільних справ [3, с.49].

Коли розроблялись Правила про докази, спочатку Верховний Суд брав за основу теорію М. Моргана, але сенат відхилив цю пропозицію. Тому Правило 301 вимагає щоб сторона, яка заперечує презумпцію надала докази неіснування презумптивного факту, щоб спростувати презумпцію.

Згідно з Правилом 301, по всіх цивільних справах, якщо інше не передбачено актом Конгресу, презумпція покладає на протилежну сторону обов'язок доказування з метою її спростування або заперечення. Якщо презумпція є непереконливою, то тягар доведення на протилежну сторону вона не перекладає. Наприклад, якщо презумпція існує, то суддя інструктує журі, що якщо існує факт А, то існує факт Б, якщо сторона проти якої встановлена презумпція не переконає журі, що факт Б визнається неіснуючим, то презумпція не застосовується.

Слід зазначити, що Правило 301 не передбачає утворення нових презумпцій, воно лише регулює їх застосування. Цими правилами не регулюється застосування неспростовних презумпцій, тому вони не входять в сферу доказових правил. Правило 301 визначає відносини між двома фактами – основним фактом і фактом, що презюмується. Якщо основний факт доведений, то презюмований факт повинен прийматися як установленний, поки не буде спростований.

Слід зауважити, що цими Правилами регулюються особливості застосування презумпцій в цивільному судочинстві. Що ж стосується застосування презумпцій в кримінальному процесі, то суди штатів керуються власними кримінальними законами та прецедентною практикою. Так, у кримінальному законодавстві штату Нью-Йорк визначено презумпції, які застосовуються при розгляді кримінальних справ, а саме: презумпція

розсудливості (здорового глузду) відповідача; презумпція здатності відповідача відповідати перед судом; презумпція законності ордеру на обшук; презумпція невинуватості; презумпція законності вироку (який ґрунтується на достатній кількості юридичних фактів); презумпція надання ефективної допомоги захисником (адвокатом); презумпція конституційності нормативного акту [387].

Верховний Суд США прийняв кілька стандартних правил для федеральних судів, яких необхідно дотримуватись при застосуванні презумпцій у кримінальних справах: 1) між основним фактом і фактом, що презюмується повинен існувати сильний раціональний зв'язок; 2) тягар переконання журі щодо існування презюмованого факту повинен покладатись на сторону обвинувачення [375, с.925]. У окремих випадках тягар доказування може перекладатись на відповідача, якщо: 1) існує сильний раціональний зв'язок між елементами складу злочину і висновком, що заперечує невинуватість підсудного; 2) вірогідність того, що підсудний не зможе довести свою невинуватість є дуже низькою [375, с.934].

Слід зауважити, що в окремих штатах існують власні правові акти, що регулюють питання доказування та застосування презумпцій як по кримінальних, так і по цивільних справах. Так, Кодексом про докази Каліфорнії (California Evidence Code) [370] (далі – КпДК) особливості застосування презумпцій регулюються Розділом 5 «Тягар доведення; тягар надання доказів; презумпції та висновки». Стаття 600 КпДК визначає презумпцію як припущення про факт, що зобов'язує робити закон на основі іншого факту чи групи фактів, яке діє до того часу, поки не буде встановлено протилежне. Презумпції, що стосуються тягаря надання доказів формулюються для того, щоб полегшити процес встановлення конкретних фактів, щодо яких застосовується презумпція. Дана презумпція зобов'язує вважати презюмований факт існуючим, доки не будуть надані докази які б підтвердили його неіснування. Якщо такі докази будуть представлені, то суддя вирішує питання існування чи неіснування факту без урахування цієї

презюмпції (ст. 604). Презюмпція, що стосується тягара доведення покладає на сторону, що заперечує презюмпцію обов'язок довести неіснування факту, що презюмується (ст. 606).

Якщо презюмпція, яка стосується тягара доведення в кримінальних правовідносинах існує для встановлення будь-якого факту, що має відношення до вини відповідача, вона діє якщо факти, які призводять до її утворення, були доведені без будь-яких розумних сумнівів. У такому випадку відповідач повинен надати доказ, який би викликав невпевненість в існуванні презюмованого факту (ст. 607).

До презюмпцій, які безпосередньо пов'язані із тягарем доведення КпДК відносить наступні: зареєстрований шлюб вважається дійсним; право власності належить особі, яка володіє майном; презюмується, що службові обов'язки виконуються правильно. Але ця презюмпція не поширюється на питання законності арешту, який був здійснений без ордеру.

КпДК визнає існування неспростовних та спростовних презюмпцій. Наприклад, факти викладені в письмовому документі, підписаному сторонами, беззаперечно презюмуються достовірними – це неспростовна презюмпція. До спростовних презюмпцій згідно з КпДК відносяться: річ, передана однією особою іншій, презюмується власністю останньої; особа, що володіє замовленою для себе річчю за відповідну оплату, вважається такою, що оплатила цю річ тощо.

Таким чином, КпДК дає глибшу інформацію про застосування презюмпцій в судочинстві ніж це встановлено Федеральними правилами про докази. У цьому акті викладено презюмпції, які найбільш часто зустрічаються при розгляді справ та порядок перекладення тягара доказування згідно із презюмпціями, встановленими законом.

У судовій практиці США при застосуванні презюмпції має значення те, що презюмпція складається з основного та презюмованого фактів. Суддя може проінструктувати журі, про те, що основний факт може розцінюватись як «переконливий доказ» факту, що презюмується [375, с.920]. Коли

основний факт встановлено в процесі, то існування другого може бути виведено на основі звичайних правил про причину. Іншими словами, присяжні можуть презюмувати існування другого факту, якщо встановлено перший. У кожному випадку презумпція є вірогідною істиною. Статус презумпції є попереднім і тимчасовим, а не абсолютним і остаточним. Презумпція чинна до того часу, поки факти залишаються нез'ясованими [391, с.3–4]. Якщо презумпція спростовна, то є три способи за допомогою яких можна спростувати презюмований факт: по-перше, вказати на будь-який факт, який може посягти сумнів щодо існування презумпції; по-друге, навести достатню кількість фактів, які можуть спростувати вірогідний факт; по-третє, надати вагомі докази, які вказують на неіснування вірогідного факту [368, с.374].

Таким чином, роль презумпцій яскраво проявляється в процесі розгляду справ. У США застосування презумпцій в судочинстві регулюється правовими актами, які дають відповідь на ряд питань, що виникають у процесі, а саме: що слід вважати презумпцією, які із них є презумпціями права, які визнаються неспростовними, як впливає презумпція на процес розгляду справи, які наслідки вона викликає тощо. Недоліком в законодавстві США, на наш погляд, є те, що воно не дає відповіді на питання що є презумпцією факту, і як вони застосовуються у процесі.

Аналогічно до законодавства США, законодавство **Іспанії** відносить презумпції до засобів доказування. Розділ VI Цивільного процесуального кодексу Іспанії (*Ley de Enjuiciamiento Civil*; далі – ЦПК Іспанії) від 07.01.2000 р. присвячений загальній характеристиці презумпцій.

Іспанський дослідник С.А. Мовеллан стверджує, що законні презумпції у законодавстві Іспанії формулюються на основі спостережень за великою кількістю фактів, перевірених досвідом і в результаті виводиться презюмований факт, який може бути спростований. Законні презумпції закріплюються в законах [385, с.35]. Презумпції, встановлені законом звільняють сторону від доказування презюмованого факту в тій частині, в

якій цей факт встановлений. Такі презумпції допускаються лише в тому випадку, коли достовірність основного факту (із якого виходить презумпція) буде встановлено шляхом його доведення. Коли закон встановлює презумпцію, вона приймається як достовірний факт, поки не буде доведено протилежне. При формулюванні законних презумпцій необхідно враховувати те, що між основним фактом і фактом, що презюмується повинен існувати зв'язок. Презумпції закріплені законом допускають доказування протилежного, за винятком тих випадків, коли закон забороняє це робити (ст. 385 ЦПК Іспанії).

Серед законних презумпцій розрізняють неспростовні презумпції. На думку С.А. Мовеллан та М.С. Домінгез, неспростовні презумпції не є істинними припущеннями. М.С. Домінгез зазначав, що більшість іспанських вчених-процесуалістів заперечують юридичну значущість і корисність неспростовних презумпцій, їх вважають спадком минулого. Неспростовні презумпції не мають нічого спільного з поняттям «припущення», вони є далекими від доказового права. Якщо презумпція не допускає доказування протилежного, тоді ми насправді знаходимось поза сферою доказування, а відповідно, і поза сферою дії припущення [373, с.126]. Не дивлячись на несприйняття іспанськими вченими категорії неспростовна презумпція, ЦПК Іспанії дає їй право на існування (п. 3 ст. 385 ЦПК Іспанії).

Крім того, серед законних презумпцій іспанські вчені виділяють штучні презумпції. Їм не властива структура презумпції, але вони спричиняють юридичні наслідки. Так, п. 2 ст. 24 Конституції Іспанії від 27.12.1978 р. закріплює штучну презумпцію невинуватості, яка захищає обвинуваченого від незаконного засудження [145]. Презумпція невинуватості діє навіть поза сферою процесу доказування, вона має місце тоді, коли обмежуються права людини. Вона приймається як тимчасова правда і діє поки не буде доведено протилежне. Для того щоб вина була доведена, потрібно щоб не залишилось жодних сумнівів, що особа, яку обвинувачують є винною.

Іспанське законодавство встановлює ряд правил, що існують в судочинстві і прямо пов'язані з дією презумпції невинуватості: 1) ніхто не може вважатись винним, інакше як за рішенням суду, прийнятим в законному порядку; 2) існує лише два можливих варіанти: особа винна або невинна; 3) винуватість має бути доведена в судовому порядку; 4) вона повинна ґрунтуватись на достовірності фактів, які вказують на вину особи; 5) обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість; 6) ніхто не має права відноситись до обвинуваченого, як до винного [382, с.33].

Таким чином, штучні презумпції формулюються законодавчим органом. Законодавець надає їм презумптивної форми задля забезпечення та дотримання вимог справедливості та гуманності під час розгляду справ.

Презумпції, що закріплюються у законах не потребують доведення, оскільки їх істинність презюмує закон. Прикладами законних презумпцій за законодавством Іспанії є: презумпція батьківства (ст. 116 Цивільного кодексу Іспанії; *Código Civil Español*; далі – ЦК Іспанії), згідно з якою батьком дітей, які народились після укладення шлюбу та протягом 300 днів після його розірвання, вважається чоловік матері; презумпція права власності (ст. 438 ЦК Іспанії), згідно з якою, особа, що володіє майном на законних підставах, презюмується його власником; презумпція хорошого стану зданого в оренду нерухомого майна (ст. 1562 ЦПК Іспанії), згідно з якою вважається, що орендар отримав нерухомість в хорошому стані, якщо в договорі про це не зазначено, поки не буде доведено протилежне [372] тощо. У більшості випадків факти, що презюмуються законом підтверджуються на практиці. Винятком є лише штучні презумпції, існування яких зумовлене прагненням законодавця захистити права та інтереси найменш захищеної сторони у процесі.

На відміну від законних презумпцій, судові презумпції формулюються не законодавцем. Зв'язок між основним фактом та презюмованим встановлюється не законом, а суддею, на основі його досвіду та практичної діяльності. Починаючи з прийнятого чи перевіреного факту, суд може в ході

процесу припускати достовірність іншого факту, якщо між цими фактами існує прямий зв'язок. Це положення повинно містити обґрунтування, відповідно до якого суд встановив презумпцію. Сторона проти якої встановлено судову презумпцію, завжди може спростувати її доведенням протилежного (ст. 386 ЦПК Іспанії) [380]. Щодо тягара доказування, то на думку Х.Д. Мендоца, між законними та судовими презумпціями існує різниця. Законна презумпція розподіляє тягар доказування таким чином, що відповідач повинен довести невідповідність законної презумпції до даного випадку, якщо він хоче уникнути тих наслідків, які встановлені даною презумпцією. У судовій презумпції логічне судження судді базується на зв'язку між фактами, що виявився внаслідок його розумової діяльності. На відміну від законних презумпцій, які вимагають переконливих доказів, спростувати судову презумпцію може навіть малопереконливий доказ, який може викликати сумнів щодо існування базового або презюмованого факту. Тоді ця презумпція не буде переконливою, і перестане існувати [385, с.66–67].

Значна увага приділяється проблемі судових презумпцій у рішеннях Верховного та Конституційного судів Іспанії, а особливо порядку їх застосування. Так, у рішенні Верховного Суду Іспанії від 20.06.1991 F.J.2° (R.J. 1991/ 4527) встановлюється, що судові презумпції, в їх правовому значенні, передбачають логічний процес, за допомогою якого суддя, мотивуючи свої висновки від відомих фактів, вважає встановленим інший факт, достовірність якого прямо визначити неможливо, тому застосовує більш легкий спосіб – метод індукції [385, с.48]. У рішенні Верховного Суду Іспанії від 12.04.2004 F.J.8° (R.J. 2004/ 2611) зазначено, що презумпція складає інтелектуальну операцію, а в рішенні Верховного Суду Іспанії від 17.09.2002 F.J.3° (R.J. 2002/ 7831) презумпція розуміється як інтелектуальна доказова діяльність судді [385, с.47].

Рішенням Конституційного суду Іспанії від 04.04.2005 р. (186/2005) встановлено обов'язкові умови, які дозволяють застосування судових

презумпцій, а саме: 1) сукупність більше ніж одного факту, що має важливе значення; 2) ці факти повинні бути перевіреними; 3) існування точного і прямого зв'язку між основним фактом і презюмованим; 4) відсутність факту, який би вказував на протилежне; 5) відсутність альтернативних пояснень наявності доказів; 6) мотивування рішення; 7) забезпечення законної процедури прийняття рішення. При цьому слід пам'ятати, що висновок який випливає з презумпції не є обов'язковим, а презюмований факт є вірогідним і може бути спростований [385, с.116–117].

Судові презумпції є допоміжним засобом, який має право застосовувати суддя на власний розсуд. У рішенні Верховного Суду Іспанії від 17.04.1991 F.J.2° (R.J. 1991/ 2585) зазначено: якщо суддя не застосовує цей засіб доказування, щоб обґрунтувати рішення, яке він виносить – він не порушує законодавство [385, с.113].

Рішення Верховного Суду Іспанії від 25.11.1988 F.J.3° (R.J. 1988/ 8709) згідно з яким, презумпції не можуть застосовуватись коли існують прямі докази, не знайшло підтримки серед іспанських вчених. На думку С.А. Мовеллана, без презумпції не може вважатись завершеним будь-який доказ [385, с.95–96]. За допомогою презумпції можна дати оцінку прямому доказу, як тільки зрозуміло, що основний факт є беззаперечним [385, с.107].

Судові презумпції є ефективними, але вони не можуть замінити або суперечити законним презумпціям. Щодо застосування законних презумпцій, то в даному випадку можливості судді обмежені законом. Судді нічого не залишається окрім того як прийняти законну презумпцію, навіть якщо він сумнівається. Тому застосування судових презумпцій є найбільш оптимальним для судді. У рішенні Верховного Суду Іспанії від 23.04.1998 F.J.3° (R.J. 1998/ 6199) зазначено, що у презумпціях, із базового факту можуть впливати інші факти, відповідно до яких, суддя обирає найбільш прийнятний, що співпадає з іншою частиною доказів по справі [385, с.119].

Спростування презумпції здійснюється в судовому процесі. Презумпція може бути спростована під час розгляду справи у першій інстанції та через

апеляцію. Якщо під час розгляду справи у першій інстанції суддя відмовив у прийнятті доказів, що висуваються для доказування основного факту презумпції, як таких, що не впливають на результат розгляду справи, то це може послужити причиною апеляційного оскарження такого рішення. Заперечення рішення, яке не допускає доказування за допомогою презумпцій, буде ґрунтуватись на бажанні сторони скористатись цією презумпцією. У апеляційній скарзі слід вказувати презумпцію, яка могла б бути застосована. Якщо судова презумпція була утворена під час оцінки доказів, або внаслідок внутрішнього переконання судді, а результати прийняття такого рішення не відображено у його мотивувальній частині, тоді встановлення такої презумпції теж підлягає перевірці [385, с.155–156].

У рішенні Верховного Суду Іспанії від 13.06.1989 F.J.2° (R.J. 1989/ 4629) зазначено, що є недопустимим коли основою судової презумпції служить неперевірений факт [385, с.183]. Отже, якщо судова презумпція, що була застосована під час розгляду справи, була сформульована на основі неперевіреного факту, то це рішення підлягає оскарженню. Теж стосується зв'язку між основним та презюмованим фактом у судовій презумпції. Якщо зв'язок між фактами, що складають судову презумпцію був нераціональний, тобто його важко пояснити за допомогою логіки, то рішення прийняте, з посиленням на таку презумпцію має бути оскаржене. Рішення Верховного Суду Іспанії від 14.11.1997 р. F.J.1.° (RJ 1997/ 7883) встановлює, що якщо презумпція сформульована судом базується на нелогічних та маловірогідних висновках, то вона не має права на існування [385, с.178].

Порушення застосування ст. 385, 386 ЦПК Іспанії, якими регулюється порядок застосування презумпцій в судовому процесі, трактуються як недодержання процесуальних норм. Якщо суддя не застосував законну презумпцію, то це положення теж може бути оскаржене, але це не стосується судових презумпцій. Як ми вже зазначали вище, практика Верховного Суду Іспанії дозволяє застосовувати судові презумпції на власний розсуд.

Таким чином, за законодавством Іспанії є два види презумпцій – законні та судові. Серед законних презумпцій виділяються неспростовні, існування яких офіційно передбачено п. 3 ст. 385 ЦПК Іспанії. Іспанські вчені виділяють із числа законних штучні презумпції. Ст. 385 та 386 ЦПК Іспанії окреслюють особливості застосування презумпцій в практичній діяльності. Крім того, окремі аспекти використання презумпцій в судовій практиці окреслено в рішеннях Верховного та Конституційного судів Іспанії, що значно спрощує роботу суддів. Недоліком в законодавстві Іспанії є те, що у ньому не визначається поняття «презумпція».

На відміну від законодавства Іспанії, у Цивільному кодексі **Франції** (далі – ЦК Франції) дається визначення презумпції, якою є висновок, який закон або суддя робить із відомого факту про невідомий (ст. 1349 ЦК Франції).

Законною визнається презумпція, що пов'язана спеціальним законом з деякими діями і фактами, до яких відносяться: 1) дії, які закон оголошує нікчемними, оскільки вони припускаються вчиненими з порушенням положень закону; 2) сила, яку закон надає судовому рішення; 3) сила, яку закон пов'язує із зізнанням, зробленим стороною (ст. 1350 ЦК Франції).

Законна презумпція звільняє особу від необхідності надавати докази, на користь якої існує ця презумпція. Жоден доказ не приймається проти законної презумпції, якщо на цій підставі закон визнає недійсними певні дії чи відмовляє в судовому позові, якщо тільки немає застереження про допустимість доведення протилежного (ст. 1352 ЦК Франції) [333, с.734–735].

До законних презумпцій ЦК Франції відносить наступні презумпції: презумпція безвісної відсутності (ст. 112 – 121 ЦК Франції); презумпція батьківства (ст. 312 – 318 ЦК Франції); презумпція виживання (ст. 720 ЦК Франції); презумпція законної сили судового рішення (ст. 1351 ЦК Франції); презумпція вини (ст. 1792 ЦК Франції) тощо.

Для прикладу, розглянемо особливості застосування презумпції законної сили судового рішення (*res judicata pro veritate habetur*). У ст. 1351 ЦК Франції зазначено, що сила судового рішення поширюється лише на предмет самого рішення. Необхідно щоб річ яка вимагається була та ж сама; щоб позов існував між тими самими сторонами та обґрунтовувався тими ж причинами [333, с.735]. Як зазначає Л. Жюлліо де ла Морандьєр, сила судового рішення обґрунтовується головним чином міркуваннями публічного порядку, який вимагає щоб розгляд судових справ не затягувався. Безумовно судді не застраховані від помилкових оцінок, але нове судове рішення також пов'язане з ризиком помилок. Тому доцільно, щоб перше рішення, якщо воно винесене з урахуванням всіх вимог, що гарантують його законність та справедливість, поклало кінець суперечці. Рішення, що винесене по суті справи наділене властивістю виключності, причому не має значення чи підлягає рішення оскарженню у апеляційному чи касаційному порядку. Поки рішення не оскаржене, воно вважається законним. Для того щоб судове рішення втратило цю властивість, потрібно його відмінити судом вищої інстанції або ж оскаржити з тимчасовим припиненням його виконання. Властивість виключності притаманна не мотивувальній, а лише регулятивній частині рішення. Для того щоб сторона могла висунути заперечення проти винесеного рішення, необхідно дотримуватись трьох умов зазначених у ст. 1351 ЦК Франції: 1) тотожності предмету; 2) тотожності підстави; 3) тотожності сторін та їх процесуального положення [185, с.212–213].

Отже, презумпція законної сили судового рішення згідно із цивільним законодавством Франції є спростовною. Судове рішення вважається законним до того часу, поки не буде встановлено протилежне рішенням суду вищої інстанції.

Презумпції встановлені законом є обов'язковими для правозастосовників. Як зазначає французький вчений Ж.-Л. Бержель, легальні презумпції приписуються законом певним фактам і виражаються у переміщенні предмету доказу. Тому презумпції часто стають вирішальним

фактором, що зобов'язує зробити поступку для однієї сторони, виходячи із міркувань правової політики і певних цінностей, які закон намагається захищати [33, с.506–507].

Крім того, ЦК Франції ще виділяє «презумпції людини», за допомогою яких суддя вільно виводить факти із непрямих свідчень і обставин, що роблять ці факти вірогідними. У ст. 1353 ЦК Франції зазначено, що презумпція, яка не встановлена законом, залишається на розсуд судді, який повинен робити лише серйозні, точні припущення, і лише в тих випадках, коли закон допускає показання свідків, якщо тільки акт не опротестовується як незаконний, або прийнятий внаслідок обману, що мав місце [333, с. 736].

На думку Ж.-Л. Бержель, «презумпції людини» можуть мати місце в тих ситуаціях, коли факти не піддаються доказуванню. Їх завдання полягає в тому, щоб виводити невідомі факти із відомих. На відміну від законних, «презумпції людини», витікають із людського фактору, тому в них немає чітко окресленої сфери застосування. Суддя має право вільної оцінки по відношенню до цього виду презумпцій [33, с.509–510].

Отже, ЦК Франції дає визначення презумпції та класифікує їх на презумпції закону та ті, що може робити суддя в ході судового процесу. Крім того, ЦК Франції дає визначення законних презумпцій і виділяє найбільш вживані із них, а саме: презумпцію батьківства, безвісної відсутності, законної сили судового рішення та ін. На відміну від законних презумпцій, де законодавець охарактеризував коло проблем, коли вони можуть мати місце, застосування «презумпції людини» залишається на розсуд судді.

У законодавстві **Російської Федерації** (далі – РФ) значна кількість нормативно-правових актів містить презумпції, а саме: Конституція РФ від 12.12.1993 р., ЦК РФ від 30.11.1994 р., ЦПК РФ від 14.11.2002 р., КпАП РФ від 30.12.2001 р., Податковий кодекс РФ від 31.07.1998 р., СК РФ від 29.12.1995 р., Арбітражний процесуальний кодекс РФ від 24.07.2002 р., КК РФ від 13.06.1996 р. та інші [138]. Найбільш поширеними в судовій практиці є наступні презумпції: презумпція невинуватості (ст. 49 Конституції РФ; ст.

108 Податкового кодексу РФ); презумпція знання закону (ч. 2 ст. 15 Конституції РФ); презумпція невизнання зворотної сили закону (ст. ч.1 ст. 54 та ст. 57 Конституції РФ); презумпція добросовісності учасників цивільних правовідносин (ч. 3 ст. 10 ЦК РФ); презумпція винуватості особи, що завдала шкоду (ст. 1064 ЦК РФ); презумпція визнання факту встановленим чи спростованим, для з'ясування якого була призначена експертиза, внаслідок ухилення сторони від участі в ній (ст. 74 ЦПК РФ); презумпція нерозуміння особою до досягнення 14 – 16 років суспільної небезпеки свого діяння (ч. 1, 2 ст. 20 КК РФ); презумпція законності судового вироку (ст. 70, 73 КК РФ); презумпція втрати суспільної небезпеки вчиненого правопорушення та особи, що його вчинила, із закінченням встановлених законодавством термінів давності, з моменту вчинення діяння (ст. 78, 83 КК РФ) тощо. Слід зазначати, що презумпції, закріплені у законодавстві РФ є подібними до презумпцій вітчизняного законодавства.

Крім презумпцій, закріплених в законодавстві, судді розглядаючи справи, вдаються до формулювання судових презумпцій. Так, Ю.О. Серіков, аналізуючи акти Конституційного суду РФ, виявив наступні презумпції сформульовані в результаті конституційного тлумачення норм права: презумпцію відповідності діяльності законно обраних представницьких органів суб'єктів РФ, Конституції та законодавству РФ; презумпцію конституційності положень федерального законодавства; презумпцію добросовісності та розумності дій конституційних органів; презумпцію добросовісності платника податків; презумпцію добросовісності законодавця та його відданість загальним правовим принципам. За логічною структурою та функціями, вони не відрізняються від законних презумпцій. За змістом своїх процесуальних функцій, ці презумпції перерозподіляють між сторонами тягар доказування, звільняючи одну із сторін від доведення факту, що презюмується. Це дозволяє прискорити процес розгляду справи та обґрунтовувати судові рішення на факті, що презюмується, за умови, що він не був спростований. Презумпції сформульовані Конституційним судом РФ,

містяться в мотивувальній частині рішень і є аргументами, на яких базується винесене рішення [272, с.2–3]. Таким чином, в результаті діяльності Конституційного суду РФ, з'явилися нові презумпції, які раніше не були закріплені в законодавстві та не застосовувались в судовій практиці.

Аналізуючи практику судів РФ, російські науковці доходять висновку, що в окремих випадках при застосуванні презумпцій, мають місце нечіткість формулювання та порушення їх застосування. А.П. Самсонов, розглядаючи проблеми застосування на практиці презумпцій, вказує на серйозні порушення щодо їх практичного застосування. Зокрема, що стосується презумпції невинуватості, то лише за перше півріччя 2009 року Судовою колегією по кримінальним справам Верховного Суду РФ відмінено вироки та постанови стосовно 117 чоловік [269, с.22]. У зв'язку з цим автор доходить висновку, що проблема застосування презумпцій на практиці потребує подальших розробок. Ю.О. Серіков вказує на невирішеність в ЦПК РФ та АПК РФ, проблеми процесуальних функцій презумпцій. Учений наголошує, що це продовжує існування радянських стереотипів у ставленні до презумпцій: вони розглядаються як елементи необов'язкові для суду, які він може застосовувати за внутрішнім переконанням. Суди або намагаються уникати згадок про наявність презумпції в справі, або ж бачать презумпції там, де їх немає [273, с.189–190]. Отже, проблеми пов'язані із застосуванням презумпцій в судовій практиці зумовлені тим, що законодавство РФ не містить приписів, які б регулювали ці питання. Крім того, в російській правовій науці визначення презумпції є доктринальним. Тому необхідно включити в російське законодавство визначення поняття «презумпція», розкрити її структуру та функції в процесі розгляду справ.

На основі аналізу досвіду зарубіжних країн щодо використання презумпцій, ми можемо констатувати що в США, Іспанії та Франції особливості їх застосування регулюються на законодавчому рівні. Зокрема, у США це питання регулюється на федеральному рівні – Федеральними правилами про докази США, а на рівні штатів – законами, що регулюють

особливості доказування (для прикладу нами був розглянутий КпДК). В Іспанії особливості застосування презумпцій регулюються ЦПК Іспанії, а у Франції – ЦК Франції. У цих правових актах більша увага приділяється законним презумпціям та особливостям їх застосування. Законодавством цих країн допускається існування судових презумпцій, при цьому не окреслюється сфера їх використання. По-іншому проблема презумпцій визначена у законодавстві РФ, в якому презумпції містяться в різних нормативно-правових актах, але при цьому не дається їх визначення та не формулюються їх процесуальні функції.

Слід зауважити, що законодавство України теж не дає відповіді на питання що є презумпцією, не встановлює особливості їх застосування. При цьому воно містить значну кількість презумпцій. Тому досвід зарубіжних країн буде корисним для удосконалення законодавства нашої держави у сфері застосування презумпцій.

3.3. Стан та перспективи застосування презумпцій у судовій практиці України

Правозастосовна практика акумулює у собі досвід застосування державно-владними компетентними органами як матеріальних, так і процесуальних правових норм [64, с.82]. Вона пов'язана з вирішенням юридичних справ шляхом винесення компетентними суб'єктами обов'язкових індивідуально-конкретних приписів для визначених адресатів [126, с.20]. Однією із форм правозастосовної практики є судова практика. Як зазначає Д.Ю. Хорошковська, судова практика на сьогодні є постачальником інформації щодо необхідності вдосконалення українського законодавства та прогресивних напрямків у правотворчій і правозастосовній діяльності [338, с.91].

Проблеми застосування діючого законодавства та питання, що стосуються функціонування судової системи набувають у сучасних умовах

особливого значення. Одним із важливих аспектів цієї проблематики є питання застосування презумпцій у судовій практиці. Особливої актуальності це питання набуває з огляду на те, що з кожним роком кількість презумпцій в законодавстві України зростає і їх все частіше застосовують судді на практиці. Як справедливо відзначив О.Т. Боннер, судова практика користується презумпціями в усіх випадках, коли суд встановлює презюмуючий факт не на основі достовірно підтверджуючих доказів, а на основі припущення, що випливає із інших фактів [38, с.127]. Але необхідно зауважити, що застосування презумпцій в судовій практиці пов'язане з рядом проблем: по-перше, законодавство не дає визначення «презумпції»; по-друге, більшість законних презумпцій закріплюються «непрямо», що ускладнює їх виявлення в нормах права; по-третє, на законодавчому рівні відсутні приписи щодо порядку їх застосування тощо.

Дослідження особливостей застосування презумпцій у судовій практиці та вироблення рекомендацій з цього питання є необхідним, з огляду на те, що практичне застосування презумпції отримали в основному в судовому процесі, незалежно від їх закріплення в нормах матеріального чи процесуального права.

На сучасному етапі у процесі розгляду справ судді найчастіше застосовують презумпції, що містяться в законах, підзаконних та міжнародно-правових актах. Аналіз судових справ, що знаходяться в Єдиному державному реєстрі судових рішень України, дає змогу констатувати, що судді з 01.01.2006 року по 31.12.2010 року застосували презумпції у 10822 справах. З них у 2006 році – у 298, у 2007 році – у 811, у 2008 році – у 1347, у 2009 році – у 3204, у 2010 році – у 5162 справах [100]. Як бачимо, тенденція до застосування презумпцій з кожним роком зростає.

Серед законних презумпцій важливе місце посідає презумпція невинуватості. Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» № 9 від 01.11.1996 р. зазначено, що при розгляді кримінальних справ має суворо

додержуватись закріплений у ч. 1 ст. 62 Конституції України принцип презумпції невинуватості, згідно з яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. При цьому неприпустимо покладати на обвинуваченого (підсудного) доведення своєї невинуватості. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь останньої [240]. Проблема застосування презумпції невинуватості на сучасному етапі в судовій практиці пов'язана з тим, що дана презумпція переважно застосовується у кримінальному процесі.

Нами відзначалось, що принцип презумпції невинуватості має загальноправове значення та поширюється на інші правовідносини, зокрема трудові, адміністративні, податкові тощо. Так, у Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії реформування податкової системи» № 1612 – р від 23.12.2009 р. зазначено, що принцип презумпції невинуватості застосовується до платника податку в поєднанні з гнучкою системою впливу на порушників податкового законодавства [263]. Це означає, що тягар доведення вини платника податку покладається на податковий орган. Платник податку вважається невинуватим, поки не буде доведено протилежне. Необхідно зауважити, що презумпція невинуватості платника податку прямо не передбачена Конституцією України та Податковим кодексом України (далі – ПК України). Так, відповідно до п. 22 ст. 56 ПК України від 02.12.2010 р. якщо платник податків оскаржує рішення податкового органу до суду, обвинувачення особи в ухилі від сплати податків не може ґрунтуватись на такому рішенні контролюючого органу до остаточного вирішення справи судом. Як бачимо, в цій нормі презумпція невинуватості закріплена непрямо, її можна виявити лише за допомогою тлумачення. На наш погляд, це ускладнює застосування принципу презумпції невинуватості при розгляді податкових справ. Тому було б доцільно прямо закріпити принцип презумпції невинуватості у ПК України, сформулювавши

його таким чином: платник податків вважається невинуватим у вчиненні податкового правопорушення, поки його вина не буде встановлена рішенням суду, що набрало законної сили. З огляду на загальноправове значення принципу презумпції невинуватості, було б доцільно прямо закріпити його у галузевих нормативно-правових актах. Це спонукатиме правозастосовників керуватись даним принципом в судовій практиці, і не лише у кримінальному процесі.

Принцип презумпції невинуватості повинен дотримуватись під час розгляду кожної справи, де має місце обвинувачення особи у вчиненні правопорушення чи злочину. Дана презумпція значно спрощує судовий процес, по-перше, звільняючи одну із сторін від доведення фактів, що презюмуються, і, по-друге, розподіляючи тягар спростування фактів, які закон визнає за існуючі. Так, суд, послуговуючись презумпцією невинуватості, фактично економить процесуальні засоби та зусилля. Пасивність у наданні доказів, що спростовують презумпцію невинуватості, практично означає програш справи тим, хто звинувачує [267, с.13].

Окрім презумпції невинуватості, яка без перебільшення є однією із найважливіших презумпцій, законодавство України містить ряд інших презумпцій, які широко застосовуються на практиці. Наприклад, в адміністративному судочинстві застосовується міжгалузєва презумпція винуватості, що викладена в ст. 71 КАС України. Презумпція винуватості покладає на суб'єкта владних повноважень обов'язок аргументовано, посилаючись на докази, довести правомірність свого рішення, дії чи бездіяльності та спростувати твердження позивача про порушення його прав, свобод чи інтересів. Наприклад, у справах про порушення Правил дорожнього руху, інспектор ДАІ є суб'єктом владних повноважень, він зобов'язаний надати суду всі документи та матеріали, які можуть бути застосовані як докази у справі, незалежно від того, на чию користь вони можуть бути використані – на користь відповідача чи позивача [239].

Таким чином, презумпції розподіляють обов'язки по доказуванню так, що одну сторону – звільняють від доведення презюмованого факту, але не позбавляють права надавати докази для аргументації своїх вимог, а на іншу – покладають тягар спростування презумпції.

Важливим є питання спростування презумпцій у процесі розгляду справ. Особливості спростування презумпцій ми розглянемо на прикладі презумпції батьківства. Такі справи порушуються у випадку невідповідності запису про батьків (матері чи батька) справжньому походженню дитини. Право на звернення до суду мають особи, які записані як батько чи мати дитини, а також особи, які вважають себе батьками дитини, навіть якщо вони помиляються з приводу свого батьківства чи материнства. Предметом доказування є встановлення факту невідповідності зробленого запису у Книзі реєстрації народжень про батька чи матір дитини, дійсному походженню дитини. Тому предмет доказування у випадках заперечення актового запису, що зроблений на основі презумпції батьківства, залежить від того на якій підставі заперечується актовий запис про батька дитини. У зв'язку з цим суд, приймаючи позовну заяву, повинен встановити чи відноситься позивач до категорії осіб, які мають право заперечувати актовий запис про батьківство, чи ні.

При розгляді таких справ суд повинен завжди керуватись презумпцією батьківства, закріпленою в ст. 122 СК України. При визначенні батьківства юридичне значення має факт зачаття дитини у шлюбі. При цьому строк із моменту припинення шлюбу до моменту народження дитини не повинен перевищувати десяти місяців. Презумпція батьківства тлумачиться так: дитина народжена у встановлений законом період – зачата від чоловіка матері. Базовим фактом цієї презумпції буде факт народження дитини у терміни встановлені законодавством, а фактом, що презюмується – те, що дитина народжена від чоловіка матері. Для того, щоб ця презумпція була спростована можна доводити неіснування як базового факту, так і факту, що презюмується. Слід зауважити, що тягар спростування цієї презумпції

покладається на сторону, яка намагається її спростувати. Згідно зі ст. 136 СК України особа, яка записана батьком дитини має право заперечити своє батьківство, пред'явивши позов щодо виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини. Наприклад, якщо чоловік у судовому порядку намагається довести невідповідність зробленого запису у Книзі реєстрації народжень про себе як про батька, то для спростування базового факту, достатньо представити переконливі докази факту народження дитини після спливу десяти місяців з моменту припинення шлюбу. Тоді подальший розгляд справи втрачає сенс. Для того, щоб спростувати факт що презюмується, позивач зобов'язаний надати докази відсутності кровного споріднення з дитиною або докази невідповідності зробленого запису встановленим на момент реєстрації народження дитини правилам його здійснення; в окремих випадках докази про відсутність згоди або примушування його на встановлення батьківства.

Отже, за загальним правилом, тягар спростування презумпції покладається на сторону, яка має намір її заперечити.

Якщо предметом судового спору є відносини, які безпосередньо не охоплюються презумптивною нормою, але при цьому презумпція має непряме відношення до справи, то суддя повинен керуватись цією презумпцією, якщо вона не буде спростована. Розглянемо приклад справи про стягнення аліментів. Позивачка звернулась до суду з позовом, який мотивувала тим, що з 1994 р. по 1998 р. її донька громадянка А., перебувала з відповідачем в зареєстрованому шлюбі, від якого має дитину, яка проживає на цей час з нею та знаходиться на її утриманні. Рішенням органу опіки та піклування вона призначена опікуном дитини. Рішенням суду від 18.10.2001р. донька позбавлена батьківських прав щодо дитини і на цей час відбуває покарання в місцях позбавлення волі. Відповідач мешкає окремо, матеріальної допомоги на утримання дитини не надає, хоча має таку можливість, оскільки працездатний і займається підприємницькою діяльністю. Позивачка просить стягнути з відповідача аліменти в розмірі 1/4

частини його заробітку (доходу) щомісячно. Відповідач позов не визнав, посилаючись на те, що не є батьком дитини та надав фотокопію висновку спеціаліста від 04.11.2004 р., у якій це підтверджено. У Свідоцтві про народження дитини батьком записаний відповідач. Заперечуючи своє батьківство, відповідач не надав суду доказів щодо виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини, як того вимагають статті 10 і 60 ЦПК України. Своім правом на зустрічний позов не скористався. Керуючись презумпцією батьківства, суд дійшов висновку, що зібрані у справі докази та їх належна оцінка вказують на наявність підстав для повного задоволення позову [258]. У подібних справах суддя повинен виходити із презумпції батьківства, якщо вона не буде спростована.

Отже, розглянувши особливості спростування презумпцій закріплених у законодавстві, на прикладі презумпції батьківства (ст. 122 СК України) та презумпції винуватості суб'єкта владних повноважень (ст. 71 КАС України) ми можемо відзначити, що презумпція не звільняє одну із сторін від необхідності надавати докази, вона розподіляє обов'язки по доказуванню таким чином, що спростувати презумпцію повинна сторона, яка її заперечує. Інша сторона повинна надати докази підтвердження базового факту презумпції. Для того, щоб прискорити розгляд справи та спростувати презумпцію, достатньо надати переконливі докази неіснування базового факту презумпції, який послужив основою утворення самої презумпції. Тоді зникає необхідність спростовувати факт, що презюмується.

Із числа законних презумпцій виділяються неспростовні. Особливість цих презумпцій полягає у тому, що вони не можуть бути спростовані у процесі розгляду справ, оскільки законодавець не передбачив можливості їх спростування. Вони виражені у законодавстві в аксіоматичній формі. Як вірно зазначив Ю.Г. Зуєв, неспростовність презумпцій є своєрідним вираженням волі законодавця в імперативній формі і використовується для чіткої регламентації положень при правовому регулюванні [115, с.91]. Неспростовні презумпції значно скорочують процес доказування при

встановленні фактичних обставин справи, оскільки виключають факт, що презюмується із предмету доказування. Наприклад, презумпція знання нормативно-правових актів, передбачає, що кожен громадянин повинен знати зміст нормативно-правових актів, якщо вони належним чином опубліковані. У Конституції України ця презумпція викладена в імперативній формі, що значно спрощує роботу судових органів, звільняючи їх від необхідності кожного разу перевіряти факт знання відповідних норм законодавства громадянами.

Таким чином, роль неспростовних презумпцій у судовому процесі полягає у тому, що вони звільняють від необхідності доводити факти, що презюмуються законом, як беззаперечні.

Отже, ми розглянули основні аспекти застосування законних презумпцій судовими органами. Але окрім законних презумпцій, які судді зобов'язані застосовувати в силу їх закріплення у законодавстві, уповноважені на це судові органи, можуть формулювати судові презумпції.

Як відомо, норми права поширюють свою дію на велику кількість суб'єктів і ситуацій. Водночас вони реалізуються в конкретних діях осіб в конкретних випадках. Отже, виникає потреба деталізувати й розкрити зміст норми права, вираженої в загальній та абстрактній формах, і таким чином наблизити її до конкретних дій суб'єкта та ситуацій. Відповіді на ці питання можна отримати лише шляхом тлумачення [59, с.15]. Судове тлумачення є обов'язковою складовою всієї судової діяльності як форми правозастосування. Не надати суду право тлумачити означало б відібрати у нього можливість застосовувати закон [276, с.7].

Аналіз судової практики дозволив встановити, що вищі судові органи у своїх роз'ясненнях, постановках та ухвалах вдаються до формулювання судових презумпцій.

Так, Рекомендаціями Вищого Господарського суду України «Про практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин» від 28.12.2007 р. № 04-5/14 встановлено

презумпцію легітимності рішень органів управління господарського товариства [251], згідно якої, відповідні рішення вважаються такими, що відповідають закону, якщо судом не буде встановлено інше; Постановою Вищого Арбітражного суду України «Про перевірку рішення Вищого арбітражного суду України про визнання недійсним наказу Мінмашпрому України від 26.04.1994 року № 626» від 15.06.1994 р. № 04-1/ЦА-8/75-16/52 сформульовано презумпцію наявності у державного підприємства права повного господарського відання [234]. У Постанові зазначено, що ця презумпція може бути оскаржена до суду; Рішенням Конституційного Суду України від 17.10.2002 року № 17-рп/2002 у справі щодо повноважності Верховної Ради України, Конституційний Суд України звернув увагу на презумпцію відповідальності у роботі народних депутатів України [256]. Зі змісту цих рішень випливає, що презумпції є обов'язковими вимогами, з якими судовий орган пов'язує настання конкретних юридичних наслідків. Тобто вони впливають на розгляд юридичної справи. Аналіз цих рішень показує, що, встановлюючи ці презумпції, судові органи не вдаються до роз'яснень з приводу їх формулювання, а навпаки обґрунтовують з їх допомогою певні законодавчі положення.

Процес утворення презумпції є інтелектуальною операцією, за якої спочатку здійснюється умовивід, а потім формулюється презумпція. Презумпція складається з трьох елементів: базового і презюмованого фактів, та зв'язку між ними, який повинен бути раціональним. Враховуючи дану структуру презумпції судовий орган при формулюванні презумпції повинен роз'яснювати: який факт є базовим, а який презюмованим; чи підлягав перевірці базовий факт у минулому; чи є раціональним зв'язок між базовим фактом та фактом, що презюмується.

Тому для того щоб судові презумпції відповідали структурі презумпції потрібно не допускати, щоб в основу презумпції був покладений неперевірений факт. Причому базовий факт презумпції повинен повністю заслуговувати на довіру, він повинен неодноразово бути підтверджений на

практиці, оскільки необґрунтоване застосування презумпції, може спричинити негативні юридичні наслідки. Крім того, презумпції сформульовані судовими органами не можуть замінити чи суперечити законним презумпціям.

Отже, при формулюванні судової презумпції, суддя повинен слідкувати, щоб між базовим фактом і презюмованим існував раціональний зв'язок. Крім того, у рішенні, яким встановлюється презумпція повинно міститись обґрунтування, відповідно до якого суд встановив презумпцію.

Від судових презумпцій слід відрізнити фактичні, які у нормах права не закріплюються, але можуть застосовуватись суддею під час розгляду справ. Застосування таких презумпцій базується на висновках та узагальненнях практичної діяльності та досвіду судді.

Прикладом фактичної презумпції є презумпція, що майно (в тому числі грошові суми, цінні папери тощо), яке є у відповідача на момент пред'явлення позову до нього, може зникнути, зменшитись за кількістю або погіршитись за якістю на момент виконання рішення [238]. На основі цієї презумпції суди для збереження майна, що знаходиться у володінні відповідача, основним заходом обирають його арешт. Дане припущення є достатньо обґрунтованим і застосовується в судовій практиці. Ця презумпція була вперше проголошена у Роз'ясненнях Вищого арбітражного суду України від 23.08.1994 р. № 02-5/611 як умова застосування заходів до забезпечення позову і спрямована на запобігання можливим порушенням майнових прав чи інтересів юридичної або фізичної особи [262]. Аналіз судової практики свідчить, що дану презумпцію активно застосовують судді під час розгляду справ. У подальшому ця презумпція була розтлумачена в Постанові Вищого господарського суду України від 13.08.2008 р. у справі № 6/166. У ній йдеться про те, що у випадку звернення сторони із заявою про забезпечення позову, заявник повинен обґрунтувати причини такого звернення. Питання задоволення заяви сторони у справі про застосування заходів забезпечення позову вирішується судом в кожному конкретному

випадку виходячи з характеру обставин справи, що дозволяють зробити припущення про ускладнення чи унеможливлення виконання рішення суду у випадку невжиття заходів забезпечення позову [237]. У Постанові Вищого господарського суду від 15.08.2007 р. у справі № 7/264 роз'яснюється, що розглядаючи заяву про забезпечення позову, суддя має з урахуванням доказів, наданих позивачем на підтвердження своїх вимог, пересвідчитися у тому, що між сторонами дійсно виник спір та існує реальна загроза невиконання чи ускладнення виконання можливого рішення суду про задоволення позову. В ухвалі про вжиття заходів до забезпечення позову має міститись вмотивований висновок про те, як невжиття таких заходів може ускладнити чи зробити неможливим виконання судового рішення [236].

Відповідно, тягар доведення цієї презумпції покладається на позивача, тобто на сторону в інтересах якої є прийняття заходів для забезпечення позову. Це, на наш погляд, суперечить структурі презумпції. Якщо розглядати зміст цього припущення, то воно цілком відповідає конструкції презумпції: по-перше, базовим фактом презумпції є факт наявності майна у відповідача та невиконання зобов'язання перед позивачем; по-друге, фактом, що презюмується є вірогідність зникнення або зменшення за кількістю майна з часу пред'явлення позову до моменту виконання рішення. Дана презумпція є узагальненням досвіду суддівської роботи, тобто як правило, майно відповідача на момент виконання рішення зникало, зменшувалось за кількістю тощо. Оскільки презумпція є вірогідним припущенням, яке приймається за істину (вона неодноразово підтверджувалась), то в даному випадку спростувати її повинна сторона, яка не погоджується з фактом, що презюмується. А сторона, яка просить про накладення арешту на майно, що належить відповідачу, повинна надати докази наявності зобов'язань у відповідача перед нею. Тому при розгляді подібних справ, суддя зобов'язаний брати за основу таке припущення, а сторона, яка не погоджується з ним – повинна намагатись його спростувати.

Якщо ж суддя сформулював відповідне положення у формі презумпції, то воно повинно прийматись як істинне, поки не буде спростоване у конкретному випадку. Крім того, у рішенні слід чітко передбачити розподіл обов'язків по доказуванню, як того вимагає презумпція. Тому знання теоретичної моделі презумпції є необхідним при їх формулюванні суддею.

Отже, якщо під час розгляду справи суддя формулює презумпцію, яка є узагальненням його власного практичного досвіду чи знань, то він повинен роз'яснювати, що спонукало його до її формулювання, який факт(и) є базовим(и) у ній, а який презюмується, яким чином розподіляються обов'язки по доказуванню згідно з цією презумпцією, та обов'язково передбачити можливість її спростування. Ці умови, на наш погляд, є необхідними, оскільки практична цінність фактичних презумпцій полягає у тому, що вони спрямовані не на згортання процесу розгляду справи, а на досягнення істини у здійсненні судочинства.

На основі вищевикладеного, ми дійшли висновку, що правозастосовники-практики іноді допускають помилок при використанні презумпцій, закріплених законодавством, та не обґрунтовують фактичні і судові презумпції. Це зумовлює необхідність розробки правил, які б регулювали проблеми пов'язані із формулюванням та застосуванням презумпцій у майбутньому, і тим самим забезпечили б одноманітний підхід правозастосовників у цьому питанні.

Оскільки презумпції застосовують в цивільному, господарському, адміністративному та кримінальному судочинстві, то було б неправильно пропонувати внести зміни до одного з нормативних актів. Також нераціонально вносити зміни до кожного із цих нормативних актів. Через те, що презумпції тісно пов'язані з питаннями доказування, на наш погляд, слід розробити правила, які б регулювали застосування презумпцій на практиці. На нашу думку, врегулювати ці питання можна шляхом розробки Доказового кодексу України, як комплексного міжгалузевого процедурно-процесуального правового акту, призначеного для регламентації доказування

у сфері правозастосування, один із розділів якого присвятити презумпціям. Або ж розробити рекомендації Верховного Суду України з питань застосування презумпцій у практичній діяльності судів.

«ПРЕЗУМПЦІЇ»

1. Поняття презумпції

Презумпція є припущенням про наявність чи відсутність певних фактів, що базується на попередньому досвіді та зв'язку між фактами, яке умовно вважається істинним, поки не буде доведено протилежне.

2. Структура презумпції

Презумпція складається з базового(их) факту(ів), та факту, що презюмується, які поєднуються раціональним зв'язком.

Із базового факту робиться припущення про вірогідне існування презюмованого факту, спираючись на досвід та раціональний зв'язок між цими фактами.

3. Законні презумпції

Законною презумпцією є припущення закріплене у нормі права, яке встановлюється на основі раніше доведених фактів, з якими закон пов'язує встановлення презюмованого факту щодо якого робиться припущення, яке спричиняє настання конкретних юридичних наслідків.

Якщо презумпція закріплена у нормі права, то вона є обов'язковою для правозастосовників.

Законні презумпції можуть бути спростовними і неспростовними.

4. Неспростовні презумпції

Неспростовна презумпція є вірогідним припущенням, закріпленим у законі, яке приймається в якості істинного. Будь-які заперечення проти існування неспростовної презумпції не приймаються.

5. Підзаконні презумпції

Якщо презумпція сформульована органами, компетенцією яких є прийняття підзаконних нормативно-правових актів та закріплюється у них і

не відтворює зміст будь-якої законної презумпції, то це є підзаконна презумпція.

Презумпції закріплені у підзаконному нормативно-правовому акті не можуть суперечити законним презумпціям та встановленим в законах положенням.

6. Презумпції, що містяться у міжнародних правових документах

Презумпції, які містяться у міжнародно-правових документах, встановлюються відповідними міжнародними організаціями, компетенцією яких є прийняття таких документів, з метою врегулювання відносин, що потрапили у сферу дії відповідного міжнародного документа.

Якщо презумпція закріплена у міжнародно-правовому акті, що ратифікований Верховною Радою України, то вона є обов'язковою для правозастосовників.

7. Судові презумпції

Презумпції, які формулюються в результаті тлумачення норм законодавства уповноваженими на це судовими органами в межах їх компетенції, мають загальнообов'язковий характер, який впливає із властивостей самих норм права, що тлумачаться.

Формулюючи судову презумпцію, уповноважений на це судовий орган, зобов'язаний умотивувати: причини її встановлення; який факт(и) є базовим(и) для цієї презумпції, а який презюмується; наявність раціонального зв'язку між базовим та презюмованим фактом.

Формулюючи судову презумпцію судовий орган повинен передбачити можливість її спростування.

Основу презумпції повинен становити факт, що повністю заслуговує на довіру та неодноразово був підтверджений на практиці.

Презумпції сформульовані судовими органами не можуть суперечити законним презумпціям або замінити їх.

8. Фактичні презумпції

Фактичні презумпції це припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що формулюються на основі спостережень та в результаті практичного досвіду. Починаючи з прийнятого чи перевіреного факту, правозастосовник може припускати достовірність іншого факту, якщо між цими фактами існує прямий зв'язок. Це положення повинно містити обґрунтування, відповідно до якого було сформульовано фактичну презумпцію.

Фактичні презумпції є необов'язковими в силу їх не закріплення у нормах права, але вони можуть застосовуватись у судовій чи слідчій практиці за внутрішнім переконанням правозастосовників.

Фактичні презумпції не можуть суперечити презумпціям, встановленим законом або замінити їх.

9. Включення факту, що презюмується у предмет доказування

Факт, який презюмується обов'язково включається у предмет доказування, якщо презумпція прямо стосується предмету розгляду по конкретній справі, а якщо стосується опосередковано – то, достатньо довести існування базового(их) факту(ів), які становлять основу презумпції.

Стаття 10. Презумпції та розподіл обов'язків по доказуванню

Презумпції, встановлені законом, звільняють від доказування презюмованого факту в тій частині, в якій цей факт встановлений. Це не позбавляє сторону, на користь якої встановлена презумпція, надавати докази та обґрунтовувати факти.

Обов'язок спростування презумпції покладається на сторону, яка її заперечує.

11. Спростування презумпції

Будь-яка презумпція (за винятком неспростовних) може бути спростована шляхом доведення протилежного.

Спростування презумпції може здійснюватись шляхом заперечення базового факту, який є основою презумпції.

Спростування презумпції може здійснюватись шляхом заперечення відповідності презюмованого факту конкретній ситуації, обставині, випадку.

Якщо презумпція не буде спростована, то її слід приймати в якості істинної і застосовувати до конкретної ситуації, обставини, випадку.

Отже, розробка правил, в яких буде сформульовано поняття, структура, види, порядок застосування презумпцій, дозволить забезпечити одноманітність судової практики у використанні презумпцій, уникати помилок та приймати законні та справедливі рішення.

Висновки до Розділу 3

Підсумовуючи вищевикладене у третьому розділі, необхідно зазначити:

1. Аналіз стадій правозастосовного процесу свідчить про те, що презумпції мають місце та відіграють важливу роль на кожній із них. На першій стадії – встановлення фактичних обставин справи – вони застосовуються у процесі доказування чи доведення. Під час другої стадії, яка передбачає вибір і аналіз юридичних норм для встановлення юридичної основи справи, є важливим виявлення презумпцій у законодавчому масиві та застосування у процесі розгляду справи, для цього необхідно знати структуру презумпції. Третя стадія – вирішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення – прямо пов'язана з дією презумпції законності державно-правового акту.

2. Дослідження досвіду зарубіжних країн, дало змогу з'ясувати, що в США, Іспанії та Франції особливості застосування презумпцій регулюються на законодавчому рівні. На відміну від зазначених держав, законодавство РФ не містить приписів щодо застосування презумпцій на практиці, а лише визначає їх види. Досвід зарубіжних країн буде корисним для удосконалення законодавства України щодо застосування презумпцій у практичній діяльності.

3. Практичне застосування презумпції отримали в судовій практиці, на основі аналізу якої з'ясовано, що судді найчастіше застосовують презумпції закріплені в законодавстві. Також судді у процесі застосування права формулюють судові та фактичні презумпції.

4. Застосування презумпцій на практиці пов'язане з рядом проблем, а саме: неправильним розподілом обов'язків по доказуванню, формулюванням презумпцій, які не відповідають структурі презумпції тощо. Це зумовило необхідність розробки рекомендацій щодо застосування презумпцій у практичній діяльності.

ВИСНОВКИ

За результатами дисертаційного дослідження наведені теоретичні узагальнення та нове вирішення поставленого наукового завдання щодо питання презумпцій у правовій науці. Серед них слід зазначити наступні:

1. Аналіз наукових досліджень проблем презумпцій у правовій науці, дозволив виділити історіографічні періоди їх вивчення. У *дореволюційний період* презумпція розглядалась в тісному зв'язку з фікцією. Незважаючи на це, вченим вдалося з'ясувати природу даної категорії, запропонувати класифікацію презумпцій на загальнолюдські та законні, визначити їх роль у процесі правового регулювання. У *радянський період* до середини 50-х років ХХ ст. вчені не торкалися проблематики презумпцій та заперечували їх існування в радянському праві, посилаючись на те, що презумпції властиві праву буржуазних країн. З другої половини ХХ ст. вченим вдалось розробити систему класифікації презумпцій та дати характеристику окремим їх видам. У *сучасний період* основна увага приділяється галузевим дослідженням проблеми презумпцій. Проведений аналіз праць свідчить про відсутність узагальнюючих комплексних досліджень, присвячених загальнотеоретичним та практичним проблемам презумпцій у правовій науці.

2. Презумпція є категорією, яка знаходить широке застосування у сфері права. Філософський аспект презумпції полягає в тому, що вона існує як феномен загальної пізнавальної діяльності людини. Соціальний аспект презумпції зводиться до того, що вона є універсальним регулятором поведінки і діє в усіх сферах людської діяльності. З позицій логіки презумпція є одночасно індуктивним та дедуктивним умовиводом. Витоки презумпції як правової форми розкриваються у процесі правотворчості та правозастосування. Методом утворення фактичних презумпцій є популярна індукція, а презумпцій, що закріплюються в нормативно-правових актах – наукова. Структура презумпції є такою: до базового факту додається раціональний зв'язок, який веде до утворення факту, що презюмується.

3. Загальними ознаками презумпцій у праві є: вірогідність; нормативність; наявність раціонального зв'язку між базовим фактом та фактом, що презюмується; умовне прийняття їх за істину; можливість спростування.

4. Презумпція у праві – це припущення про наявність чи відсутність факту, що ґрунтується на спостереженнях за повторюваними аналогічними явищами, подіями, фактами та раціональному зв'язку між ними, спрямоване на регулювання суспільних відносин, що формулюється у законодавстві або/та у акті застосування права, може допускати виключення, але умовно приймається за істину, поки не буде доведено протилежне.

5. Функції презумпцій у праві – це напрями їх впливу на суспільні відносини, спрямовані на виконання завдань правового регулювання кожною окремою презумпцією чи презумпціями в цілому, з метою внесення стабільності у правовідносини, забезпечення законності та правопорядку, захисту прав, свобод та інтересів громадян. Презумпціям властиві функції права: регулятивна, яка полягає у тому, що презумпції спрямовані на регулювання суспільних відносин та охоронна, яка спрямована на захист різноманітних інтересів, прав і свобод суб'єктів правовідносин.

6. Класифікувати презумпції у праві слід за наступними критеріями: *за фактом їх правового закріплення* – на фактичні та правові; правові презумпції *залежно від їх закріплення у джерелах права* в формально-юридичному розумінні на: законні, підзаконні, судові, договірні та презумпції, що містяться у міжнародно-правових актах. Крім того, правові презумпції можна класифікувати за комплексом критеріїв: за ступенем вірогідності – високовірогідні (справжні) та маловірогідні (штучні) презумпції; за можливістю спростування – спростовні та неспростовні презумпції; за можливістю захисту суспільних інтересів – публічно-правові та приватно-правові презумпції; за способом вираження у нормах права – прямі та «непрямі» презумпції; за роллю у правовому регулюванні – презумпції-принципи та презумпції-засоби юридичної техніки; за функціональним

призначенням – матеріально-правові та процесуальні презумпції; за формою бажаної поведінки суб'єкта – імперативні та диспозитивні презумпції; за сферою дії – загальноправові, галузеві, міжгалузеві та презумпції інститутів права.

7. Презумпціями, що діють у сфері права є: фактичні та правові. Фактичні презумпції не закріплюються у нормативно-правових актах та є необов'язковими для правозастосовників. Правові презумпції знаходять вираження у правових актах, що видаються уповноваженими органами влади та стають інструментом правового регулювання.

8. До презумпцій, що мають *загальноправове* значення у законодавстві України, належать: презумпція невинуватості, добросовісності, знання законів та інших нормативно-правових актів, законності правового акту і як її підвид – презумпція законності судового рішення (вироку). Пропонується внести зміни до ст. 68 Конституції України, а саме: абзац другий після слова «законів» доповнити словами «та інших нормативно-правових актів». Внесення цих змін сприятиме тому, що розуміння презумпції знання законів та інших нормативно-правових актів не обмежиться обов'язком знати лише закони.

Особливості закріплення презумпцій у законодавстві України полягають в наступному: одна презумпція може бути викладена в різних нормативно-правових актах, що вказує на її міжгалузеве значення; в окремих випадках одна презумпція закріплюється кількома статтями одного нормативно-правового акту; іноді в нормах права вказується на яку із сторін покладається обов'язок спростування презумпції; в окремих випадках презумпції можуть бути сформульовані в імперативній формі.

Для полегшення виявлення презумпцій у законодавчому масиві та застосування на практиці, законодавець, формулюючи презумпцію, повинен дотримуватись її структурного змісту, а саме: з базового факту, виводити факт, що презюмується, на основі раціонального зв'язку між ними, а також вказувати умови її дії та передбачати можливість її спростування.

9. Презумпції мають місце та відіграють важливу роль на кожній стадії процесу застосування норм права. На першій стадії правозастосування презумпції включаються в предмет доказування та звільняють одну із сторін від доведення факту, що презюмується. Застосування презумпцій дає можливість прискорити процес розгляду справи. Під час другої стадії важливе значення має виявлення презумпцій в законодавчому масиві та їх співставлення з обставинами справи, що неможливо без знання структури презумпції. Третя стадія правозастосування прямо пов'язана із презумпцією законності правозастосовного акту, яка діє до його відміни і передбачає, що рішення правозастосовних органів визнаються законними, підлягають виконанню та дотриманню, поки у визначеному законом порядку не буде встановлено протилежне.

10. Вивчення досвіду зарубіжних країн, зокрема США, Іспанії та Франції, дало змогу з'ясувати, що особливості застосування презумпцій регулюються законодавством цих країн. У США це питання регулюється на федеральному рівні – Федеральними правилами про докази США, а в окремих штатах – законами, що регулюють особливості доказування (наприклад, Кодексом про докази Каліфорнії). В Іспанії порядок застосування презумпцій регулюється ЦПК Іспанії, а у Франції – ЦК Франції. Законодавство Російської Федерації не містить приписів, які б регулювали питання застосування презумпцій у практичній діяльності. На думку російських вчених, судді або намагаються уникати згадок про презумпції в ході розгляду справи, або ж бачать презумпції там, де їх немає. Тому проблеми, пов'язані із застосуванням презумпцій в судовій практиці, зумовлені тим, що законодавство Російської Федерації не регулює ці питання.

Досвід зарубіжних країн буде корисним для удосконалення вітчизняного законодавства у сфері застосування презумпцій.

11. У судовій практиці України судді застосовують презумпції, що закріплені у законодавстві, а також формулюють судові і фактичні презумпції. Формулюючи презумпцію, суд повинен роз'яснювати причини її

застосування, яким чином розподіляються обов'язки по доказуванню згідно з цією презумпцією та передбачити можливість її спростування. Презумпції, що закріплені в нормативно-правових актах є обов'язковими для суддів. Проблеми, пов'язані із використанням презумпцій у судовій практиці зумовлені тим, що законодавство України не визначає порядок їх застосування. Для забезпечення одноманітного підходу при застосуванні презумпцій, існує необхідність розробки правил, які б регулювали ці питання.

ДОДАТКИ

Додаток А

Матеріали контент-аналізу поняття «презумпція»

А. 1. Етапи здійснення контент-аналізу поняття «презумпція»

На *першому етапі* контент-аналізу було визначено його тему, завдання та гіпотезу. Після цього було складено вибірку. **Тема:** презумпція. **Завдання:** сформулювати визначення поняття «презумпція». **Гіпотеза:** презумпція – це припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спирається на зв'язок між фактами, що існують і це підтверджується життєвим досвідом [61, с.70]. **Вибірка:** 37 визначень поняття «презумпція» різних вітчизняних та зарубіжних авторів (див. Додаток А.2).

На *другому етапі* аналізу було визначено його категорії та одиниці: одиниці аналізу, контекстуальні одиниці та одиниці підрахунку. **Категорії аналізу:** в якості категорій аналізу було використано ряд простих запитань, відповіді на які добирались із вибірки визначень. Ці відповіді логічно склали смислові єдності, що дало нам можливість підрахувати в кожній із них повторювані слова або їх синоніми. Оскільки категорійні ознаки презумпції зустрічались з достатньою частотою, ми дотримались принципу статистичної значущості. **Одиницями аналізу** було обрано слово і словосполучення. А **контекстуальними одиницями** – речення. **Одиницями підрахунку** виступили частота повторів слів та синонімічних словосполучень [356, с.167].

На *третьому етапі* було побудовано таблицю (див. Додаток А.3). Оскільки вибірка, що аналізувалась, була відносно невеликою, ми використали одну таблицю для розробки категорійного апарату і реєстрації одиниць аналізу (тобто, як кодувальну матрицю).

Таблиця складається з 5 колонок. Згідно поставленого завдання перша колонка відображає процес творення визначення презумпції під час проведення контент-аналізу. Друга містить порядкові номери слів та словосполучень, що аналізуються. У третю колонку вписано одиниці аналізу. В четвертій ведеться підрахунок частоти повторів цих одиниць серед авторів. Зрештою, в останній відображено дані попередньої колонки у відсотковому співвідношенні.

Четвертий етап полягав у підрахунку результатів контент-аналізу та виробленні «узагальненого» визначення презумпції. Ми наведемо нижче лише ті одиниці аналізу, що повторювались найчастіше. У дужках наведено запитання, що використовувались як категорії аналізу.

Отже, більшість авторів – 15 (42,9%) вважають, що презумпція – це (Що?) «припущення» (О.С. Іюффе, М.Д. Шаргородський; К.Г. Волинка; В.К. Бабаєв; Н.О. Нікіташина та ін.). Презумпція – це припущення (Про що?) «про наявність чи відсутність (певних) фактів» (7 повторів, що становить 41,2%) (К.Г. Волинка; О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко; О.В. Смірнов, К.Б. Калиновський та ін.).

Низка авторів вважають, що презумпція – це припущення про наявність чи відсутність (певних) фактів... (Що?) «базується» (4 повтори, що становить 20%) (W.M. Best; В.К. Бабаєв та ін.). Це припущення базується... (На чому?) «на попередньому (власному) досвіді» – 4 повтори, 30,8% (О.А. Кузнєцова; В. Carmona та ін.) і «на зв'язку між фактами» – 3 повтори – 23% (S. Movellán; В.К. Бабаєв та ін.). Таким чином, презумпція – це припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що базується на попередньому досвіді та зв'язку між фактами... (Яке?) «умовно вважається істинним» – 4 повтори (що становить 44,4%) (О.В. Смірнов, К.Б. Калиновський; С.М. Стахівський; В.М. Савицький та ін.). Яке умовно вважається істинним... (До якого часу?) «поки не буде доведено протилежне» – 2 повтори (що становить 50%) (В.М. Савицький, Л.Є. Владіміров).

А. 2 Визначення презумпції, які послужили матеріалом вибірки контент-аналізу

1. Презумпцією називають висновок, що визнається законом за правило, яке обов'язкове при розгляді справ у суді, поки не доведено протилежне [58, с.371].

2. Презумпція – це умовивід, побудований на висновках із високим ступенем вірогідності існування визначеного факту, визначеного положення або не існування їх [207, с.30].

3. Презумпцію можна визначити як загальне правило, що зобов'язує суд визнати певний факт встановленим чи невстановленим, якщо по справі встановлено інший факт, з яким це правило пов'язує раніше визначені наслідки [291, с.168].

4. У праві презумпції набувають характеру нормативних приписів, що вимагають вважати певний факт встановленим (невстановленим) або існуючим (неіснуючим), якщо є інший факт (акт) з яким закон пов'язує дію певної презумпції [169, с.10].

5. Припущення про існування юридичного факту, що спричиняє настання конкретних юридичних наслідків називають презумпцією [117, с.262].

6. Презумпцією є припущення, що базується на висновку про високу вірогідність шуканого факту, як закріплене, так і незакріплене в праві, але завжди спростовне, про існування юридичного факту, що тягне відповідний розподіл тягаря доказування [271, с.131].

7. Презумпцією є висновок про існування істинного факту, що витікає із іншого юридично значимого доведеного факту, або, що допускається в якості істинного [318, с.66–67].

8. Презумпція – правове припущення, згідно якого з урахуванням звичайного співвідношення фактів можна [по уповноваженню права] зробити висновок на основі певного факту про існування іншого факту, не доказаного, а лише факту щодо якого робиться припущення [28, с.256].

9. Презумпція у праві – різновид нетипового нормативного припису, який міститься щодо можливості того чи іншого стану в соціальних відносинах, заснованого на певних життєвих фактах, підтверджених попереднім досвідом [30, с.279].

10. Презумпція – це підтвержене правозастосовною практикою припущення про наявність чи відсутність юридично значущих явищ [164, с.355].

11. Презумпція – це припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спирається на зв'язок між фактами, що існують і це підтверджується життєвим досвідом [61, с.70].

12. Презумпція – це твердження, яке завідомо вважається істинним без спеціального обґрунтування, поки не буде доведено протилежне [265, с.26].

13. Презумпція – припущення про факти, їх наявність або відсутність [55, с.159].

14. Феномен, що не є юридичним фактом – презумпція [286, с.199].

15. Презумпція – це феномен, який, не будучи юридичним фактом, може породжувати правовідносини [277, с.372].

16. Презумпціями є висновки, які закон або суддя робить із відомого факту про невідомий факт [333, с.734].

17. Презумпція є індуктивним умовиводом, тобто загальним висновком із великої кількості окремих випадків, що спостерігаються на практиці і підтверджені попереднім досвідом [162, с.12].

18. Презумпція – це припущення (у сфері права або лише у зв'язку з правом) про наявність чи відсутність певних фактів, що ґрунтуються на зв'язку між вірогідними фактами і фактами наявними, та підтвержене попереднім досвідом [306, с.378].

19. Презумпція – це припущення про наявність чи відсутність певних фактів [309, с.455].

20. Презумпція – це припущення про певні факти, їх наявність або відсутність [103, с.211].

21. Презумпція – це припущення про наявність або відсутність певного факту, що умовно визнається істинним [281, с.225].

22. Презумпція – це висновок про доведений факт, на основі іншого, існуючого факту [98, с.241].

23. Презумпцією є прийнятна думка про сумнівний, але, у всякому випадку, можливий факт [183, с.577].

24. Презумпція – це правило, що впливає із багаточисельних спостережень і узагальнень стійкого взаємозв'язку між подіями, явищами, фактами і т.д., згідно з якими на основі існування одних подій, явищ, фактів, можна припускати існування інших подій, явищ, фактів [73, с.236].

25. Презумпція – це особливий вид припущення, що вказує на вірогідний характер знань про юридичні факти, що ґрунтуються на глибокому взаємозв'язку з тими, що реально відбуваються соціальними процесами, неодноразовій повторюваності життєвих ситуацій і результатах попереднього досвіду [2, с.22].

26. Презумпція – це умовне визнання юридичним фактом положення, що пов'язане з наявністю іншого юридичного факту, поки немає доказів на користь протилежного [280, с.60].

27. Презумпція – це положення, яке слід вважати істинним, доки правильність його не буде спростована [289, с.71].

28. Презумпція – це припущення про існування будь-якого факту, який базується як на емпіричних висновках про повторювані в певній послідовності явища, так і на логічних і теоретичних узагальненнях [199, с.42].

29. Презумпцію кваліфікують як припущення про існування чи відсутність чого-небудь, якого-небудь факту при визначеній типовій ситуації [295, с.11].

30. Презумпція – припущення чи судження, прийняте в якості вірогідного [144, с.475].

31. Презумпції являються правовими припущеннями, які характеризують на основі попередньо виявлених фактів інші, не доведені, а лише припустимі [161, с.94].

32. Презумпцію визначають як умовивід, за допомогою якого, виходячи із того факту, що доведений, вважають існуючим інший факт (презюмований факт), якщо між цими фактами існує логічний зв'язок. (пер. з іспан.) [385, с.10].

33. Презумпція – операція формальної логіки, яку реалізовує законодавець чи суддя, в силу якої, опираючись на власний досвід, від відомого факту, приймається за істину невідомий факт. (пер. з іспан.) [371, с.33].

34. Презумпції розуміють як інтелектуальний процес, який допускає існування факту, який прямо не доказаний, але може бути прийнятий як вірогідний, тобто презюмуватись. (пер. з франц.) [379].

35. Презумпція – це принцип права, відповідно до якого для забезпечення справедливості, факти, що достовірно невідомі, виводяться з інших фактів або обставин які відомі. (пер. з англ.) [383, с.1].

36. Презумпція – це висновок, що ґрунтується на попередньому досвіді від одного факту щодо іншого, між якими існує зв'язок. (пер. з англ.) [366, с.27].

37. Презумпція може визначатись як висновок щодо існування факту, який невідомий, але пов'язаний з іншим відомим фактом. (пер. з англ.) [378, с.718].

**Розробка категорійного апарату поняття «презумпція» і реєстрації
одиниць аналізу**

Робочі визначення презумпції	№ п /п	Категорійні ознаки	Кіль- кість авто- рів	~ %
Презумпція – це...	<i>Що?</i>			
	1	припущення	15	42,9%
	2	висновок	6	17,1%
	3	умовивід	3	8,6%
	4	правило	2	5,7%
	5	положення	2	5,7%
	6	феномен	2	5,7%
	7	твердження	1	2,9%
	8	прийнятна думка	1	2,9%
	9	операція формальної логіки	1	2,9%
	10	принцип права	1	2,9%
	11	інтелектуальний процес	1	2,9%
Презумпція – це припущення...	<i>Про що?</i>			
	12	про наявність чи відсутність (певних) фактів	7	41,2%
	13	про існування юридичного факту	4	23,5%
	14	про існування будь-якого факту	2	11,8%
	15	про існування не доведеного (невідомого) факту	2	11,8%
	16	про сумнівний, але можливий факт	1	5,9%
	17	про доведений факт	1	5,9%
Презумпція – це припущення про наявність чи	<i>Що?</i>			
	18	базується	4	20%
	19	вважається (визнається)	3	15%
	20	витікає	2	10%
	21	не є юридичним фактом	2	10%
	22	зобов'язує	1	5%
	23	спричиняє	1	5%

відсутність певних фактів...	24	засноване	1	5%
	25	спирається	1	5%
	26	підтверджується	1	5%
	27	вказує	1	5%
	28	пов'язане	1	5%
	29	приймається	1	5%
Презумпція – це припущення, про наявність чи відсутність певних фактів, що базується...	На чому?			
	30	на попередньому (власному) досвіді	4	30,8 %
	31	на зв'язку між фактами	3	23%
	32	на висновку про високу вірогідність	2	15%
	33	на певних життєвих фактах	1	7,7%
	34	на основі існування одних подій, явищ, фактів	1	7,7%
	35	на емпіричних висновках, логічних і теоретичних узагальненнях	1	7,7%
	36	на основі попередньо виявлених фактів	1	7,7%
Презумпція – це припущення, про наявність чи відсутність певних фактів, що базується на попередньому досвіді та зв'язку між фактами...	Яке?			
	37	умовно вважається (допускається) істинним	5	50%
	38	приймається як вірогідне	2	20%
	39	закріплене так і не закріплене у праві	1	10%
	40	може породжувати правовідносини	1	10%
	41	спостерігається на практиці	1	10%
Презумпція – це припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що базується на попередньому досвіді та зв'язку між фактами, яке умовно вважається істинним...	До якого часу?			
	42	поки не буде доведено протилежне	2	50%
	43	поки немає доказів на користь протилежного	1	25%
	44	доки правильність його не буде спростована	1	25%
Презумпція – це припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що базується на попередньому досвіді та зв'язку між фактами, яке умовно вважається істинним, поки не буде доведено протилежне.				

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдрашитов В. М. Презумпция невиновности: генезис и перспективы развития в законодательстве и практике Российской Федерации. (Вопросы общей теории права): автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / В. М. Абдрашитов — Волгоград, 2001. — 22 с.
2. Абдрашитов В. М. Природа и типология правовых презумпций / В. М. Абдрашитов // Правовая политика и правовая жизнь. — 2007. — № 3. — С. 22—30.
3. Аболонин Г. О. Гражданское процессуальное право США: монография / Аболонин Г. О. — М.: Волтерс Клувер, 2010. — 432 с. — (Серия «Гражданский и арбитражный процесс: современный взгляд»).
4. Александров А. С. Принципы уголовного судопроизводства / А. С. Александров // Правоведение. — 2003. — № 5. — С. 162—178.
5. Алиев Т. Т. О влиянии постановлений Конституционного Суда РФ на институт пересмотра по вновь открывшимся обстоятельствам решений, определений суда, вынесенных в порядке гражданского судопроизводства / Т. Т. Алиев, С. Ф. Афанасьев // Арбитражный и гражданский процесс. — 2004. — № 11. — С. 34—37.
6. Алиев Т. Т. Презумпция истинности судебного решения в гражданском процессе / Т. Т. Алиев, Н. А. Громов // Государство и право. — 2004. — № 8. — С. 110—115.
7. Алиев Т. Т. Принцип презумпции истинности приговора, вступившего в законную силу / Т. Т. Алиев, В. О. Белоносков, Н. А. Громов // Российский судья. — 2003. — № 7. — С. 18—24.
8. Анненков К. Опыт комментария к уставу гражданского судопроизводства. Том 2. О доказательствах / Анненков К. — [2-е изд.]. — С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1887. — 479 с.

9. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / Ю. С. Шемшученко (заг.ред.), В. Д. Бабкін (упоряд.), І. Б. Усенко (відп.ред.) — К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002—
Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. — К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. — 568 с.
10. Ануров В. Н. Установление факта одобрения арбитражного соглашения / В. Н. Ануров // Журнал российского права. — 2002. — № 4. — С. 84—93.
11. Астемирова Л. А. К вопросу о материально-правовых презумпциях / Л. А. Астемирова // Российская юстиция. — 2008. — № 7. — С. 8—11.
12. Астемирова Л. А. Презумпция истинности вступившего в законную силу приговора / Л. А. Астемирова // Адвокатские вести. — 2007. — № 10 (84). — С. 22—25.
13. Астемирова Л. А. Презумпция невиновности как общеправовая презумпция / Л. А. Астемирова // Право и политика. — 2008. — № 1. — С. 27—31.
14. Афанасьев С. Ф. О способах правового регулирования в области средств доказывания: вопросы теории и практики / С. Ф. Афанасьев, О. В. Исаенкова // Арбитражный и гражданский процесс. — 2005. — № 7. — С. 21—25.
15. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве. Учебное пособие / Бабаев В. К. — Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. — 124 с.
16. Бактемирова Т. В. Некоторые проблемы теоретико-методологических оснований исследования правовых презумпций / Т. В. Бактемирова // «Черные дыры» в Российском законодательстве. — 2006. — № 3. — С. 354—356.
17. Бактемирова Т. В. Презумпция виновности в гражданском праве: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное

- право; международное частное право» / Т. В. Бактемирова. — М., 2006. — 22 с.
18. Бактемирова Т. Презумпция виновности как принцип гражданского права / Т. Бактемирова // Право и жизнь. — 2006. — № 95. — С. 23—29.
 19. Бактемирова Т. Юридико-технические аспекты презумпции виновности в гражданском праве / Т. Бактемирова // Право и жизнь. — 2006. — № 96. — С. 19—22.
 20. Бандурин С. Г. О соотношении принципов публичности и презумпции невиновности в российском уголовном процессе / С. Г. Бандурин, Н. А. Громов // Закон и право. — 2001. — № 8. — С. 10—12.
 21. Барабаш А. О некоторых свойствах трудового правоотношения / А. Барабаш // Государство и право. — 2003. — № 12. — С. 21—27.
 22. Баранов В. А. Презумпция невиновности при совершении таможенных операций / В. А. Баранов // Закон. — 2006. — № 6. — С. 13—19.
 23. Баранов В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики / Баранов В. М.; Под ред.: Байтин М. И. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. — 400 с.
 24. Баранов В. М. Презумпция истинности норм советского права (к методологии исследования) / В. М. Баранов // Методологические проблемы государства и права. Межвузовский сборник. — Куйбышев: Изд-во Куйбышев. ун-та, 1986. — С. 103—115.
 25. Баранов В. М. Юридическая техника: обзор материалов научно-методического семинара / В. М. Баранов, А. П. Кузнецов, С. В. Изосимов // Юрист. — 2000. — № 2. — С. 59—76.
 26. Барашян Л. Р. Презумпция невиновности в налоговых правоотношениях / Л. Р. Барашян // Философия права. — 2006. — № 3. — С. 25—28.
 27. Барон Ю. Система римского гражданского права / Барон Ю.; пер. с нем. Л. Петражицкого. Выпуск первый. Книга 1. Общая часть. — 3-е

- изд. — С.-Петербург: Издание Книжного Магазина Н. К. Мартынова, 1909. — 250 с.
28. Бартошек М. Римское право: (понятия, термины, определения) / Бартошек М.; Пер. с чешск. — М.: Юрид. лит., 1989. — 448 с.
29. Батрова Т. А. Гражданско-правовые конструкции / Т. А. Батрова // Юрист. — 2006. — № 11. — С. 18—21.
30. Бачинін В. А. Філософія права: Словник / Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 408 с.
31. Бекетов О. И. О презумпции доверия к сотруднику милиции и оценке его показаний / О. И. Бекетов, В. В. Кальницкий // Государство и право. — 1994. — № 8—9. — С. 136—143.
32. Беньківський В. Моє розуміння поняття «презумпція невинності» / В. Беньківський // Право України. — 1995. — № 12. — С. 58—59.
33. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Бержель Ж.-Л.; Пер. с фр. Г. В. Чуршукова; Под общ. ред. В. И. Даниленко. — М.: Nota Bene, 2000. — 576 с.
34. Бернулли Я. О законе больших чисел / Бернулли Я.; пер. с лат. — М.: Наука, 1986. — 176 с.
35. Бишкова І. Б. Реалізація конституційного принципу презумпції невинності в кримінально-процесуальному праві України / І. Б. Бишкова // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 11. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — С.473—477.
36. Боднар Т. Добросовісність, розумність та справедливість як принципи виконання договірної зобов'язання / Т. Боднар // Юридична Україна. — 2005. — №3. — С. 39—45.
37. Боннер А. Т. Избранные труды по гражданскому процессу / Боннер А. Т. — СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2005. — 992 с.

38. Боннер А. Т. Установление обстоятельств гражданских дел / Боннер А. Т. — М.: Городец, 2000. — 328 с.
39. Боровиковский А. Отчет судьи: Т. 1: I. Чиншевое право; II. Третьи лица в процессе; III. Закон и судейская совесть; Т. 2: IV. Давность; V. Суд и семья; Т. 3: VI. Дела мужичьи. Посмертное издание: С предисловием А.Ф. Кони. Т. 1—3 / Боровиковский А. — С.-Пб.: Тип. «Правда», 1909. — 895 с.
40. Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми / Бочаров Д. О. — Д.: Академія митної служби України, 2006. — 74 с.
41. Бриль К. І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / К. І. Бриль. — К., 2008. — 20 с.
42. Бронникова М. Н. Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — 205 с.
43. Брызгалин А. Презумпция невиновности в налоговых отношениях: сущность и вопросы практического применения / А. Брызгалин // Хозяйство и право. — 1999. — № 9. — С. 52—62.
44. Бюджетний кодекс України: зі змінами і допов. станом на 25 серп. 2010 р.: (відповідає офіц. текстові) — К.: Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2010. — 108 с. — (Законодавство України).
45. Вавилова А. А. Презумпция знания закона / А. А. Вавилова // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. — 2006. — № 1. — С. 84—93.
46. Ванеева Л. А. О вероятности в гражданском судопроизводстве / Л. А. Ванеева // Правоведение. — 1969. — № 2. — С. 90—97.

47. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / Васильев А. М. — М.: Юрид. лит., 1976. — 264 с.
48. Васильев Л. М. Презумпция невиновности обвиняемого в истории российского права / Васильев Л. М. — Волгоград: Издательство Волгоградского института экономики, социологии и права, 2003. — 246 с.
49. Васильев Л. М. Фактические презумпции в советском уголовном судопроизводстве. Тексты лекций / Васильев Л. М.; Науч. ред.: Медведев Н. Н. — Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1977. — 62 с.
50. Васильев Л. Практика европейского суда по правам человека по применению презумпции невиновности обвиняемого / Л. Васильев // Уголовное право. — 2005. — № 4. — С. 60—61.
51. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Васьковский Е. В.; Под ред., с предисл.: Томсинов В. А. — М.: Зерцало, 2003. — 464 с.
52. Васьковский Е. Дормидонтов Г. Ф. Юридические фикции и презумпции. Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций. 1895: [Рецензия] / Е. Васьковский // Журнал Министерства юстиции. — 1895. — № 9—10. — С. 143—147.
53. Веденеев Е. Ю. Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве / Е. Ю. Веденеев // Государство и право. — 1998. — № 2. — С. 43—49.
54. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 / В'ячеслав Тимофійович Бусел (уклад., гол.ред.). — К.; Ірпінь: Перун, 2003. — 1427с.
55. Венедіктова І. В. Сучасний словник цивільно-правових термінів: включає терміни, введені оновленим цивільним законодавством України / Ірина Валентинівна Венедіктова (упоряд.). — Х. : Страйд, 2005. — 215с. — (Серія «Юридичний радник»).

56. Виндшейд Б. Об обязательствах по римскому праву / Виндшейд Б.; Перевод с немецкого. Под ред., с прим.: Думашевский А. Б. — С.-Пб.: Тип. А. Думашевского, 1875. — 593, [XXI] с.
57. Виндшейд Б. Учебник пандектного права: Общая часть / Виндшейд Б.; Перевод с немецкого. Под ред. и с предисл.: Пахман С. В. — С.-Пб.: Гиероглифов и Никифоров, 1874. — 358, [XIV] с.
58. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах. Части: Общая и Особенная / Владимиров Л. Е. — [3-е изд., изм. и законч.]. — С.-Пб.: Кн. маг. «Законоведение», 1910. — 400, [XXXVII] с.
59. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права: монографія / Ю. Л. Власов. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 180 с.
60. Войтенко В. Презумпция бедности в жилищном праве / В. Войтенко // Российская юстиция. — 2003. — № 9. — С. 19.
61. Волинка К. Г. Тлумачний словник з теорії держави і права / Катерина Григорівна Волинка (авт.-упоряд.). — К.: Магістр-XXI сторіччя, 2006. — 112 с.
62. Володина Л. М. Спорные моменты классификации правовых презумпций на процессуальные и материально-правовые / Л. М. Володина, В. А. Морквин // Юридические науки. — 2005. — № 4. — С. 216—218.
63. Воложанин В. П. К вопросу о юридических предположениях в советском гражданском праве и процессе / В. П. Воложанин // Вопросы советского гражданского права и процесса. Ученые записки. Т. 3. — М.: Госюриздат, 1955. — С. 186—202.
64. Вопленко Н. Н. Правоприменительная практика: понятие, основные черты и функции: монография / Н. Н. Вопленко, А. П. Рожнов. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. — 205 с.
65. Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права: Часть общая. Т. 1. / Гамбаров Ю. С. — С.-Пб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. — 793 с.

66. Гаргат-Українчук О. М. Презумпції у кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. М. Гаргат-Українчук. — О., 2010. — 19 с.
67. Герлох А. Логика в правовом сознании / Герлох А., Кнапп В.; Перевод с чешского. Под ред. и со вступ. ст.: Венгерова А. Б. — М.: Прогресс, 1987. — 312 с.
68. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М. Д. Гнатюк. — К., 2007. — 19 с.
69. Говорков Н. Презумпция недоверия / Н. Говорков // Законность. — 2003. — № 1. — С. 30—31.
70. Голунский С. А. Вопросы доказательного права в основах уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик / С. А. Голунский // Вопросы судопроизводства и судоустройства в новом законодательстве Союза ССР. — М.: Госюриздат, 1959. — С. 122—160.
71. Голунский С. А. О вероятности и достоверности в уголовном суде / С. А. Голунский // Проблемы уголовной политики. Кн. 4. — Под ред.: Крыленко Н. В. — М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1937. — С. 56—63.
72. Горбунова Н. А. О презумпции согласия на изъятие органов и тканей человека после его смерти / Н. А. Горбунова // Российская юстиция. — 2005. — № 11. — С. 51—54.
73. Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькинд. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1978. — 303 с.
74. Горский Д. П. Краткий словарь по логике / Д. П. Горский, А. Л. Ивин, А. Л. Никифоров; Под ред. Д. П. Горского. — М.: Просвещение, 1991. — 208 с.

75. Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания / В. М. Горшенев // Советское государство и право. — 1978. — № 3. — С. 113—118.
76. Господарський кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 10 берез. 2010 р. : офіц. текст. — К.: Видавець Паливода А. В., 2010. — 189 с. — (Кодекси України).
77. Господарський процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 16 берез. 2010 р.: офіц. текст. — К.: Вид. Паливода А. В., 2010. — 64 с. — (Кодекси України).
78. Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М. С. Шакарян. — М.: Юрид. лит., 1993. — 560 с.
79. Грибок І. О. Презумпція правомірності вимог суб'єкта звернення в інституті адміністративного оскарження / І. О. Грибок // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. — Вип. 19. — О.: Юрид. літ-ра, 2003. — С. 365—367.
80. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права: пособие для слушателей / Гримм Д. Д. — [3-е изд., испр. и доп.]. — С.-Петербург: Типография Ю. Н. Эрлих, 1910. — 421, [XIV] с.
81. Гриненко А. В. Принцип презумпции невиновности и его реализация в досудебном уголовном процессе / А. В. Гриненко, В. К. Кожевников, С. Ф. Шумилин. — Харків: Консум, 1997. — 97 с.
82. Громов Н. А. Презумпция истинности судебного приговора / Н. А. Громов // Юрист. — 1998. — № 5. — С. 18—20.
83. Губська О. Нереабілітуючі підстави закриття кримінальних справ з позиції презумпції невинуватості / О. Губська // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 11. — С. 73—75.
84. Гудзь Д. С. Історія виникнення правових презумпцій та розвиток поняття про них / Д. С. Гудзь // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 32. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — С. 99—105.

85. Гудзь Д. С. Правові презумпції у міжнародних документах про права людини / Д. С. Гудзь // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 36. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. — С. 91—97.
86. Гуліна С. Проблеми реалізації принципу презумпції невинуватості в кримінальному процесі / С. Гуліна // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 1. — С. 119—122.
87. Гуляев А. П. Принцип презумпции невиновности: международный, конституционный и отраслевой аспекты / А. П. Гуляев // Общеизвестные принципы и нормы международного права, международные договоры в практике конституционного правосудия. Материалы Всероссийского совещания (Москва, 24 декабря 2002 г.). — М.: Международные отношения, 2004. — С. 429—430.
88. Гуляев А. П. Социально-политический аспект презумпции невиновности / А. П. Гуляев // Советское государство и право. — 1988. — № 4. — С. 29—36.
89. Гурвич М. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. Гурвич // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 8—10.
90. Гусева С. В. Презумпция в системе философско-правовых категорий / С. В. Гусева // Философская и правовая мысль. Альманах. — 2002. — Вып. 4. — С. 27—37.
91. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 року № 55-ХІІ / Верховна Рада України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
92. Дернбург Г. Пандекты: Семейное и наследственное право. Т. 3: Кн. 4, 5 / Дернбург Г.; Под ред.: Кривцов А. С.; Пер.: Гойхбарг А. Г., Элькин Б. И. — С.-Пб.: Изд. юрид. кн. склада «Право», 1911. — 496 с.

93. Дождев Д. В. Римское частное право: учебник для вузов / Дождев Д. В.; Под ред. В. С. Нерсисянца. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: Издательская группа НОРМА — ИНФРА-М, 2003. — 784 с.
94. Домовленість про правила і процедури врегулювання суперечок від 15.04.1994 року / СОР // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
95. Дормидонтов Г. Ф. Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций: Юридические фикции; Презумпции; Скрытные, символические, притворные и мнимые действия; Фидуциарные сделки / Дормидонтов Г. Ф. — Казань: Типо-литография Императорского ун-та, 1895. — 176, [V] с.
96. Дрягин М. А. Презумпция невиновности в российском уголовном судопроизводстве: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; Криминалистика и судебная экспертиза; Оперативно-розыскная деятельность» / М. А. Дрягин. — Иркутск, 2004. — 24 с.
97. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву. Том 1: Введение и часть общая / Дювернуа Н. Л. — [4-е изд.]. — С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1902. — 936, [V] с.
98. Ефимов В. В. Догма римского права: Учебный курс / Ефимов В. В. — С.-Пб.: Кн. маг. А. Ф. Цинзерлинга, 1901. — 639 с.
99. Європейська конвенція про громадянство від 06.11.1997 року № ETS № 166 / Рада Європи // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
100. Єдиний державний реєстр судових рішень України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
101. Жуков Б. Н. О некоторых вопросах установления отцовства в добровольном порядке, не урегулированных действующим законодательством / Б. Н. Жуков // Семейное право. — 2004. — № 2. — С. 8—12.

102. Завидов Б. Основные положения об авторских правах / Б. Завидов // Интеллектуальная собственность: Авторское право и смежные права. 2001. — № 2. — С. 49—59.
103. Загальна декларація прав людини. — К.: Право, 1995. — 12 с. — (Міжнародні документи ООН з питань прав людини).
104. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. — К.: Вид. Паливода А.В., 2007. — 296 с. — (Бібліотечка студента).
105. Закон Российской Федерации «О трансплантации органов и (или) тканей человека» от 22.12.1992 года № 4180-1 (ред. от 29.11.2007 года) / Государственная Дума Федерального Собрания Российской Федерации // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.consultant.ru>.
106. Закон України «Про авторське право і суміжні права»: станом на 5 червня 2001 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське вид-во, 2001. — 28 с. — (Серія «Закони України»).
107. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 року № 236/96-ВР (зі змінами та доповненнями) / Верховна Рада України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
108. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 року № 1489-III (зі змінами та доповненнями) / Верховна Рада України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
109. Закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про громадянство» від 20.09.2006 року № 163-V / Верховна Рада України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
110. Закон України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 року № 2790-XII (зі змінами та доповненнями) / Верховна Рада України

// [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

111. Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 16 липня 1999 року № 1007-XIV (зі змінами та доповненнями) / Верховна Рада України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
112. Залеская М. В. О проблеме презумпции согласия на посмертное изъятие органов в целях донорства / М. В. Залеская // Гражданин и право. — 2003. — № 6. — С. 3—13.
113. Зарудный С. Гражданское уложение Итальянского королевства и русские гражданские законы: опыт сравнительного изучения системы законодательств. Часть первая / Зарудный С. — С.-Петербург, 1869. — 538 с.
114. Земцова В. Презумпции и преюдиции как юридические правила доказывания в налоговых спорах / В. Земцова // Право и экономика. — 2004. — № 9. — С. 73—75.
115. Зуев Ю. Г. Презумпции в уголовном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Зуев Юрий Геннадьевич. — Ярославль, 2000. — 208 с.
116. Ивин А. А. Словарь по логике / А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — 384 с.
117. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М.: Госюриздат, 1961. — 381 с.
118. Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования / Исаков В. Б.; Науч. ред.: Алексеев С. С. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. — 128 с.
119. Исаченко В. Л. Мировой суд: Практический комментарий на первую книгу Устава гражданского судопроизводства (Статьи 29 — 201) / Сост.: Исаченко В. Л. — С.-Петербург: Типография М. Меркушева, 1913. — 884, [XX] с.

120. Исаченко В. Л. Русское гражданское судопроизводство. Практическое руководство для студентов и начинающих юристов. Т. 1. Судопроизводство исковое / Сост.: Исаченко В. Л. — [3е изд., доп.]. — С.-Петербург: Типография М. Меркушева, 1910. — 338, [X] с.
121. Інструкція Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі від 01.12.1994 року / ООН // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
122. Ісмаїлова Л. Б. Реалізація принципу презумпції невинуватості в кримінальному процесі України / Л. Б. Ісмаїлова // Вісник Академії адвокатури України. — 2005. — Вип. 3. — С. 111—118.
123. Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / Каминская В. И.; Отв. ред. Н. Н. Полянский. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 132 с.
124. Каранина Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2005. — 164 с.
125. Карасева М. В. Презумпции и фикции в части первой Налогового кодекса РФ / М. В. Карасева // Журнал российского права. — 2002. — № 9. — С. 71—80.
126. Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества: Практика реализации права. Правоприменительная практика. Текст лекций. Ч. 3. / Карташов В. Н. — Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та, 1997. — 130 с.
127. Касумов Ч. С. Презумпция невиновности в советском праве / Касумов Ч. С.; Под ред. и с предисл. В. М. Савицкого. — Баку: Элм, 1984. — 140 с.
128. Кашанина Т. В. Юридическая техника: учебник / Кашанина Т. В. — М.: Эксмо, 2008. — 510 с. — (Российское юридическое образование).

129. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права: підручник для студ. вищ. навч. закл. освіти / Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. — Л.: Новий Світ-2000, 2003. — 583 с.: іл. — (Вища освіта в Україні).
130. Кирьянов А. Ю. Понятие, виды и значение презумпций в праве / А. Ю. Кирьянов // Юридический аналитический журнал. — 2006. — № 1. — С. 32—39.
131. Клямко Э. И. О правовом содержании презумпции невиновности / Э. И. Клямко // Государство и право. — 1994. — № 2. — С. 90—97.
132. Клямко Э. Формула презумпции невиновности нуждается в пересмотре / Э. Клямко // Законность. — 1992. — № 8—9. — С. 22—24.
133. Кодекс адміністративного судочинства України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 берез. 2010 р.: (офіц. текст). — Офіц. вид. — К.: Вид. Паливода А. В., 2010. — 137 с. — (Кодекси України).
134. Кодекс законів про працю України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 12 берез. 2010 р.: (офіц. текст). — Офіц. вид. — К.: Вид. Паливода А. В., 2010. — 104 с. — (Кодекси України).
135. Кодекс міжнародного приватного права (Кодекс Бустаманте) від 20.02.1928 року / США // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
136. Кодекс торговельного мореплавства України: станом на 5 серп. 2008 р. / Верховна Рада України. — К.: Парламент. вид-во, 2008. — 90, [1] с. — (Бібліотека офіційних видань).
137. Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне законодавство зі змінами та допов. на 5 берез. 2010 р.: (офіц. текст). — К.: Вид. Паливода А. В., 2010. — 247 с. — (Кодекси України).
138. Кодексы и законы Российской Федерации // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.consultant.ru/popular/>.
139. Коломиец Ю. Ю. Использование презумпций в уголовном праве / Ю. Ю. Коломиец // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук праць. — Вип. 15. — О.: Юрид. літ-ра, 2002. — С. 17—20.

140. Комаров С. А. Общая теория государства и права в схемах и определениях / Комаров С. А. — М.: Юрайт, 1997. — 64 с.
141. Комашко М. Н. Проблема презумпции согласия на изъятие органов (или) тканей для трансплантации / М. Н. Комашко // Медицинское право. — 2006. — № 3. — С. 16—22.
142. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Застосування в Україні / Міністерство юстиції України. — Офіц. вид. — К., 2006. — 176 с.
143. Конвенція про права дитини / Укр. правнича фундація. — К.: Право, 1995. — 31 с. — (Міжнародні документи ООН з питань прав людини).
144. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Кондаков Н. И.; Отв. ред. док. филос. наук, проф. Д. П. Горский. — [2-е изд. испр. и доп.]. — М.: Издательство «Наука», 1975. — 720 с.
145. Конституция Испании от 27.12.1978 г. // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://constitution.garant.ru/DOC_3864829.htm/.
146. Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.1977 року (зі змінами, внесеними згідно із Законами СРСР) / Органи влади СРСР // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
147. Конституція України: офіц. вид. / Верховна Рада України. — К.: Парлам. вид-во, 2010. — 62, [2] с.
148. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини / Коржанський М. Й. — К.: Атіка, 2004. — 214 с.
149. Корчак Н. Матеріально-правове значення презумпцій в інституті антимонопольного регулювання / Н. Корчак // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 1. — С. 6—10.
150. Котуха О. Презумпції в конституційному праві України / О. Котуха // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 1. — С. 94—97.

151. Котуха О. Презумпції, фікції: порівняльний аспект / О. Котуха // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 12. — С. 122—124.
152. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів / Котюк В. О. — К.: Вентурі, 1996. — 208с.
153. Крашенинников С. В. Понятие правовой презумпции в науке уголовного процесса / С. В. Крашенинников // Законодательство и практика. — 2006. — № 2. — С. 33—36.
154. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2007. — 432 с.
155. Крижанівський В. В. Принцип презумпції невинуватості у кримінальному процесі (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В. В. Крижанівський. — К., 2007. — 20 с.
156. Крижанівський В. Презумпція невинуватості в системі принципів кримінального процесу України, Польщі та США / В. Крижанівський // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 5. — С. 106—109.
157. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 10 берез. 2010 р.: офіц. текст. — К.: Видавець Паливода А. В., 2010. — 185 с. — (Кодекси України).
158. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 10 берез. 2010 р.: офіц. текст — К.: Видавець Паливода А. В., 2010. — 198 с. — (Кодекси України).
159. Круглов В. А. Принципы производства по делам об административных правонарушениях / В. А. Круглов // Закон и право. — 2006. — № 4. — С. 29—31.

160. Крымов А. А. Правовые презумпции в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Крымов Александр Александрович. — М., 1999. — 215 с.
161. Кудинов О. А. Римское право: учебное пособие / О. А. Кудинов. — [2-е изд., перераб.]. — М.: Дашков и К, 2007. — 186 с.
162. Кузнецова О. А. Презумпции в гражданском праве / Ольга Анатольевна Кузнецова. — [2-е изд., испр. и доп.]. — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. — 347 с. — (Серия «Теория и практика гражданского права и гражданского процесса»).
163. Лазарев В. В. Социально-психологические аспекты применения права / Лазарев В. В.; науч. ред. Б. С. Волков. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1982. — 144 с.
164. Лазарев В. В. Теория государства и права: учебник для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. — [3-е изд., испр. и доп.]. — М.: Спарк, 2004. — 528 с.
165. Ларин А. М. Презумпция невиновности / Ларин А. М.; Под ред. М. С. Строговича. — М.: Наука, 1982. — 152 с.
166. Левенталь Я. Б. К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе / Я. Б. Левенталь // Советское государство и право. — 1949. — № 6. — С. 54—64.
167. Левченко О. В. Общеизвестные факты как средства уголовно-процессуального доказывания / О. В. Левченко // Государство и право. — 2002. — № 8. — С. 47—54.
168. Левченко О. В. Уголовно-процессуальное познание и его роль в установлении истины по делу / О. В. Левченко // Государство и право. — 2003. — № 4. — С. 68—75.
169. Либус И. А. Презумпция невиновности в советском уголовном процессе / Либус И. А.; Отв. ред. Петрухин И. Л. — Ташкент: Узбекистан, 1981. — 232 с.

170. Либус И. Презумпция истинности приговора и право на защиту / И. Либус // Советская юстиция. — 1987. — № 11. — С. 22—24.
171. Липский Б. И. Практическая природы истины / Липский Б. И. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. — 152 с.
172. Лист Франц Ф. Учебник уголовного права. Общая часть / Фон Лист Ф.; Ф. Ельяшевич (пер.с 12-го перераб. изд.), Фон Лист Ф. (предисл.), М. В. Духовский (предисл.). — М., 1903. — XXIII, 334 с.
173. Лукьянова В. Ю. Юридические презумпции в законодательстве о техническом регулировании / В. Ю. Лукьянова // Законодательство и экономика. — 2006. — № 10. — С. 29—34.
174. Луспеник Д. Застосування в судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України / Д. Луспеник // Право України. — 2005. — № 8. — С. 56—60.
175. Мажинян Д. Р. Презумпция невиновности и гарантии ее осуществления в советском уголовном судопроизводстве: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика» / Д. Р. Мажинян. — М., 1983. — 15 с.
176. Маккензи Л. Римское право сравнительно с законами уголовными, гражданскими и судопроизводством во Франции, Англии и Шотландии / Лорд Макензи.; Перевод с английского. — М.: Тип. Ф. Иогансон, 1874. — 422, [LI] с.
177. Маланчук П. Функція захисту у справах про господарські злочини у контексті співвідношення принципів презумпції невинуватості і презумпції знання закону / П. Маланчук // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 8. — С. 109—112.
178. Малеин Н. С. О презумпции знания права гражданами / Н. С. Малеин // Связь юридической науки с практикой. — М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1986. — С. 50—51.

179. Марат Ж. П. План уголовного законодательства / Марат Ж. П. ; Под ред.: Герцензон А. А. (Предисл.); Пер. с франц. Лапшина Н. С. — М.: Изд-во ИМО, 1951. — 151 с.
180. Масюк В. Правові та фактичні презумпції в цивільному судочинстві / В. Масюк // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — №2. — С. 73—75.
181. Мейер Д. И. О юридических вымыслах и предположениях, о скрытных и притворных действиях / Мейер Д. И. — Казань, 1854. — 127 с.
182. Митний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 берез. 2010 р.: офіц. текст. — К.: Видавець Паливода А. В., 2010. — 167 с. — (Кодекси України).
183. Михайловский И. В. Очерки философии права. Том 1. / Михайловский И. В. — Томск: Издание книжного магазина В. М. Посохина, 1914. — 604, [III + XV] с.
184. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / Михеенко М. М. — К.: Изд-во при Киевском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1984. — 133 с.
185. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. — К.: Укр. Правнича Фундація, 1995. — 40 с. — (Міжнародні документи ООН з питань прав людини).
186. Морандьер Ж.-Л. Гражданское право Франции. Т. 1. / Жюллио де ла Морандьер Л.; Пер. и вступ. ст.: Флейшиц Е. А. — М.: Иностр. лит., 1958. — 742 с.
187. Морквин В. А. Логическая и правовая природа правовых презумпций / В. А. Морквин // Аспирант и соискатель. — 2005. — № 5. — С. 82—85.
188. Морквин В. А. Правовые презумпции в уголовном судопроизводстве России: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная

- экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. А. Морквин. — Екатеринбург, 2008. — 26 с.
189. Мосин С. А. Презумпции и принципы в конституционном праве Российской Федерации: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / С. А. Мосин. — М., 2007. — 22 с.
190. Мотовиловкер Я. О. О принципах объективной истины, презумпции невиновности и состязательности процесса. Учебное пособие / Мотовиловкер Я. О.; Под ред. Л. Л. Кругликова. — Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та, 1978. — 96 с.
191. Мохов А. А. О презумпциях в гражданском судопроизводстве России / А. А. Мохов // Юридический мир. — 2006. — № 4. — С. 42—45.
192. Мохов А. А. Презумпция дееспособности лица, достигшего установленного законом возраста и ее применение в судебной практике / А. А. Мохов // Арбитражный и гражданский процесс. — 2004. — № 12. — С. 6—10.
193. Мохов А. А. Презумпция согласия лица на медицинское вмешательство и ее значение в гражданском процессе России / А. А. Мохов // Арбитражный и гражданский процесс. — 2004. — № 3. — С. 16—21.
194. Мурадян Э. М. Истина как проблема судебного права / Мурадян Э. М. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Юрист, 2004. — 312 с.
195. Муромцев С. Гражданское право Древнего Рима: лекции / Муромцев С. — М.: Типография А. И. Мамонтова и Ко, 1883. — 697, [XXXV] с.
196. Наказ Державної служби України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації від 14.03.2006 року № 186 «Про затвердження Правил повітряних перевезень вантажів» // [Електронний

- ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
197. Нахова Е. А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — 176 с.
198. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства / Нефедьев Е. А. — [3-е изд.]. — Москва: Типография Императорского Московского Университета, 1909. — 402 с.
199. Никиташина Н. А. Презумпции в праве / Н. А. Никиташина // Студент и научно-технический прогресс: XXXIX Международная научная студенческая конференция, 9-13 апреля 2001 г.; Государство и право: Подсекция: «Теория и история государства и права»: тезисы докл. — Новосибирск: Изд-во СибАГС, 2001. — С. 42—43.
200. Никиташина Н. А. Юридические предположения в механизме правового регулирования (правовые презумпции и фикции): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Никиташина Наталья Александровна. — Абакан, 2004. — 185 с.
201. Никольский Б. В. К истории дарений между супругами: исследование по римскому праву / Никольский Б. В. — Юрьев: Типография К. Маттисена, 1915. — 521, [XXXII] с.
202. Никонов С. П. Развитие защиты владения в средневековой Европе / Никонов С. П. — Харьков: Типография «Печатное Дело», 1905. — 352 с.
203. Ніколенко Л. М. Доказування в господарському судочинстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Л. М. Ніколенко. — Донецьк, 2004. — 17 с.
204. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. — Минск: Изд. В. М. Скакун, 1998. — 896 с.

205. Новохатская Я. В. Презумпция общности имущества супругов / Я. В. Новохатская // Проблемы законности: Респ. міжвід. наук. зб. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. — Вип.76. — С. 125—132.
206. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов / Ожегов С. И.; Под ред. Н. Ю. Шведовой. — [22-е изд., стереотип.]. — М.: Рус. яз., 1990. — 921 с.
207. Ойгензихт В. А. Презумпции в советском гражданском праве / Ойгензихт В. А. — Душанбе: Изд-во Ирфон, 1976. — 190 с.
208. Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 4 декабря 2003 года № 459-О «Об отказе в принятии к рассмотрению запроса Саратовского областного суда о проверке конституционности статьи 8 Закона Российской Федерации «О трансплантации органов и (или) тканей человека»» // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=46696>.
209. Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. Научно-практическое пособие / Орлов Ю. К. — М.: «Проспект», 2000. — 144 с.
210. Орлов Ю. К. Проблемы истины в уголовном процессе / Ю. К. Орлов // Государство и право. — 2007. — №3. — С. 50—56.
211. Оршанский И. О законных предположениях и их значении. (Начало) / И. Оршанский // Журнал гражданского и уголовного права. — 1874. — Книжка 4. [Июль-август]. — С. 1—55.
212. Оршанский И. О законных предположениях и их значении. (Окончание) / И. Оршанский // Журнал гражданского и уголовного права. — 1874. — Книжка 5. [Сентябрь-октябрь]. — С. 1—73.
213. Осауленко О. А. Реалізація принципу презумпції невинуватості у досудових стадіях кримінального процесу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О. А. Осауленко. — К., 2006. — 16 с.

214. Осауленко О. А. Реалізація принципу презумпції невинуватості при застосуванні примусових заходів медичного характеру / О. А. Осауленко // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 30. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — С. 514—518.
215. Панасюк А. Ю. Презумпция виновности в системе профессиональных установок судей / А. Ю. Панасюк // Государство и право. — 1994. — № 3. — С. 70—79.
216. Панькина И. Ю. Реализация принципа презумпции невиновности на досудебных стадиях уголовного процесса: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность» / И. Ю. Панькина. — Калининград, 2001. — 19 с.
217. Панько К. К. Классификация презумпций в механизме уголовного законодательства и ее значение / К. К. Панько // Адвокатская практика. — 2006. — № 1. — С. 33—37.
218. Панько К. К. Презумпции в уголовном праве как прием законодательства / К. К. Панько // Журнал российского права. — 2005. — № 3. — С. 65—70.
219. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія / Пархоменко Н. М. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. — 336 с.
220. Пархоменко Н. М. Договір у системі права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень» / Н. М. Пархоменко. — К., 1998. — 16 с.
221. Петрухин И. Л. Внутреннее убеждение суда и правовые презумпции / И. Л. Петрухин // Советское государство и право. — 1964. — № 3. — С. 63—71.

222. Петрухин И. Л. Презумпция невиновности – конституционный принцип советского уголовного процесса / И. Л. Петрухин // Советское государство и право. — 1978 — № 12. — С. 18—26.
223. Печников Г. А. О вероятной и объективной истинах в уголовном процессе / Г. А. Печников // Правоведение. — 2004. — № 4. — С. 122—125.
224. Печников Г. А. Проблемы истины на предварительном следствии / Печников Г. А. — Волгоград: Изд-во Волгогр. акад. МВД России, 2001. — 216 с.
225. Півненко В. Презумпція невинуватості / В. Півненко, С. Коновалов // Вісник прокуратури. — 2007. — №7. — С. 64—68.
226. Півненко В. Про презумпцію правоти і пріоритетності прав потерпілого / В. Півненко // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 8. — С. 39—41.
227. Пляниоль М. Курс французского гражданского права. Ч. 1: Теория об обязательствах / Марсель Пляниоль; Пер. с франц. и предисл.: Гартман В. Ю. — Петроков: Типография С. Панского, 1911. — 504, [XXIII] с.
228. Победоносцев К. Курс гражданского права. Вторая часть: Права семейственные, наследственные и завещательные / Победоносцев К. — Санкт-Петербург, 1896. — 676, [IX] с.
229. Податковий кодекс України: чинне законодавство станом на 10 грудня 2010 р.: (відповідає офіц. текстів) — К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2011. — 584 с.
230. Полстьянова М. Н. Проблема определения сущности презумпции как правовой категории / М. Н. Полстьянова // Юридический аналитический журнал. — 2004. — № 4 (12). — С. 33—39.
231. Попов Б. В. Распределение доказательств между сторонами в гражданском процессе: критико-догматическое исследование /

- Попов Б. В. — Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1905. — 379, [IX] с.
232. Популярна юридична енциклопедія / [В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський та ін.]. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 528 с.
233. Постанова Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.01.2009 року № 1 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
234. Постанова Верховної Ради України «Про засади державної політики в галузі прав людини» від 17.06.1999 року № 757-XIV // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=757-14>.
235. Постанова Вищого Арбітражного суду України «Про перевірку рішення Вищого арбітражного суду України про визнання недійсним наказу Мінмашпрому України від 26.04.1994 року № 626» від 15.06.1994 року № 04-1/ЦА-8/75-16/52 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&user=1264427466628676>.
236. Постанова Вищого господарського суду «Про визнання недійсним договору» від 15.08.2007 року № 7/264 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
237. Постанова Вищого господарського суду України «Про стягнення коштів» від 13.08.2008 року № 6/166 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
238. Постанова Вищого господарського суду України у справі про визнання недійсним договору купівлі-продажу від 19.07.2007 року № 31/61 //

- [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
239. Постанова Кіровського районного суду м. Кіровоград від 19.08.2009 року по справі №2а-1508/09 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.revestr.court.gov.ua/Review/4693671>.
240. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 року № 9 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
241. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; За заг. ред. В. С. Журавського. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 296 с.
242. Принцип презумпции невиновности и его значение на современном этапе: Сб. науч. тр. / Калининградский гос. унт / Т. С. Волчецкая (ред.). — Калининград: Издательство Калининградского гос. ун-та, 2001. — 88 с.
243. Приходько И. А. Замена судьи, рассматривающего дело / И. А. Приходько // Арбитражная практика. — 2006. — № 11. — С. 63—73.
244. Приходько И. Применение правил о представительстве и некоторые процессуальные презумпции / И. Приходько // Хозяйство и право. — 2003. — № 2. — С. 87—90.
245. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / [Варламова Н. В., Лазарев В. В., Лапаева В. В. и др.]; под. общ. ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. — М.: Норма, 2004. — 832 с.
246. Прянишников Е. А. О безвестном отсутствии и признании умершим / Е. А. Прянишников // Правоведение. — 1990. — № 1. — С. 64—68.

247. Радько Т. Н. Презумпция невиновности и юридическая ответственность: лекция / Радько Т. Н.; Московская академия МВД России. — М., 2001. — 31с.
248. Разгулин С. В. О презумпции добросовестности налогоплательщика / С. В. Разгулин // Финансы. — 2004. — № 6. — С. 33—36.
249. Рарог А. И. Законодательная техника как средство ограничения судебного усмотрения / А. И. Рарог, Ю. В. Грачева // Государство и право. — 2002. — № 11. — С. 93—100.
250. Ратушна Б. П. Обставини, що не потребують доказування у цивільному процесі України / Б. П. Ратушна // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2006. — № 34 (19—20). — С. 193—198.
251. Рекомендації Вищого господарського суду України «Про практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин» від 28.12.2007 року № 04-5/14 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&user=1264427628280034>.
252. Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США / Решетникова И. В. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Городец, 1999. — 284 с.
253. Рішення апеляційного суду Житомирської області від 28.03 2006 року по справі № 22/1005 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/sudi/22-1005.php>.
254. Рішення Борщівського районного суду Тернопільської області від 03.01.2008 року по справі № 2-19/08 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.revestr.court.gov.ua>.
255. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-

- процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003
Справа № 1-12/2003 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
256. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України (щодо повноважності Верховної Ради України) від 17.10.2002 року № 17-рп/2002 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&user=1264427628280034>.
257. Рішення Немирівського районного суду Вінницької області від 12.06.2008 року по справі № 2-0-105/2008 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.revestr.court.gov.ua>.
258. Рішення Путивльського районного суду Сумської області від 03.09.2007 року по справі № 2-168/07 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.revestr.court.gov.ua/Review/3552485>.
259. Рішення Чугуївського міського суду Харківської області від 09.01.2009 року по справі № 2-330/09 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.revestr.court.gov.ua>.
260. Рішення Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим від 16 травня 2008 року по справі № 2-1720/2008 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.revestr.court.gov.ua>.
261. Рогатюк І. Обвинувачення та принцип презумпції невинуватості при провадженні досудового слідства / І. Рогатюк // Право України. — 2001. — № 10. — С.44—45.
262. Роз'яснення Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики застосування заходів до забезпечення позову» від 23.08.1994

- р. № 02-5/611 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
263. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії реформування податкової системи» від 23.12.2009 року № 1612–р // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
264. Романчук Т. Презумпція конституційності та презумпція законності актів Президента України / Т. Романчук // Юридичний журнал. — 2008. — №10. — С.112—116.
265. Савицкий В. М. Презумпция невиновности / Савицкий В. М. — М.: Норма, 1997. — 126 с.
266. Савицкий В. М. Язык процессуального закона (вопросы терминологии) / Савицкий В. М.; Под ред.: Сухарев А. Я. — М.: Наука, 1987. — 288 с.
267. Савчук С. В. Презумпція невинуватості як засіб законодавчої техніки / С. В. Савчук, Л. В. Трофімова // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Правознавство. — Вип. 385. — Чернівці: Рута, 2007. — С. 12—16.
268. Саєнко С. Необхідність коригування конституційної формули презумпції знання закону: адміністративно-правовий аспект / С. Саєнко // Юридична Україна. — 2009. — № 4. — С. 44—50.
269. Самсонов А. П. Презумпции права в современной правовой политике России: теоретико-правовой аспект: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. П. Самсонов. — Тамбов, 2009. — 28 с.
270. Селезнев М. А. Презумпция экологической опасности / М. А. Селезнев // Экологическое право. — 2000. — № 2. — С. 4—6.
271. Сергеев А. П. Презумпция правомерности фактического владения с точки зрения значения и видов презумпций в советском праве / А. П. Сергеев // Правосубъектность по гражданскому и хозяйственному

- праву. Межвузовский сборник. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. — С. 122—134.
272. Сериков Ю. А. Правовые презумпции в решениях Конституционного Суда Российской Федерации / Ю. А. Сериков // Арбитражный и гражданский процесс. — 2003. — № 4. — С. 2—5.
273. Сериков Ю. А. Процессуальные функции правовых презумпций в гражданском судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Сериков Юрий Алексеевич. — Екатеринбург, 2005. — 227 с.
274. Сериков Ю. А. Уровни логико-правового анализа правовых презумпций в гражданском процессуальном праве / Ю. А. Сериков // Арбитражный и гражданский процесс. — 2003. — № 11. — С. 2—4.
275. Сімейний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 берез. 2010 р.: офіц. текст. — К.: Видавець Паливода А. В., 2010. — 96 с. — (Кодекси України).
276. Сірий М. І. Забезпечення єдності судової практики – важливий напрямок розвитку правової системи України / М. І. Сірий // Вісник Центру суддівських студій. — 2006. — № 6. — С. 6—8 .
277. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / Скакун О. Ф.; пер. з рос. — [2-е вид.] — Харків: Консум, 2006. — 656 с.
278. Словник іншомовних слів: Близько 10000 слів / Національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Український мовно-інформаційний фонд НАН України / Є. І. Мазніченко (ред.); С. М. Морозов (уклад.), Л. М. Шкарапута (уклад.). — К. : Наукова думка, 2000. — 662 с. — (Словники України).
279. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство – судопроизводство / Случевский В. — [2-е изд., переделанное и доп.]. — С.-Пб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1895. — 791, [XII] с.

280. Смирнов А. В. Презумпции и распределение бремени доказывания в уголовном процессе / А. В. Смирнов // Государство и право. — 2008. — № 1. — С. 60—68.
281. Смирнов А. В. Уголовный процесс: учебник для вузов / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский; Под общ. ред. А.В. Смирнова. — [2-е изд.]. — СПб.: Питер, 2006. — 699 с.
282. Смышляев Л. П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Смышляев Л. П. — М.: Изд-во МГУ, 1961. — 47 с.
283. Солоніна О. П. Класифікація презумпцій за їх роллю у процесі доказування / О. П. Солоніна // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць. — Донецьк: ДІВС, 2007. — № 1. — С. 136—145.
284. Солоніна О. П. Поняття презумпції у теорії права та різних галузях права / О. П. Солоніна // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць. — Донецьк: ДІВС, 2006. — № 2. — С. 11—18.
285. Спасович В. Обзор решений гражданского кассационного департамента правительствующего сената, по вопросам гражданского и торгового права, за вторую половину 1871 г. и первую половину 1872 г. / В. Спасович // Журнал гражданского и уголовного права. — 1873. — [Книжка первая. Январь. — Книжка вторая. Март. — Книжка третья. Май]. — С. 164—199.
286. Спиридонов Л. И. Теория государства и права: Учебник / Спиридонов Л. И. — М.: «Фирма Гардарика», 1996. — 304 с.
287. Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве / С. Л. Дегтярев, А. В. Закарлюка, Л. М. Звягинцева и др.; Под ред. И. В. Решетниковой. — [4-е изд., перераб.]. — М.: Норма, 2007. — 479 с.

288. Стародубова Г. В. Место презумпции невиновности в методике установления истины / Г. В. Стародубова // Право и политика. — № 1. — С. 140—144.
289. Стахівський С. М. Роль презумпцій у процесі доказування / С. М. Стахівський // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2005. — № 4. — С. 71—77.
290. Стифен Д. Очерк доказательственного права / Стифен Д.; Перевод с 8-го английского издания. — Вступ. ст.: Люблинский П. И. — С.-Пб.: Сенатская Типография, 1910. — 155, [CXVIII] с.
291. Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / Строгович М. С.; Отв. ред. Н. Н. Полянский. — М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1947. — 276 с.
292. Строгович М. С. Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности / Строгович М. С.; Под ред. В. М. Савицкого. — М.: Наука, 1984. — 143 с.
293. Суханова Д. С. Міжнародно-правові та національно-правові презумпції у сфері прав і свобод людини та громадянина: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Д. С. Суханова. — О., 2010. — 22 с.
294. Сухинина И. В. Презумпции в конституционном праве Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Сухинина Ирина Витальевна. — М., 2003. — 172 с.
295. Сухинина И. Конституционные презумпции в сфере прав и свобод человека и гражданина / И. Сухинина // Российская юстиция. — 2003. — № 9. — С. 11—13.
296. Сухонос В. В. Теорія держави і права: Навчальний посібник / Сухонос В. В. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. — 536 с.
297. Сычева О. Н. Презумпция истинности приговора в современном уголовном процессе: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд.

- юр. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / О. Н. Сычева. — Нижний Новгород, 2008. — 31 с.
298. Тадевосян В. С. К вопросу об установлении материальной истины в советском процессе / В. С. Тадевосян // Советское государство и право. — 1948. — № 6. — С. 65—72.
299. Тамазян Т. Г. Презумпции в страховом праве: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» / Т. Г. Тамазян. — М., 2004. — 30 с.
300. Тамазян Т. Г. Презумпция незнания страхователем правил страхования / Т. Г. Тамазян // Юрист. — 2005. — № 11. — С. 53—55.
301. Тамазян Т. Г. Публично-правовые и частноправовые презумпции в страховом праве / Т. Г. Тамазян // Юрист. — 2004. — № 11. — С. 49—51.
302. Танцюра О. В. Принцип презумпції невинуватості та проблеми його реалізації у процесуальних рішеннях слідчого: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О. В. Танцюра. — Х., 1995. — 22 с.
303. Тарбагаева Е. Б. Логическая природа и классификация юридических предположений / Е. Б. Тарбагаева // Логические и математические методы в правовой теории и практике. Межвузовский сборник. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. — С. 57—65.
304. Тарбагаева Е. Б. Природа законных презумпций в гражданском процессе / Е. Б. Тарбагаева // Правосубъектность по гражданскому и хозяйственному праву. Межвузовский сборник. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. — С. 152—163.

305. Тарбагаева Е. Б. Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания / Е. Б. Тарбагаева // Правоведение. — 1982. — № 3. — С. 55—58.
306. Теория государства и права: Учебник / Авт. кол.: В. К. Бабаев, В. М. Баранов, Н. В. Витрук и др.; Под ред. В. К. Бабаева. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Юристъ, 2006. — 637 с.
307. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. — М.: Издательская группа ИНФРА • М—НОРМА, 1997. — 570 с.
308. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Авт. кол.: Р. С. Белкин, А. И. Винберг, А. Я. Дорохов и др.; Отв. ред. Н. В. Жогин. — 2-е изд., испр. и доп.]. — М.: Юридическая литература, 1973. — 736 с.
309. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / Авт. кол.: О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.; О. В. Зайчук (відп. ред.). — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 685 с.
310. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навч. посіб. / Микола Володимирович Кравчук (авт. – упоряд.). — [3-є вид., змінене й доп.]. — Тернопіль: Карт-бланш, 2002. — 247 с.
311. Теорія держави і права: Навч. посіб. / Л. М. Шестопалова (упоряд.). — К.: Прецедент, 2006. — 224 с. — (Юридична бібліотека).
312. Теорія держави і права: Підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; С. Л. Лисенков (ред.). — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 448 с.
313. Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі: Монографія / Тертишник В. М. — Д.: Юрид. акад. МВС України, Арт-Прес, 2002. — 432 с.
314. Тилле А. А. Презумпция знания законов / А. А. Тилле // Правоведение. — 1969. — № 3. — С. 34—39.

315. Тищенко Н. М. К вопросу о правовых презумпциях в административном процессе / Н. М. Тищенко // Проблемы законности: Респ. міжвід. наук. зб. — Х., 1998. — Вип. 34. — С. 101—104.
316. Тищенко Н. М. О презумпции невиновности в административном процессе / Н. М. Тищенко // Проблемы законности: Респ. міжвід. наук. зб. — Х., 1998. — Вип. 33. — С. 30—36.
317. Тофтул М. Г. Логіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Тофтул М. Г. — К.: Видавничий центр «Академія», 1999. — 336 с.
318. Треушников М. К. Судебные доказательства: Монография / Треушников М. К. — М.: Юридическое бюро «Городец», 1997. — 320с.
319. Уильз У. Опыт теории косвенных улик, объясненной примерами / Уильям Уильз. Перевод с третьего издания. — М.: Изд. А. Унковского, 1864. — XVIII, 251 с.
320. Ульяновська О. Правові фікції і правові презумпції: єдність та відмінність / О. Ульяновська // Право України. — 2005. — № 6. — С. 101—103.
321. Уолкер Р. Английская судебная система / Р. Уолкер.; Пер. с англ. Т. В. Апаровой; Отв. ред. Ф. М. Решетников. — М.: Юрид. лит., 1980. — 632 с.
322. Федоров А. Ф. Введение в курс торгового права / Федоров А. Ф. — Одесса: Экон. тип. и литогр., 1901. — 152, [VI] с.
323. Федоров В. Г. Право опровержения действий, совершенных должником в ущерб кредиторов: к вопросу о законодательных мерах борьбы с неплатежом и фиктивными банкротствами / Федоров В. Г. — С.-Петербург: Склад издания при Юридическом книжном складе «Право», 1913. — 45 с.
324. Федотов А. В. Использование оценочных презумпций в процессе доказывания / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2002. — № 5. — С. 87—96.

325. Федотов А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 45—55.
326. Феннич В. П. Доказові презумпції в цивільному судочинстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. П. Феннич. — К., 2009. — 19 с.
327. Феннич В. П. Прямі та непрямі доказові презумпції цивільного судочинства / В. П. Феннич // Форум права. — 2008. — № 1. — С. 427—433. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу до журн.: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08fvppcs.pdf>.
328. Феннич В. П. Характерні ознаки доказових презумпцій, які використовуються у цивільному судочинстві / В. П. Феннич // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права. — 2008. — Вип. 1. (25). — С. 93—103.
329. Фетисов А. К. Неопровержимые презумпции в праве России / А. К. Фетисов // Юрист. — 2005. — № 6. — С. 18—21.
330. Філософський енциклопедичний словник / НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди / В. І. Шинкарук (голова редкол.). — К.: Абрис, 2002. — 742 с. — (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень).
331. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 2 / Фойницкий И. Я.; Общ. ред., послесл., прим.: Смирнова А. В. — С.-Пб.: Альфа, 1996. — 606 с.
332. Фомина А. В. Соотношение принципов презумпции добросовестности и презумпции виновности в гражданском праве РФ / А. В. Фомина // Северо-кавказский юридический вестник. — 2001. — № 2. — С. 91—97.

333. Французский гражданский кодекс / Д. Г. Лавров (науч. ред. и предисл.), А. А. Жукова (пер. с фр.), Г. А. Пашкова (пер. с фр.). — СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. — 1099 с.
334. Фурса С. Я. Докази і доказування у цивільному процесі: науково-практичний посібник / С. Я. Фурса, Т. В. Цюра. — К.: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. — 256 с. — (Серія: Процесуальні науки).
335. Хаманева Н. Ю. Новый Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях / Н. Ю. Хаманева // Гражданин и право. — 2002. — № 9/10. — С. 3—19.
336. Хаметов Р. Вопросы применения презумпции авторства / Р. Хаметов // Интеллектуальная собственность: Авторское право и смежные права. 2000. — № 5—6. — С. 90—95.
337. Хоменко І. В. Логіка – юристам: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. учбових закладів / Хоменко І. В. — К. : «Четверта хвиля», 1997. — 392 с.
338. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України / Д. Ю. Хорошковська // Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки. — 2004. — Т. 26. — С. 91—94.
339. Цветков И. В. Налогоплательщик в судебном процессе. Практическое пособие по судебной защите / Цветков И. В. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Волтерс Клувер, 2004. — 208 с.
340. Цивільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 10 берез. 2010 р.: офіц. текст. — К.: Видавець Паливода А. В., 2010. — 325 с. — (Кодекси України).
341. Цивільний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 10 лип. 2009 р. — Відповідає офіційному тексту — К.: Паливода А. В., 2009. — 156 с. — (Кодекси України).
342. Цитович П. П. Очерк основных понятий торгового права / Цитович П. П. — К.: Типография И. Н. Кушнерева и Ко, 1886. — 248, [VI + II] с.

343. Цуканов Н. Н. Правовые презумпции в административной деятельности милиции: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Цуканов Николай Николаевич. — Омск, 2001. — 205 с.
344. Чантурия Л. Л. Введение в общую часть гражданского права (сравнительно-правовое исследование с учетом некоторых особенностей постсоветского права) / Чантурия Л. Л. — М.: Статут, 2006. — 349 с.
345. Черненко Е. А. Принцип презумпции невиновности в истории советского уголовного процесса / Е. А. Черненко // История государства и права.— 2007. — № 13. — С. 26—27.
346. Черниловский З. М. Презумпции и фикции в истории права / З. М. Черниловский // Советское государство и право. — 1984. — № 1. — С. 98—105.
347. Чечина Н. А. Избранные труды по гражданскому процессу / Чечина Н. А. — С.-Пб.: Изд. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. — 656 с.
348. Чистякова Ю. А. Социальные презумпции как регулятор общественных отношений: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Чистякова Юлия Александровна. — Нижний Новгород, 2004. — 151 с.
349. Шахкелдов Ф. Г. Концептуальные аспекты презумпции невиновности в уголовном процессе: генезис и тенденции совершенствования: автореферат дис. на соиск. ученой степени док. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность» / Ф. Г. Шахкелдов. — Ростов-на-Дону, 2006. — 39 с.
350. Шибіко Т. В. Принцип презумпції невинуватості в кримінальному процесі України / Т. В. Шибіко // Проблеми права: науково-практичний збірник. — Чернігів: Юрист, 1998. — Вип. 2. — С. 180—188.
351. Шиманович О. Законна сила судового рішення / О. Шиманович // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 10. — С. 98—102.

352. Штутин Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Штутин Я. Л. — М.: Госюриздат, 1963. — 186 с.
353. Шумский Г. А. Презумпция невиновности и обязанность доказывания на предварительном следствии: автореферат дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность» / Г. А. Шумский. — М., 2000. — 24 с.
354. Щекин Д. М. Юридические презумпции в налоговом праве: учебное пособие / Щекин Д. М.; Под ред.: Пепеляев С. Г. — М.: МЗ Пресс, 2002. — 252 с.
355. Щенникова Л. В. Справедливость и добросовестность в гражданском праве России (несколько вопросов теории и практики) / Л. В. Щенникова // Государство и право. — 1997. — № 6. — С. 119—121.
356. Щерба Н. С. Застосування методу контент-аналізу до визначення поняття «стратегічна компетенція» / Н. С. Щерба // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. — 2006. — Випуск 29. Педагогічні науки. — с. 166—169.
357. Щерба С. П. Філософія. Підручник / Щерба С. П. — К.: Кондор. — 2007. — 452 с.
358. Энгельман И. Е. Учебник русского гражданского судопроизводства / Энгельман И. Е. — [2-е изд., испр. и доп.]. — Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1904. — 458, [XII] с.
359. Энциклопедия государства и права / Под ред. П. Стучка. Т. 3. — М., 1925—1927. — 784 с.
360. Юдельсон К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе / Юдельсон К. С. — М.: Госюриздат, 1951. — 295 с.
361. Юдківська Г. Ю. Конфлікт між презумпцією невинуватості та свободою слова при висвітленні ЗМІ кримінальних процесів: точка

- зору Європейського суду з прав людини / Г. Ю. Юдківська // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 1. — С. 40—45.
362. Юдківська Г. Ю. Презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейського суду з прав людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Г. Ю. Юдківська. — К., 2008. — 20 с.
363. Яценко С. С. Конституційний принцип презумпції невинуватості та інститут кримінальної відповідальності у праві України та деяких інших євразійських держав: порівняльний аспект / С. С. Яценко // Вісник Конституційного суду України. — 2005. — № 2. — С. 51—58.
364. Archbold J. F. Digest or [sic] the law relative to pleading and evidence in civil actions / Archbold J. F. — New York: Wm. & A. Gould, 1838. — 648 p.
365. Archbold J. F. Summary of the law relative to pleading and evidence in criminal cases: with precedents of indictments, &c. and the evidence necessary to support them / Archbold J. F. — London: Sweet, Chancery Lane, 1831. — 580 p.
366. Best W. M. A treatise on presumptions of law and fact, with the theory and rules of presumptive or circumstantial proof in criminal cases / Best W. M. — Philadelphia: T.& J. W. Johnson, Law Booksellers, 1845. — 222 p.
367. Black's Law Dictionary: Definitions of the terms and phrases of American and English jurisprudence / Ancient and modern By Henry Campbell Black, Joseph R. Nolan, Jacqueline M. Nolan-Haley. — West Publishing Company Published by West Pub. Co., 1991. — 1136 p.
368. Boyle C. The law of evidence: fact finding, fairness, and advocacy / C. Boyle, M.-T. MacCrimmon, D. Martin. — Toronto: Emond Montgomery, 1999. — 967 p.

369. Burckhard H. Die civilistischen präsumtionen / Burckhard H. — Weimar: Landes Industrie Comptoir, 1866. — 407 s.
370. California Evidence Code // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.leginfo.ca.gov/cgi-bin/calawquery?codesection=evid&codebody=&hits=20>.
371. Carmona B. F. Análisis jurídico del ingreso por deuda no cubierta: tesis Licenciatura. Derecho con especialidad en Derecho Fiscal / B. F. Carmona. — México, Universidad de las Américas Puebla, 2003. — 112 p.
372. Código Civil Español (Aprobado por R.D. del 24 de julio de 1889) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ucm.es/info/civil/jgstorch/leves/ccivil.htm>.
373. Dominguez M. S. Normas de presunción en el Código Civil y en la Ley de arrendamientos urbanos / Serra Dominguez, Manuel. — Barcelona, 1963. — 248 p.
374. Federal Rules of evidence (incorporating revisions that took effect Dec. 1, 2008) // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.law.cornell.edu/rules/fre/#article_iii.
375. George C. Presumptions and assumptions in the criminal law: another view / C. George, P. Kenneth // Duke law journal. — 1970. — № 19. — P. 919—942.
376. Greenleaf S. A treatise on the law of evidence. Volume I. / Greenleaf S. — Boston: Little, Brown, and company, 1866. — 675 p.
377. Hickman W. A treatise on the law and practice of naval courts-martial / Hickman W. — London: John Murray, 1851. — 319 p.
378. Knight C. The English cyclopaedia. Volume VI / Knight C. — London: Bradbury, Evans, 1867. — 1013 p.
379. Lamberterie I. Préconstitution des preuves, présomptions et fictions / De Lamberterie, Isabelle // Sécurité juridique et sécurité technique: indépendance ou métissage Conférence organisée par le Programme

- international de coopération scientifique (CRDP / CECOJI), Montréal 30 septembre 2003 // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.lex-electronica.org/docs/articles_106.pdf.
380. Ley de Enjuiciamiento Civil (España) 1/2000 // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://noticias.juridicas.com/base_datos/Privado/11-2000.html.
381. Livingston E. A System of penal law for the State of Louisiana: consisting of a Code of Crimes and Punishments, a Code of Procedure, a Code of Evidence, a Code of Reform and Prison Discipline, a Book of definitions prepared under the authority of a law of the Said State / Livingston E. — Philadelphia. — 1833. — 745 p.
382. Martínez Z. R. Presunción de inocencia en el proceso penal / Zarezka Martínez Remigio // Justicia y derecho. — 2005. — № 5. — P. 31—38. // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.tsp.cu/Archivos/REVISTAS/Revista%205.pdf>.
383. Mathews J. H. A treatise on the doctrine of presumption and presumptive evidence: as affecting the title to real and personal property / Mathews J. H. — London: J. Butterworth and son, Law Booksellers, 1827. — 483 p.
384. Mendonca D. Presunciones / Daniel Mendonca // Doxa: Cuadernos de filosofía del derecho. — 1998. — № 21. — P. 83—98.
385. Mendoza J. D. La prueba en el proceso civil / Juan Mendoza Díaz // Justicia y derecho. — 2005. — № 5. — P. 49—67.
386. Movellán S. Á. La prueba por presunciones. Particular referencia a su aplicación judicial en supuestos de responsabilidad / Sanchez de Movellán, Pedro Álvarez. — Granada, 2007. — 224 p.
387. Muldoon G. Presumptions in New York criminal law / G. Muldoon // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.mcasr.org/issue33.htm>.

388. Pardessus J. M. Cours de droit commercial. Tome quatrième / Pardessus J. M. — Paris: Henri Plon, 1857. — 480 p.
389. Phillips E. Briefcase on the law of evidence / Phillips E. — Routledge, 1999. — 216 p.
390. Regla A. J. Notas sobre «presunciones» de Daniel Mendonca / A. J. Regla // Doxa: Cuadernos de filosofía del Derecho. — 1999. — № 22. — P. 649—660.
391. Rescher N. Presumption and the practices of tentative cognition / Nicholas Rescher. — Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006. — 181 p.
392. Roach K. Criminal law and procedure: cases and materials / K. Roach, P. Healy, G. Trotter. — Toronto: Emond Montgomery Publication Limited, 2004. — 1068 p.
393. Sabaté M. L. La prueba de la simulación. Semiótica de los negocios jurídicos simulados / Sabaté M. L. — Barcelona: Editorial Hispana-Europea. — 1972. — 420 p.
394. Venegas S. A. Presunciones y ficciones en el impuesto sobre la renta de las personas físicas en México / Venegas S. A. — México: Universidad nacional autónoma de México, 2007. — 492 p.